Tartalom

L. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

1996. JANUÁR

CS. GYÍMESI ÉVA: Két kultúra peremvidékén (Tudomány és egyetem a kisebbségi létben) 3

A határon túli magyar irodalom önmetaforái

Összeállításunk elé (O. S.) 12

LÁSZLÓFFY ALADÁR: Kollektív ars poeticák 12

ELEK TIBOR: Az önmetaforák születése és alkonya (Kísérlet) 15

GÁLL ERNŐ: Volt-e „romániaiság"? 27

FÜZI LÁSZLÓ: A sajátosság méltósága (A hetvenes évek Korunkja és Gáll Ernő sorsmetaforája) 36

KÁNTOR LAJOS: Testvérek és tejtestvérek? (avagy: útban a többség felé...) 46

SZIGETI LAJOS SÁNDOR: Evangéliumi esztétika és modern bukolika (A Dsida-vers méltósága) 54

BERTHA ZOLTÁN: A metaforikus önszemlélet jellegzetességei Sütő András világképében 69

SZÉLES KLÁRA: Ön-metafora – „mi"-metaforák (Önmetafora-változatok a mai erdélyi költészetben) 79

JUHÁSZ ERZSÉBET: Az ugartörés mint önmetafora (A vajdasági magyar irodalom két háború közti szakaszában) 92

PAPP P TIBOR: Kisebbségből kisebbségbe (Eltengerteleneddésem (poszt)története) 98

OLASZ SÁNDOR: Mítoszok és illúziók nélkül (Grendel Lajos modernizációs fordulata) 104

A 70 éves Péter László köszöntése

RUSZOLY JÓZSEF: Péter László és a Tiszatáj 110

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

JAKAB ZSIGMOND fafaragásai a 11., 26., 103. és a 109. oldalon

DIÁK-MELLÉKLET

PÉTER LÁSZLÓ: Tömörkény „egypercesei"

Cs. Gyímesi Éva

Két kultúra peremvidékén

TUDOMÁNY ÉS EGYETEM A KISEBBSÉGI LÉTBEN

Kisebbségiekként két kultúra – a magyar és a román – peremvidékén éltünk és élünk még ma is. Eddig az anyaországi szellemi közegben is mintegy jelképesen voltunk csupán jelen. Előadásom mondanivalóját is innen indítanám: abból a szimbolikusnak is tekinthető tényből, hogy most itt vagyok. De felejtsük el, ha lehet, azonnal, hogy kik a jelenlevők. Kezeljük ezt a társadalmi játszmát úgy, mint jelképét egy manapság zajló folyamatnak, amit úgy neveznék, hogy a kisebbségben megjelenített értékek integrációja.

Centrum és periféria

A központtól távol élni, vidékinek lenni ma már a magyar kultúrában sem jelenti ugyanazt, amit úgy huszonöt éve jelentett. Akit elfog a szellemi-lelki gátlás és a bizonytalanság afelől, hogy a hely, ahol él és dolgozik, nem puszta földrajzi körülmény, hanem a teljesítményt alapvetően meghatározó társadalmi keret, szívesen veszi a szociológiai érveket, melyek szerint a centrum és periféria viszonya nagyon is relatív: minden központ centrum és periféria egyszersmind, nincs miért a vidéki embernek szorongania. Az a perem is, ahonnan jöttem, számtalan embernek bizonyára egyfajta kulturális központ szerepét tölti be. És talán nem tévedek, ha utalok rá, hogy valamikor a szegediek számára is centrum lehetett az egykori Erdély fővárosa.

Az én nemzedékemnek azonban más térképet szabott a történelem. Nekünk, a velem egyívású erdélyi értelmiségieknek – többek közt – a távolinak tűnő Szeged lett egyike azoknak a szellemi agóráknak, ahova sokáig reménytelenül vágyakoztunk. És ma is elfogult az ember, ha itt adatik megszólalnia. Otthon a társadalom nagy része a létfenntartással, a túléléssel van elfoglalva, és nem tart igényt olyan megméretésre, mint amilyenre az alkotó értelmiség áhítozik, ha egyáltalán ad magára valamit. Ám az értelmiség folytonosan egy vélt vagy valódi mérce után kutat. És minél inkább tudatában van a kisebbségi lét korlátainak, minél jobban ódzkodik az önáltatástól, annál erősebb ez az igénye. Vajon a munkája mit ér a pályatársak – közeliek és távoliak – szemében? És minél messzebbre tekint, e kérdésre annál feszültebben várja a válaszokat.

Nos, Szeged viszonylag nincs messze Kolozsvártól, és Budapesthez képest maga is vidék, de a magamfajta kolozsvári magyar egyetemi tanár élete javát úgy töltötte el, hogy ezt a távolságot nem csupán fizikai, de szellemi értelemben is szakadékként kellett megszenvednie. Még akkor is, ha Szegeddel – kivételesen – erősebb baráti-lelki szálak fűzték össze.

Hiányzott az igényes és naponta elérhető munkatársi közeg. Erdélyben sohasem voltunk annyian, hogy közel legyen a pályatársak – szakmai figyelemre méltó és folytonos visszhangra képes – csoportja, az anyaországi tudományos és egyetemi körökhöz pedig csak esetlegesen jutottak el az írásaink. A várva várt „odaáti" kritika is túl gyakran szomorított el azzal, hogy, tisztelet a kivételeknek, más mércével kezelte a kisebbségben élők műveit, mint az anyaországi pályatársakéit.

A többségi nemzet tudományos közéletében talán még ennél is elszigeteltebbek voltunk. Már-már paradoxális – bár később talán sikerül megmagyaráznom –, hogy legkevésbé a bölcsészek keresték a tudományos legitimáció közös állami kereteit, intézményeit: nemigen vettek részt, vagy csak kényszerűségből, a román kutatói munkacsoportokban, tudományos testületekben, csak nagy ritkán jelentek meg a román nyelvű konferenciákon, folyóiratokban. De a műszaki és a természettudományok művelői közül is kevesen voltak képesek vagy igényelték, hogy betörjenek, érvényesüljenek a más nyelvű szakmai mezőnyt felvonultató fórumokon. Róluk tudtunk a legkevesebbet, jóllehet a fotogrammetriával foglalkozó Márton Gyárfás, Koch Ferenc, a fizikus, vagy Singer Iván, matematikus, nemzetközileg is elismert szaktekintélyek.

Sem egyik, sem másik közegben nem lehettünk igazán otthon.

Amit itt vázolni próbáltam, az a kisebbségi értelmiségi peremlét két, alapvetően frusztráló körülménye: a megfelelő szakmai kapcsolatok és az esélyegyenlőség hiánya. Mindkettőnek – külön-külön is – két aspektusa van: a szakmai kapcsolatok hiányát – az anyaország viszonylatában – hosszú ideig a politikai korlátozások, a mesterséges elszigeteltség, a többségiek irányában pedig a nyelvi-kulturális különbségek és nem kis részben nemzeti érzelmek, fenntartások magyarázzák. Az esélyek egyenlőtlensége részben összefügg az előbbi tényezővel, a kommunikáció hiányával. Ha nincs a birtokodban mindaz az információ, eszköz, melyekkel anyaországi (és többségi) pályatársad bírhat, és ha nem vagy képes két nyelven eladni magad, mindkét közeg szereplőihez képest hátrányos helyzetben dolgozol.

A diktatúra alatt a rohamosan elszegényedő romániai társadalomban a tudományművelés és az egyetemi élet gazdasági feltételei majdhogynem visszafordíthatatlan romlást szenvedtek, nagyobbat, mint bármelyik más trianoni utódállamban. A mindkét területen létfontosságú információáramlás és a modernizáció ezért – előre láthatólag – még hosszú ideig akadályokba ütközik. Ilyen körülmények között a tudományok pályáin – különösen nemzetközi szinten – reménytelennek látszik a versenyfutás. A behozandó lemaradás mértéke és a modernizáció sürgető kényszere most egyszerre nyomasztja azokat, akik egy ideig abban a hitben éltek, hogy Erdélyben az európai és nemzeti értékek természetes összhangjának, a legértékesebb tudományos és egyetemi hagyománynak az örökösei és folytatói lehetnek. A kisebbségben élő értelmiségi ráadásul hajlamos arra, hogy bensővé tegye a helyzetéből adódó hátrányokat, melyek összeadódva a szubjektív gátlásokkal, bénítóan hatnak az önbizalomra és küzdőképességre.

A kisebbségi létben ugyanakkor – részben érthető okokból – még határozottabb az a kelet-európai tendencia, amelyik az ún. nemzeti tudományokat előnyben részesíti a természeti és műszaki tudományokkal szemben. Ez egyfelől többé-kevésbé tudatos – és mindenképpen ideologikus – válasz a többségi hatalom hátrányosan megkülönböztető értékrendjére, melyben a román származás majdhogynem folyamatosan mint önmagában vett érték jöhetett számításba. Másfelől, a két tudománymező közötti szakadék nálunk azzal is magyarázható, hogy a szakoktatásban és az egyetemeken a műszaki és természettudományi képzésből az anyanyelv több évtizedig úgyszólván teljesen kiszorult.

Nem állítom, hogy nincsenek kivételes személyiségek, akik a többségi és a nemzetközi tudományos élet centrumaiig eljutottak, ám úgy tűnik, minél inkább sikerült integrálódniuk az adott tudomány világszínvonalú vagy azt megközelítő mezőnyébe, annál kevesebb figyelemre számíthatnak az ún. „magyar tudományosság" mérvadó köreiben. A tudományban elérhető rangot ugyanis a kisebbséget vezető mindenkori érdekcsoportok többnyire nem a szakmai teljesítmények, hanem elsősorban a nemzeti értékhorizont függvényében osztogatják: így – akarva-akaratlanul – a román tudományos életben érvényesülő nacionalizmus értékrendjéhez igazodnak.

Ilyen értékrend árnyékában ritkán jelenhet meg az adott tudományos művet valóban tudományként megítélő kritikai reflexió, a kritikai élet hiánya pedig kedvez azok előmenetelének, akiket a többségi hatalom is gyakran előszeretettel, majdhogynem cinikusan enged érvényesülni az igazi versenytársként is számításba kerülő kutatókkal szemben. A kisebbségi élet íratlan törvénye tiltja a kritikát.

Az egyetemesség horizontjait kereső, szükségképpen kritikus szellem tehát az egymást éltető kollektivista ideológiák nyájmelegében fuldoklik.

Az erdélyi „magyar tudományosság" és az értékek integrációja

Manapság az anyaországi irodalmi, művészeti, akadémiai stb. körökben már-már látványos az a törekvés, ahogyan integrálják, úgymond, a kisebbségi helyzetben kibontakozott szellemi értékeket; divatos témává lett a magyar irodalom és „tudományosság" a környező országokban, vagy – erdélyi viszonylatban különösen – a magyar Egyetem múltja és jövője. Úgy tűnik, minden rendben van: a perem felől a centrum, de főleg a centrum felől a perem felé dinamikus a mozgás; megindult az újraszervesülésnek az a folyamata, melyben tisztázódnak az értékviszonyok: a teljesítmény lesz az egyedüli mérce, melynek alapján ki-ki bekerül a megfelelő rangú szakmai mezőnybe, részévé lesz valamely összmagyarságra kiterjedő értékhorizontnak, avagy, ám legyünk posztmodernek, az egymással felcserélhetetlen, sokféle értékrend valamelyikének. Azt hihetnénk, már nem lesz fontos, hogy ki hol él, Magyarországon vagy az utódállamokban, és ezzel együtt lassacskán kimegy a divatból az a „pozitív diszkrimináció", amelyik rendszerint a kárpátaljai, vajdasági, erdélyi stb. alkotók iránt kifejezett – engedékenyen felkaroló, és leereszkedően méltató – recenziókban nyilvánult meg.

Mert ki tagadná, hogy a magyar tudományos élet egésze és egészsége érdekében szükségünk lenne a folytonos információcserére, baráti találkozásokra, kölcsönös kritikákra és krónikus betegségeinket elemző vitákra? És talán éppen a szellemi vérkeringés zavaraitól legsúlyosabban érintett részek, a kisebbségiek igényelnék leginkább ezt az integrációt.

Ámde a folyamat – hasonlóan a szépirodalomhoz – a tudományok vonatkozásában is felszíni jelenségnek látszik. A fordulat után, például, minden határon túli író automatikusan tagja lett az Írószövetségnek. Mégis – Erdélyből legalábbis – rendszerint ugyanaz a három kap alkotói díjat, egyetlen évben többet is. Vajon ez lenne a reális arány? De térjünk át a tudományos és akadémiai körökre: mérvadónak tekintett határon túli tudománytörténeti felmérésekből, például, következetesen hiányoznak a legkiválóbb természetkutatók és a műszaki tudományok kimagasló erdélyi képviselői, köztük olyan személyiség is, aki már tagja több nemzetközi tudós társaságnak. (Emiatt, bevallom, az is megfordult a fejemben, hogy iránt uk való szolidaritásból udvariasan visszautasítom, hogy díszdoktorrá fogadjanak Szegeden.)

A szellemi újraszervesülés (integráció) folyamatának jelzett fonáksága többek közt éppen a megnevezéshez, az ún. „magyar tudományosság" értelmezéséhez kötődik. Érdekes lenne komoly szövegelemzésekkel utána járni, hogy e jelzős szerkezet használata mennyire terjedt el igazán, mennyire általános az anyaországi tudományos élet mai, mérvadó köreiben, és mennyire kötődik sajátosan a kisebbségi helyzetben művelt tudományos tevékenységhez. Talán igazolható lenne a feltevésem, hogy az utótag, a „tudományosság" mint az ÉrtSzt. szerint választékos, véleményem szerint nagyon régies (hogy ne mondjam, avített) kifejezés, főként „határon túli", különösképpen erdélyi összefüggésben jellemző igazán. A németen kívül más nyelvre úgyszólván lefordíthatatlan. Más nyelvekben „csupán" tudományról, tudományokról, tudományos életről stb. beszélnek, s van ahol – nagy szigorral – csakis a természettudományokat értik ezen. (Tanulmányoztam a Magyar Tudomány évfolyamait: tudományról, tudományokról, tudományos életről stb. szólnak itt is a cikkek.)

A tudományos mű avagy tevékenység ismérvei azonban – mint tudjuk – általában nem nyelvhez, hanem szemlélethez és módszerhez kötöttek. Még a történelem- és irodalomtudománynak is nemzetek fölötti elvi és metodológiai kritériumai vannak, ilyen ismérvek alapján lehet egyáltalán betörni a nemzetközi tudományos életbe, amit jobb helyeken az egyetemi katedra elfoglalásának legfőbb feltételeként tartanak számon. Talán gyermekded banalitás, hogy ez itt és most így elhangzik, de ebben az esetben, sajnos, nem mondvacsinált a probléma.

Mert a „magyar tudományosság" használata a jelzett kontextusban nem véletlen: arra enged következtetni, mintha egyik fél sem lenne igazán érdekelt az integrációban. Az anyaországi recepció ezzel a fogalommal mintegy bezárja, konzerválja a határon túli értékeket, kiiktatván őket a közös mezőnyben lehetséges versenyhelyzetből. A kisebbségi tudományművelők számára ugyanakkor kedvező, ha külön mércével mérik teljesítményüket: ez ugyanis – akárcsak a kisebbségi összetartás jelszava – felment a folytonos kritikai önreflexió, egyáltalán a kritika, a lépéstartás és ezzel együtt a modernizációra tett erőfeszítések vállalása alól.

Úgy vélem, tendenciózusan pontatlan, a szavak jelentését lebegtető ideologikus fogalomról van szó. Némi gyanakvást kelt afelől, hogy az a szellemi tevékenység, amire utal, s amelyik nyelvét és olykor tárgyát is tekintve magyar, milyen mértékben felel meg a tudományművelés fent jelzett korszerű és egyetemes kritériumainak. Lehet, hogy ez a kifejezés egyszerűen csak germanizmus, vagy az erdélyi köznyelvre egyébként is jellemző régiesség, de attól tartok, hogy az említett szövegkörnyezetben szükségszerűen honosodott meg. Nagyon alkalmas ugyanis arra, hogy elkenje a szó szoros értelmében vett tudományosság és tudománytalanság határait, összemossa a tudomány és a tudománynépszerűsítés műfajait, és engedékenyen befogadja mindazt, amit az adott térben és időben tekintélynek örvendő tudósok csoportja „magyar tudományosságnak" tekint. Ez a tágasság lehetővé teszi, hogy a laikus köztudatban a nemzeti, nyelvi, kulturális stb. sajátosság mint önmagában értéknek tekintett valami beemelődjék a tudomány fogalmi mezejébe: elvi – módszertani (vagyis nemzetközileg mérhető) színvonalától függetlenül tehát mindent tudománynak minősít, ami a nemzeti hagyományok feltárásának, a hagyománymentésnek a körébe tartozik, valahogy úgy, mint a romantika korszakában. A vizsgált fogalom – legalábbis erdélyi viszonylatban – még mindig ezt a konnotációt hordozza.

A fogalom köré szövődő ideologikus diskurzus egyrészt természetesen következik a kisebbségi helyzetből, ami olykor elviselhetetlen frusztrációk kompenzálására

késztet, (hiszen nem ritkán hősiességszámba ment magyar múltat magyarul kutatni, teszem azt, történeti-filológiai adatgyűjtést végezni), másrészt azonban a tudományos tevékenység értékelésének olyan zűrzavaráról árulkodik, amit nem tanácsos állandósítani, amire reflektálni kell, ha az ember – akár kisebbségiként – de értelmiségi minőségben valóban komolyan veszi magát. Jellemző ugyanis, hogy az a fajta diskurzus, amelyikben e fogalmazás a leggyakoribb, mellőzi a már fentebb említett, nemzetközi mezőnyben is elismert, a tudományosság egyetemes feltételeit teljesítő értékeket, például nem beszél a fizikus Gábos Zoltánról vagy az elektromérnök Kelemen Árpádról, akinek mintegy száz találmánya van, német és amerikai egyetemeken tanít, és más, főként a természettudományokban jeleskedő kutatókról.

Az anyaországi recepció pedig túl engedékenyen veszi át a határon túli magyar tudományos életnek ezt az elnagyolt képét, s ez arra vall, hogy az integrációs szándék erről a részről is meglehetősen korlátozott: addig terjed, amíg a már kialakult értékrendet nem módosítja, és nem sért egzisztenciális érdekeket.

Az egykori püspök, Makkai Sándor ugyan ellentmondásos személyisége az erdélyi művelődésnek, de mindmáig azonosulásra hajlok azzal – a kisebbségi életre – vonatkozó imperatívuszával, amit *Az erdélyi szellem* című tanulmányában (1925-ben) így fogalmazott meg: „Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek közt nagy szellemi erőfeszítéssel egyetemes emberi szellemmé legyen." Nos, ez az a paradigma, aminél alább adni – különösen a tudományművelés területén – egyet jelent az önkirekesztéssel.

Furcsának tűnhetik a *Gyöngy és homok* után, melyet tíz éve írtam, hogy a valódi – mert kritikai igényű és egyetemességre törekvő – tudományos élet hiányát, a fent említett torzulásokat, most nem csupán a kisebbségi lét történelmi-társadalmi körülményeire, hanem szubjektív-emberi tényezőkre hárítom. Például arra a jelenségre, hogy – miközben nagyon sokan beszélnek a három nyelvű Erdély kulturális többszólamúságáról – az erdélyi tudományos élet, főként a társadalomtudományok képviselői, magamat is beleértve, gyakorlatilag csak ritkán vállalják a megméretkezés, a legitimáció próbatételét román és német nyelven, és románul legfeljebb csak ünnepi konferenciákon szerepelnek, melyeknek szakmai tétjük nincs, értékük elsősorban szimbolikus. És most nem olyan tudományterületekre gondolok, melyeken a nemzeti ideológiák befolyása miatt szinte lehetetlenné vált a kommunikáció.

A bezárkózásról beszélek, mely abban nyilvánul meg, hogy egyazon szakma román, magyar és német művelői alig-alig tartják a kapcsolatot. És ez az elszigetelődés nem csupán többség–kisebbség viszonylatában feltűnő. Gyakran Amerikából jelzik nekünk, akik egyáltalán idefigyelnek, hogy illenék észrevennünk egymást, például mi – mint „összmagyarok" – a fent említettek mellett a többi szomszédokat: szlovákokat, szerbeket,. ukránokat is. Ez a – talán kölcsönös sértettségből eredő – bezárkózás számunkra abból a szempontból is előnytelen, hogy elmulasztjuk a közvetítést az anyaországi és a romániai tudományos élet között, holott ez lehetne a szakmai teljesítmények legközvetlenebb összemérése, ha úgy tetszik, az egyetemesség feltételeinek legkézenfekvőbb felülvizsgálása. Nem tudni, mennyiben tulajdoníthatjuk a nyitottságnak ezt a hiányát a nemzeti „tudományosság" fent bemutatott romantikus eszményítésének, de úgy tűnik, hogy ez alól az önkirekesztés alól csupán a természet- és a műszaki tudományok művelői közt vannak néhányan kivételek.

Erdélyi magyar egyetem

Az előbbiekben vázolt tényállás következtében a román szakmai közvélemény meglehetős gyanakvással viszonyul az erdélyi „magyar tudományosság" színvonalához, olyan ellenérzésekkel, melyek nem váltak ugyan teljesen nyílttá, de nagy mértékben befolyásolják például a megítélését annak, hogy miért kell nekünk önálló magyar egyetem.

Ezzel a megállapítással kapcsolatban rögtön szeretnék eloszlatni egy félreértést: az erdélyi magyar egyetem újraindításának ma elsősorban olyan, politikai természetű akadályai vannak, melyek a kisebbségi autonómiának a román hatalom által diabolizált felfogásából adódnak. Vannak olyan román szélsőségesek, akik Erdély mai politikai státusát féltik egy önálló magyar egyetemtől. De ezúttal próbáljuk meg elemzés tárgyává tenni azokat a szakmai (és talán tudományideológiai) akadályokat is, melyeket a leendő kolozsvári magyar egyetem szervezőinek alaposan szemügyre kell venniük a két egyetem további, lehetőleg konfliktusmentes viszonyának kialakítása érdekében is. Bármilyen politikai döntés szülessék ugyanis, ezek az előítéletek jócskán indokoltaknak látszanak.

A jelenlegi – bizonyos szakokon két nyelvű képzést biztosító – egyetemen belül a legnyitottabbnak látszó román kollégák részéről is tapasztalható a fent említett averzió, melyet – ha jóhiszemű vagyok – egyfelől a már jelzett önkirekesztésből tudok levezetni: abból, hogy mi – kevés kivételtől eltekintve – csak a legritkább esetben vállaljuk a megméretést közös szakmai fórumokon. Márpedig ez lenne az egyik legtermészetesebb módja a szakmai legitimációnak, annak, hogy elismerjék: a külön egyetem nem egyfajta elrejtőzés az anyanyelvben abból az érdekből, hogy leplezzük az alacsony színvonalat, hanem, igenis, versenyképes szakmai partnerek magyar nyelvű előadási és intézményszervezési jogának érvényesítése. S ha a modern tudományos élet világszerte kialakult modelljeire gondolok, akkor hozzá kell tennem: az ellenérzés – feltehetőleg – a potenciális versenytársnak is szól, aki a szegény állami egyetem mellett esetleg részesévé válhat egy külső segítséggel jobban támogatott külön egyetem előnyeinek.

Hogy erre joggal gondolnak-e, azt most nem kívánom vitatni, de van egy olyan tény, amellyel szembe kell néznünk, és ez az egyetemi hagyományok diszkontinuitása: az egyetemszervezés és -vezetés gyakorlati tapasztalatainak majdhogynem teljes hiánya. Mert – bármennyire is büszkék azok az erdélyiek, akik tekintélyes egyetemi hagyományainkat emlegetik, legalaposabb érvként azt, hogy a modern értelemben vett kolozsvári egyetemet 1872-ben a magyarok alapították – nem tagadhatjuk, hogy intézményszervezési tapasztalataink folytonossága 75 éve, Trianon után megszakadt, és azóta valójában sohasem állott helyre. És – mint látni fogjuk – ezt a meredeknek látszó megállapítást azzal együtt is alá tudom támasztani, hogy nem hagyom figyelmen kívül a Bolyai Egyetem tizennégy évet átfogó történetét.

A két világháború közötti magyar egyetemi oktatás lényegében egy tanszékre, a Kristóf Györgyére korlátozódott. (Most nem térek ki a teológiákra, ahol akkor bölcseleti szempontból is figyelemre méltó tanszékek, professzorok – Tavaszy Sándor, Imre Lajos – működtek.) Egyetlen tanszék kivételével huszonkét év alatt magyarul nem létezett a modern értelemben vett kar (fakultás) intézménye sem. (Nem véletlen, hogy Erdélyben még most is gyakran tévesztik össze a tanszék, a kar és az egyetem fogalmát.) Akkoriban az értelmiség nagy része – a teológusok kivételével – Magyarországon

vagy román egyetemeken nevelődött, és mivel Erdélyben gyakorlatilag nem használhatta, nem vált érdekeltté abban, hogy elsajátítsa az egyetemek sajátos intézményszerkezetére és vezetésére vonatkozó ismereteket.

Jellemző, hogy a bécsi döntés után a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem újjászervezésére a magyar minisztérium anyaországi tanszékvezetőket és előadókat vezényelt Erdélybe. Viszonylag rövid idő alatt sikerült így megalapozniuk a színvonalas tanszékeket, fakultásokat, a tudományok széles ívét átfogó egyetemi struktúrát, univerzitást. A háború után azonban rögtön megzavarta a folytonosságot az épületek nagy részének visszavétele, és nagyon kevés idő maradt az egyetem szellemiségének, új hagyományalapjának további alakítására is, hiszen Miskolczy Dezsőt, Buza Lászlót és másokat a hatalomváltás után mintegy négy évvel elkezdték visszatessékelni Magyarországra.

A Bolyain ugyan itt maradtak fiatal erdélyi kollégáik, akiket ők neveltek, de az egyetem feltöltődött olyan, oktatói tapasztalatokkal nem rendelkező, nem ritka esetben műveletlen pártemberekkel, akiknek sem a tudományhoz, sem az univerzitáshoz nem volt közük. Ez az intézmény tehát nem tekinthető a négy év alatt kialakult struktúra és szellem teljes értékű folytatójának. Ennek ellenére a legkiválóbb tanszékvezetők körül idővel kialakulhatott volna az az utánpótlás-közösség, amelyik az ismeretek vagy a tudományos kutatási módszerek átadásának folytonossága mellett a tanszékfejlesztői koncepció és szervezés dinamikáját is tovább vihette... volna. Ám 1959-ben, a két egyetem egyesítésével ez a szakmai szempontból nagyon is lényeges kontinuitás újra megszakadt. Ha jól meggondoljuk, már az egyesítés előtt sem beszélhetünk zavartalan folytonosságról, hiszen mindkét egyetemen pártellenőrzés uralkodott, a tisztogatások (1952, 1956–57) következtében a legrátermettebb egyetemi oktatók egy része börtönbe került. Az egyetemen maradt magyar tanárok 59 után fokozatosan elvesztették autonómiájukat, még arra való jogukat is, hogy az egyetemi adminisztrációban saját anyanyelvüket használják, s legalább harmadrészük a párt irányította kontraszelekciónak köszönhette a karrierjét. (Méltányos megjegyeznem, hogy a nyelvhasználatra vonatkozó megszorítást kivéve, mindezeket a román kollégák is elmondhatnák.)

Az amúgy sem zavartalan 14 év, míg a Bolyai intézményes keretként létezett, elenyészően kevés, hogy olyan intézménytípus, mint az egyetem, strukturálisan és szellemében is kellőképpen megszilárduljon, és személyzete teljes mértékben saját tulajdonképpeni funkciójára, magára az oktatási folyamatra, a tudományos képzésre tudjon összpontosítani. Aki egyetemen töltötte el egész életét, csak az tudja igazán, milyen lassan, fokozatosan terem gyümölcsöt az a szellemi munka, mely a szó legnemesebb értelmében vett iskola kialakítására irányul. Tíz-tizennégy év alatt csak a legritkább esetben sikerül felfedezni saját munkánk nyomát a tanítványokon, majd (ha tanárképzésről van szó) a tanítványok tanítványain. A tanár felnövekedése saját feladatához önmagában is igényelhet ugyanennyi időt.

E folytonosság híján meglehet, joggal fordul meg az említett kétely a román egyetemi kollégák fejében, hiszen az eltelt 75 év alatt a román intézmény kifejleszthette és folytonosabban megőrizhette ezt az oly fontos kompetenciát, aminek birtokában átlátják gyengeségeinket. Lehetetlen nem látniuk, amit mi is tudunk: aki ma az erdélyi magyar egyetemi oktatók közül rendelkezik valamelyes egyetemszervezői és vezetői (rektor, dékán, tanszékvezető) tapasztalattal, az kiöregedett, és nyugdíjasként már nincs is hatalma átadni ismereteit. (Megjegyzem, ezeket meglehetősen behatárolja, hogy az egyetemi autonómia mindmáig úgyszólván ismeretlen fogalom. 90 óta is keve-

set mozdultunk ebbe az irányba.) Aki képes lenne az adott szerepekre, annak pedig – igen kevés kivétellel – nincs módjában hatalomhoz jutni, hiszen a magyar tanszékrészlegek, foghíjas tanszékek fölött a román tanszékvezető, dékán stb. rendelkezik. És az adott struktúrában, amennyire megalázó, annyira kényelmes is, hogy tanszékfejlesztési, szervezési, személyzeti ügyeinkben nem ritkán mások döntenek, ritka a kivétel ebben a tekintetben. Az újonnan kinevezett fiatal magyar oktatók pedig, akik alkalmasak lennének az említett feladatra, ma saját tudományos és tanári pályájuk kezdeti nehézségeivel küszködnek.

De tegyük most félre a román kollégák általam feltételezett szakmai fenntartásait, és nézzük mindezt kizárólag a saját szempontunkból.

Az egyetem- vagy legalábbis tanszékszervezői tapasztalat kontinuitása egyedül a magyar nyelv- és irodalomtudományi tanszékeken őrződött meg: itt 1945-től – a sok viszontagságot leszámítva – nemzedékről nemzedékre folytonosan átadódnak a viszonylag önálló intézmény-menedzselés jártasságai. Talán ez magyarázza, hogy az önálló magyar egyetem újraindításának dolgát mi sokkal bonyolultabbnak látjuk, hiszen nagyon is tisztában vagyunk azzal, hogy az nem pusztán pénzen, épületeken és felszereléseken múlik.

Az erdélyi egyetem tradíciója annak számára, aki felismerte, hogy az intézményszerkezet teljessége nem formális szempont csupán, hanem tartalmi vonatkozása is van, korántsem tűnik oly szilárdnak, mint azok számára, akik – ilyen tapasztalatok híján – az egyetem létét vagy nemlétét politikai vagy anyagi kérdéssé egyszerűsítik, és úgy érvelnek, hogy az intézményi folytonosság és a teljes struktúra helyreállításához kizárólag politikai döntésre vagy pénzre van szükség. Márpedig nagyon sokan vannak, akik így hiszik, ezért a magyar felsőoktatásról Erdélyben ma sokkal többet és magabiztosabban beszélnek azok, akiknek semmi vagy csak igen kevés tapasztalatuk van, mint akik benne élnek.

A magyar egyetemről szóló diskurzust a nyilvánosságban két réteg sajátította ki: egyik azoké a politikusoké, akik az önálló felsőoktatási intézmény(eke)t mindössze a romániai magyarság autonómiája egyik szimbólumaként kezelik, és akik számára a fent említett tartalmi kérdések természetszerűen háttérbe szorulnak. A másik réteg azoké, akik minden ilyen jellegű tapasztalat nélkül máris főiskolai hálózat kialakítására törekednek, és ún. kihelyezett karok formájában, magyarországi anyaintézményekre alapozva, tehát nem saját személyzettel indítják be a – rendszerint hétvégi – oktatást, és gyakorlatilag a politikai diskurzus hátterét erősítik meg. Ennek a beszédmódnak az egyneműsége és politikai hatékonysága kerül veszélybe akkor, ha a magunkfajta szakemberek is elmondják véleményüket. Pedig vagyunk egynéhányan olyanok, akik a Bolyai Egyetem történetének, tartamának kétszeresét töltöttük már el valamely felsőoktatási intézményben, megtapasztalva egyfajta szellemi folytonosság pozitív szerepét a legviszontagságosabb időkben is, valamint azt, mennyire lassan válhatik működő intézménnyé egy-egy tanszék a megalakulástól a beérés szakaszáig.

Számunkra az egyetem nem csupán magasztos cél és jelkép, hanem egzisztenciális és egyúttal hétköznapi feszültségek forrása. Hiszen a jelenlegi állami egyetem és az álomegyetem között óriási a szakadék: az ember naponta próbál megfelelni egy eszménynek, ami benne él, amiről – külföldi tanulmányútjain kialakított, megközelítő – fogalmai vannak, de amitől még anyagi-szellemi adottságait tekintve nagyon-nagyon messze áll. Nyomasztóan tudatában van annak is, hogy – ha megadatik a magyar egye-

tem újraindításának lehetősége – nem folytathatjuk ott, ahol a folytonosság megszakadt: a modernizáció gazdasági és szellemi feltételei nélkül továbbra is elkerülhetetlen a peremlét nyomorúsága: a kirekesztődés és a provincializmus.

A tudomány és az egyetem kibontakozását a kisebbségi létben a szellemi integráció külső és belső akadályai egyaránt fékezik tehát. Már-már leküzdhetetlennek látszik a kisebbségi lét gazdasági és politikai meghatározottsága. A görcsös bezárkózás a hagyományba. A megméretéstől való félelem.

És itt van a peremvidéki felemásság titka: az ellentmondásban az integráció vágya és a szorongás emelte gát között. Ez az a korlát, amelyet nem tűrhet sehol a világon sem a tudomány, sem az egyetem.

A határon túli magyar irodalom önmetaforái

Összeállításunk elé

A Tiszatáj nemes hagyományt követ, amikor újra és újra hírt ad a külföldi magyar irodalom jelenségeiről és műveiről. Ám az itt olvasható írások a szegedi egyetemen évtizedek óta folyó munkának is eredményei. Amikor két évvel ezelőtt Ilia Mihállyal közösen megküldtük programunkat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium felsőoktatási K+F pályázatára, a téma kutatásának tudományos időszerűségét a határon túli magyar irodalom jelenlegi állapotával, az új viszonyok kialakulásával is indokoltuk. Önmetafora alatt azokat az önítéleteket, hivatástudatot és feladatmegjelölést kifejező fogalmakat értjük, melyek egy-egy korszakban meghatározták ezeknek a magyar irodalmi részeknek az irányát. Ezek az értékjelképek és létszimbólumok közösségteremtő erőt képviseltek, irodalmi mozgalmakat sarjaztattak ki, s különböző nemzedékeket jellemeztek az elmúlt hetvenöt év alatt. Ilyen kutatásra váró önmetaforaként jelöltük meg például a helyi szín elméletét a Vajdaságban, a sajátosság méltóságát Erdélyben. Nagy örömünkre olyan sok tanulmány készült el, hogy emelt terjedelmű számunkban sem tudtuk közölni mindegyiket. Ezek az írások következő számainkban jelennek meg.

O. S.

LÁSZLÓFFY ALADÁR

Kollektív ars poeticák

„Aki nem tud nálunk lakni,
menjen mennyországba lakni.
Építsen az égre házat,
ott nem éri semmi bánat..."
(Széki keserves)

Önműködő önemésztés, mi az? Önmetafora. „Mi a haza mint a legszentebb kapcsokkal egybefoglalt emberek társasága" – mondja Kölcsey – „Az emberi tehetség parányi lámpa, mely egyszerre keskeny kört tölthet meg fényével; s ha egy helyről másra hurcoltatik, setétséget hagy maga után. Bizonyos helyhez kell azért kapcsoltatnunk, hogy azt jótékony világítással állandóul boldogíthassuk... Leonidas csak egy Spartaért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg."

Önmetafora ügyben a döntő az, hogy mikor, mitől, milyen körülmények közt jön el az (újra)körüljárás, a körülírás ideje, az alkalma a megfogalmazásnak. Esetünkben ilyen volt Trianon. Például. Mert azt se mondhatjuk, hogy hallatlanul és előzmények nélkül; hiszen nálunk már minden volt, megvolt, megtörtént (akár a lengyelek-

nél, bolgároknál, szerbeknél, cseheknél, románoknál, árnyalatnyi különbségekkel) – a teljes felosztása és megszüntetése, felfüggesztése egykor nagyhatalomnak számító fejlett, európai államiságunknak; és elszűkült erekben, vékony medrekben továbbcsörgedezve újra folyammá egyesülése (legalábbis formailag, a külsőségek oly fontos tekintetében) egy „Nagy-Magyarországnak"; hogy aztán csonka meg egyéb jelzők kesergő emlegetése közepette kijelentessék róla, hogy „nem is ország" már stb., stb.

Mindenben megnyugodhatnánk végre (?), ha tudva nem tudnánk azt is, hogy mi (és mások) mindig is válságban leledztünk – s ezt mindig az egzisztencális élménynek kijáró olyan rémülettel vettük tudomásul, mintha először történne és helyrehozhatatlanul esne. Holtunkiglan. Holott...! Szerencsére...! A sorsfordulók gyakorisága ellenére a sorsunk nem fordul olyan gyökeresen, mint gondolnánk. És az alkotó első és utolsó ismérve, sajnos, ha pátosztalanítunk – nem a szabadság, bármilyen jól hangzik is ez, hanem a tehetség. Altamíra óta. Miért ne tűzné hát ki célul, hogy a „hazai" viszonyoktól el nem vonatkoztat? Kevesebbért nem is érdemes nekivágni. Egyáltalán nem kell elvonatkoztatnia az illető brit, brabantin, Mississipi-parti és Volga menti, szahalini, csehovos, ulenspiegeles, Tamási Áron-os körülményektől, ha bírja szusszal. Ha nem bírja, akkor mind vonatkoztathat el oda és vissza, akkor egyszerűen kevesebbet számít: kevésbé esik latba a különleges Volga menti vonzatok és Küküllő-parti pátriák gondját illetően is. De amíg a nyelv a nyersanyagod, s az egy bizonyos nyelv – annak sorskérdései s a hozzá kapcsolódó összes sorskérdések kell, hogy érdekeljenek, foglalkoztassanak. Hogy ne ébredj az utolsó etruszk költő helyzetében, akit már legfennebb etruszk vázák közössége vehet körül közönség (és hagyomány) gyanánt.

A baj csak az, hogy az igazán jó, az igazságtól mentes és melléktermékek nélkül lángoló-égő fűtőanyagot általában nehezebben enged(tük)jük a nemzettudat hol dohogó, hol hűlő kályhája közelébe, mint a „nincs a teremtésben vesztes csak én" márkájának hamisításával gyártott s lassan nagykereskedelmi tételekben beszerezhető briketted, az önsajnálatot. Az önsajnálat nyilván nem önmetafora. Mint ahogy a legmazochistább nemzet sem gyöngykagyló.

„A kis népek irodalmában több az erőfeszítés, a létfenntartó ösztön szava – mondja Keresztury Dezső –: van eset rá, hogy úgy emelik maguk fölé irodalmukat, mint létük értelmének egyetlen kifejezését, mint fennmaradásuk egyetlen zálogát. A magyarság a Mohács utáni századok szörnyű pusztulásából kis népként került ki, irodalma mindmáig magán viseli ennek jegyeit. Van egy feltevés, amely szerint a magyar szellem legnagyobb alkotása: irodalma. Ez kétségtelenül túlzás. Bizonyos azonban, hogy voltak történelmünknek korszakai, amelyekben az irodalom csaknem magában őrizte a szétszakított részek felett az egész ország, az oszthatatlan egység emlékét, álmát, és sugalmazó szellemét". Nos, az elmúlóban levő században bizonyos terepen szinte kizárólag az irodalmár kezébe dobta a sors a botcsinálta politikus, botcsinálta nemzeti konyhalány, mindenes, kapás és kiskirályfi szerepkörét. Az önmetafora kérdésköre is két fontos feszültség mentén gyűrűzik tovább.

Egyik, hogy milyen sorsra jutottak azok, akik most újra oly középkoriasan sóhajtozhatnak: „mikor leszen jó Budában lakásom!" Pedig nem ez, hanem a másik a kínosabb. Csak a fejekben ne váljék határrá... – sóhajtoztak a balsejtelmesek. Igen: a *másik* a magyar–magyar (ha így grafikusabb: a *magyar–MAGYAR)* viszony. Melynek boncolgatása közben egyik oldalon eljutunk oda, addig, hogy akad szempont, mely felöl nézve éppenhogy az ország közepét csatolták el, nem egy-két, s nem tíz-húsz, hanem hetvennyolcvan éve. Talán „máma már nem hasad tovább"... A másik véglet? „Negyvenéves

ismerősöm nemrégiben azt kérdezte tőlem: Most miért fáj nekünk az, hogy Romániában hogyan bánnak a románokkal? Mi közünk hozzá? – Két hete jött haza Csehszlovákiából. Tizenhárom éves fiával ott nyaralt. – A kölyök folyton azzal nyaggatott, hogy Košicén, Ternčinben, Bratislavában miért tudnak annyian magyarul? – És te mit mondtál neki? – Mit mondtam volna? Az igazat. Megtanultak, hogy ha átjönnek hozzánk, tudjanak magyarul vásárolni." (*Nők Lapja*, 1988.)

A minap debreceni diákkal csevegtünk a hogy-s-minteken. „Egyszer azért nagyon hálásak voltunk Trianonnak is – vallotta be lefegyverző gyermeki nyíltsággal –, amikor egy vizsgára nem kellett bevágni *annyival* több falu- és folyónevet, hegy- és vízrajzi fogalmat..." Hát nem egy Nyilas Misi, de ki a hibás érte? Melyik bajunkért ki felel? Ki veszi el csakcsupán a határon túli magyar iskolákat, ám ki nevelte el a magyarországi köztudatot?

De előbb is volt – mondjam még?... „1921-ben az őriszigetiek is kívánták az Ausztriához-csatolást, mert ott lehetett sót, cukrot, dohányt kapni, míg Magyarországon akkoriban mindez hiánycikk volt, az öregek maguk árulták el ezt nekem" (olvasható egy megjelenés alatt-előtt álló könyv kéziratában, melynek szerzője nem hatalmazott fel a részletezésre). Összebékítő, vagy még jobban szétválasztó elem, hogy LISZTET – aszerint, hogy honnan nézzük – mindkét oldalon „lehetett kapni": nullást is, Ferencet is! Leszögezhető, hogy a trianonocskákkal olyan nagyon megkínzottnak látszó magyarságtudatot a haza és a nyugat, a „nyugatabbra mindig jobb" között is alaposan megfeszítették korunkban. Tény, hogy a kisebbségi sorba, sorsba keveredők bíbelődtek törvényszerűen többet vele; amiből az a téves(?) következtetés (is) levonható, hogy törökvilágokban, kuruc-labanc időkben, reformkorokban, Bach-korszakokban bizonyára, mert éppen *kisebbségi* státusba taszíttattunk, azért kellett s lehetett úgy feltúráztatni az öntudatunkat, önérzetünket, önsajnálatunkat, önmetaforáinkat, hogy más sebességre kapcsolt tőle bármily haza-fi-vicinális.

Pedig milyen egyszerű: megelőzendő, kiiktatandó, hogy ébredő magyarok legyünk, nem kell elalvó, elszundikáló, elaltatható magyarokká válni. Ilyen egyszerű. Hogy a széki keserves, a közkedvelt, elhíresült *Szelídecske* szentenciájával zárjuk is: „..Építsen az ég szélire, ott nem éri semmiféle, építsen az égre házat, ott nem éri semmi bánat." Máshol igen. Máshol legalább egy önmetafora subájába, kockás plédjébe, lópokrócába, szemfedőjébe kell takaróznia.

ELEK TIBOR

Az önmetaforák születése és alkonya

(KÍSÉRLET)

E dolgozat, amint a címe is előrejelzi, egy olyan helyzetértékelést vesz alapul, mely szerint a mai kisebbségi magyar irodalmakban az önmetaforák kora a végéhez közeledik. Mivel a dolgozat írója ezt többé-kevésbé tényként érzékeli, a továbbiakban nem elsősorban a kijelentés valóságtartalmának igazolására törekszik, sokkal inkább érdeklik a jelenség okai. Az, hogy miért vannak eltűnőben azok az önítéleteket, hivatástudatot és feladatmegjelölést kifejező fogalmak (értékjelképek, létszimbólumok), „amelyek egy-egy korszakban meghatározzák ezeknek a magyar irodalmi részeknek a föladatát, irányát, közösségteremtő erőt képviseltek és irodalmi mozgalmakat sarjaztattak ki, s különböző nemzedékeket jellemeztek az elmúlt hetven év alatt".[1] A magyarázatkeresés során indokoltnak látszik felidézni a kisebbségi ideológiák és az önmetaforák keletkezési mechanizmusait, funkcionális működési sajátosságait. A szűkre szabott terjedelmi keretek azonban nem teszik lehetővé a vitákkal tarkított sorsuk végigkövetését napjainkig, s a módszeres politika- és irodalomtörténeti, szociológiai és esztétikai háttérelemzéseket sem, így a dolgozat a tudományos alaposság és következetes építkezés helyett szükségszerűen vállalja a vázlatosságot és töredékességet, a sűrű hivatkozások közepette térben és időben történő esszéisztikus csapongást.

*

A nemzetnek és az irodalomnak az az „egészséges társadalmakban" természetes és organikus kapcsolata, amiről T. S. Eliot szól egyik esszéjében[2] a kelet-közép-európai népek elmúlt évszázadokbeli története során jellegzetes deformáción ment keresztül. A nemzetté válás folyamatában, a nemzeti öntudatra ébresztésben az irodalomnak mind keleten, mind nyugaton jelentős szerepe volt, de térségünkben a társadalmi fejlődés megrekedése, a nemzeti önállóság korlátozottsága vagy hiánya, a sajátosan, felemásan zajló polgárosodás, tehát a modern polgári nemzet társadalmi struktúrájának és a hozzá tartozó jogi, politikai, kulturális intézményrendszernek a hiánya következtében ez a kitüntetett szerep konzerválódott. A magyar irodalom például egészen századunk húszas, harmincas éveiig leginkább a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményese, a társadalmi, politikai küzdelmek élharcosa, a nemzeti közösség sorskérdéseinek megfogalmazója volt. Ettől kezdve azonban, elsősorban a Nyugat-nemzedékek tagjainak munkássága következtében, az irodalom lényege, szerepe társadalmi funkciója effajta hagyományos értelmezésének egyeduralma megtört, igaz, a népi írók és szellemi örököseik folytonosságát mindmáig biztosították. Az ötvenes–hatvanas évekbeli, a hetvenes évek közepéig jelentős értékeket teremtő feltámadása után, az irányzat hetvenes évek végi, nyolcvanas évekbeli háttérbe szorulását, térvesztését egyértelműen jelezte a figyelemre méltó, a magyar irodalom fejlődésvonalait alakító diszkurzusba érdemileg beleszólni képes művek egyre nyilvánvalóbb hiánya. Ebbe a némileg leegyszerűsített és sarkított, paradigmaváltással záruló folyamatba tendenciáit és végeredményét tekintve beleilleszthető a határon túli magyar irodalmak történeti alakulása is, de vannak további elemzéseket érdemlő jelentős eltérések is.

Trianon után az új országhatárokon kívül rekedt magyarságot mindenütt váratlanul érte a megszokott többségi pozíciót felváltó kisebbségi helyzet. Az első évek megdöbbenése, tehetetlenségérzete, menekülésihullláma után a helyi értelmiség mindenütt hozzálátott a kisebbségi nemzetközösség életfeltételeit biztosító önálló társadalmi, politikai, kulturális intézményrendszer megteremtéséhez. Ez Erdélyben sem volt könnyű, ahol pedig az évszázados részleges és változó különállásnak voltak bizonyos hagyományai, és a városi élet, a polgárosodás is előrehaladottabb volt, nem beszélve a kulturális központok, műhelyek meglétéről. A felvidéki magyarság akkori szellemi életét így jellemezte később Szvatkó Pál: „amikor eljött az államfordulat, mint a levágott láb, élettelenül maradt a helyén."[3] A vajdasági magyarok nem kevésbé kilátástalannak tűnő helyzetével szembesült Szenteleky Kornél ismert versében: „Ugart kell törnünk, makacs, gazos ugart, / csontos kemény, közönyös kérget, / mely alatt halottá hülve hever / a Lelkiismeret... Azt is tudjuk, hogy mi aratni nem fogunk, / mi csak ugart törünk, mert ugart kell törnünk, / szegényes ekével, üres tarisznyával / átokkal és hittel, holnapok vágyával, / kínnal, kedvvel, gúnnyal, gonosz szelek ellen..." *(Ugart kell törnünk).* A „gonosz szelek" mellett minden korábbi nyilatkozat és minden későbbi hangzatos deklaráció ellenére a többségi nemzetek kormányai sem igyekeztek megkönnyíteni a magyarság önszerveződését, önmagára találását. Nemhogy a kisebbségi, '45 után nemzetiségeinek nevezett jogokat biztosították volna a magyarok számára, de tudatosan, újra és újra a nemzeti azonosságtudatuk megtörésére, erőszakos asszimilálásukra törekedtek, természetesen országonként és koronként változó eszközökkel. Ilyen körülmények közepette a művelődés szerkezete nem válhatott tagolttá és teljessé. A kisebbségi politikai, közjogi képviselet, a tudományosság, a felsőfokú oktatás korlátozottsága, illetve hiánya következtében az irodalom ahhoz hasonló helyzetbe került, és hasonló szerepvállalásra kényszerült, mint a nemzeti öntudatra ébresztés korában: a szellemi, kulturális élet mindenese lett. Az írók felelősségérzete, küldetéstudata szükségszerűen erősödött fel, s nem teljesen alaptalanul érezhették azt, hogy a kisebbségi közösség a nemzeti hagyományoknak megfelelően tőlük várja a választ az új helyzet kihívásaira. Úgy gondolták, a helyben maradáshoz, a korlátozott élet, a jogfosztottság elviseléséhez, a nemzeti azonosságtudat ébrentartásához, illetve újrafogalmazásához és a passzív rezisztenciából kilépő cselekvő építkezéshez olyan erkölcsi alapelvekre, eszmékre, ideológiára van szükség, amelyeket a kor kisebbségi magyar politikusai és pártjai maguk nem képesek kihordani. Így viszont óhatatlanul bekövetkezett az ideológiagyártás és az irodalomteremtés, az ideológusi és az írói szerepek összecsúszása, összekeveredése. Erdély magyarságáról írja Czine Mihály, hogy „szinte éveken keresztül az írás lázában élt", de ez éppúgy érvényes a felvidéki és a vajdasági magyarságra is. Mint az is, hogy a kisebbségi sorsban a helybeli és a hazatérő írástudók íróként szinte újjászülettek, „többjükben a helyzet tudatosította a művészt".[4] Nemcsak Áprilyban, Tompában, Kós Károlyban, de Győry Dezsőben, Szenteleky Kornélban szintúgy. Az sem véletlen, hogy mindhárom területen nagy problémát jelentett az irodalomalapítás lázának elmúlta után a magyarság megmentése érdekében önmagukat művésznek érző és kikiáltó dilettánsok hadának visszaszorítása.

Természetesen nem lehet itt célom a többféle írói helyzettudatosítások és önmeghatározások sokszor igen összetett ideológiáinak és irodalmi alakzatainak sokszempontú bemutatása, csupán azokat a közös, általánosítható jegyeket keresem, amelyek mai megítélésük és mai háttérbeszorulásuk szempontjából fontosnak látszanak. A két háború közötti kisebbségi magyar kultúrák legbonyolultabb, legnagyobb hatású és

máig legvitatottabb jelensége kétségtelenül a transzszilvanizmus, az erdélyi magyarság kisebbségi tudatának ideológiai formája. Ami funkcióját tekintve egyszerre volt szellemi önvédelem, vigasz-ideológia,[5] az új helyzet vállalását (a helyben maradást) hirdető, közösségi tudatot erősítő erkölcsi eszme[6] és etikai imperatívuszokat megfogalmazó cselekvési program.[7] Vele szemben már a kortárs, illetve harmincas évekbeli bírálatokban megjelent az a legfőbb politikai, ideológiai nézőpontú vád, ami napjaink kritikáiban is nagy hangsúlyt kap. Még a transzszilvanizmusról legdifferenciáltabb képet nyújtó, de leginkább mégis az érdemeit hangsúlyozó Pomogáts Béla is azt írja 1983-as monográfiájában: „A transzszilvanista ideológia az erdélyi történelem haladó hagyományait mozgósította és a reális nemzetiségi elhelyezkedést segítette. Mitikus elemei révén azonban jelen volt benne a valóságtól való elfordulás, a politikai illúzióteremtés veszélye is."[8] Cs. Gyímesi Éva 1985-ben írott *Gyöngy és homok* című irodalomtörténeti értekezése amellett, hogy összegezi a korábbi kritikák elemeit, új szempontokat is előtérbe állít. Célja, amint az 1992-es első kiadás előszavában bevallja, épp az volt, hogy rámutasson „ennek az eszmeiségnek az utópikus, mitikus jegyeire, amelyek elfedik a kisebbség valóságos politikai érdekeit, és a helyzet megnyugtató rendezésére irányuló stratégia helyett illúziókkal kárpótolnak".[9] A transzszilvanizmus ellentmondásos értékszerkezetének, a helyzettudat és az azonosságtudat közötti feszültségnek a feltárása után elemeire bontja a szerző a romániai magyar irodalomban újra és újra megjelenő ideologikus, erkölcsi többletjelentést hordozó, a szenvedést értékké nemesítő motívumok, szimbólumok alapképletét, a gyöngykagyló-szimbólumot, amivel „a kagyló védekező reflexének folyamata kisebbségi sorsképletté, a nehézségek ellenére vállalt tudatos értékteremtéssé emberiesül".[10] Bemutatja azt a lelki, tudati mechanizmust, melynek során a mű pótszerré válik, ami kárpótolni látszik a kisebbségben élő írástudót lehetőségeinek korlátozásáért. Már a „teremtő fájdalom" költőjéről, Áprily Lajosról szóló tanulmányában írja a kolozsvári irodalomtörténész, hogy az a fajta kisebbségi magatartás, amelyet a költő is képvisel, „az aktív politikai küzdelem helyett a kisebbségi humánum érvényesítésében teljesedik ki, tehát az erkölcs erejével kompenzálja az érdekvédelmi, jogi küzdőképesség hiányosságait".[11] Ugyanezt az erkölcsi értékorientációt, az áldozatvállalás, a szenvedés értékét állítják követendő eszményként a kisebbség elé a helytállás más költői szimbólumai is, például a „magányos fenyő" (Tompa Mihály), a „romon virág", a „karszti föld", „karszti sors" (Reményik Sándor) stb. S ugyanennek a szükségből, a kényszerből erényt kovácsoló, a szenvedéstudatból küldetéstudatba átcsapó gondolati-lelki mechanizmusnak az ideológiai és irodalmi produktumaival találkozhatunk a két világháború között a Felvidéken és némiképp a Vajdaságban is. Nem véletlenül, amit az is jelez, hogy az *Erdélyi Helikon* hasábjain egy felvidéki magyar író, Sziklay Ferenc írja le először: „ebben a tragikus helyzetben csak a szellemi értékek igazgyöngye, mely fájdalom által születik, biztosíthatja a megnyugtató katarzist, a szenvedés árán szerzett életjogot."[12]

A csehszlovákiai magyarság körében a történelmi hagyományok hiánya és a szellemi-kulturális élet fejletlensége következtében a transzszilvanizmushoz hasonló gazdag eszmevilág helyett csak egy-két alapelvre épült az egyébként is jóval szűkebb körben ható ideológia. A szülőföld szépségének felismerése és a hozzá való hűség alapértékké nyilvánítása természetesen, ha nem is az ideológiában, de az irodalmi művekben ott is jelen volt, ugyanakkor a regionalizmus gondolata helyett inkább egyfajta elvont egyetemesség és humanizmus eszme hódított, de a harmincas évek végén a „vox humana" gondolata jegyében az együtt élő népek testvériességének elve is hangot kapott. Ami

Erdélyben kisebbségi humanizmusként fogalmazódott meg, vagy a kisebbségek példa, modell értékű szerepeként, például Makkainál, Reményiknél („mi ma is nőni vagyunk képesek, mint az a bizonyos pálma a súly s a kő alatt. Kisebbségi mivoltunkat a régi Makkaival szólva: mártír-példának és tanító-küldetésnek valljuk önmagunkon túl, többségi nemzetek számára is.")[13], az a Felvidéken már egyenesen kisebbségi messianizmusként jelent meg. A megnyomorított kisebbségi létezés nyomán kialakuló lelki atmoszféra a szabálytalan életérzések és helyzettudatok melegágya lett. „Az erkölcsi titanizmusként, heroikus küldetéstudatként jelentkező magasabbrendűségi komplexus"[14] itt a kisebbségi messianizmus magatartásában formálódott meg. „Kiestünk egy változatlannak hitt, beidegzett nagy közösségből, az ezeréves Magyarországból: az édesanyát vesztett árvák sorsa lett a miénk. Magunkra maradtunk, és begubózottan. De épp itt, e passzivitásban fordult csodájára aktivitásba helyzetünk: a világ hangja elől el nem zárkózhattunk, világosság, új-ság, más-ság áradt felénk és belénk. És egyszerre többet láttunk magunknál, és többek lettünk kicsinységünknél. A világ többletével, színeivel, hangjaival, valóságaival, szépségeivel és jajaival telítődtünk. Magyarságunkat a világ hullámhosszára állítottuk be, és többé nem lehettünk egyedül, de elkötelezett egyformák: emberiség tudói, emberiség vállalói és hirdetői: a vox humana megszállottai és realistái. A minimum – a kisebbségi helyzet – maximumra kényszerített és képesített. A mondanivaló a nálunknál nagyobb közösséget szolgálhatta." – írja jóval később de továbbélő hittel még 1968-ban is Fábry Zoltán.[15] Ennek a rekompenzációs hamis tudatnak, torz, megtévesztő létértelmezésnek első számú irodalmi megjelenítője Győry Dezső, az *Újarcú magyarok*, a *Kisebbségi Géniusz*, az *Emberi hang* szerzője. Egyik kevésbé ismert és ritkábban idézett cikkében az írók és az irodalom helyét is kételyt nem ismerően jelöli ki ebben az új világban: „Magyar elrendeltetésünk megtalálása a kisebbségi sorsszenvedés értelme és célja... Mi, szlovenszkói magyar írók vagyunk azon, akik ennek a ráeszmélésnek a kínzó muszáját az összes magyar írók közül a legmélyebben szenvedjük magunkban, ennek a lelkiismeret-fölébredésnek vagyunk előfutárai. És az új magyarság arcának megrajzolása és megmutatása után mibennünk és általunk ébred föl az a magyar lelkiismeret, amelynek szava már elindítja ezt a népet a sorskitöltő misszió el nem hagyható útjára... Higgyetek el egyet: az újarcú magyarság teremtődését, melyre az emberiség javáért rábízza egy kor egy kultúra nemzethívatást betöltő teremtő munkáját. Ez a magyarság európai missziója. Ennek a hitnek legjobb melegágya a szlovenszkói magyarság és irodalma lesz. És kell is, hogy legyen."[16] Fábry Zoltánnál a „szlovenszkói küldetés" és a „vox humana" gondolata az „emberirodalom", majd a „valóságirodalom" programjával kapcsolódott és keveredett össze. Anélkül, hogy belebonyolódnék most ezeknek az ellentmondásos és az időben is változó tartalmú fogalmaknak és egymáshoz való viszonyuknak az értelmezésébe, annyit a továbbiak miatt is mindenképpen szükséges megemlíteni, hogy ez a szemlélet a „korparancsra" hivatkozva az irodalom lényegét és funkcióját végtelenül leegyszerűsíti, sőt durván korlátozza valamely eszme (legyen bár elvont vagy szocialista humanizmus az), valamely érdek (legyen bár nemzeti, nemzetiségi vagy osztály és pártérdek) szolgálatára. Az emberirodalom és a valóságirodalom elmélete nem esztétikai kategóriákban gondolkodott, hanem erkölcsi posztulátumokban, eszmei-politikai elvárásokban.[17] Fábry közírói, kritikusi gyakorlatában az irodalom eszközzé, a szó fegyverré vált,[18] erkölcsi és szociális felelősségérzete fanatizmussá, eszmei elkötelezettsége dogmatizmussá torzult, nem véletlenül nevezték a harmincas évek elején „Szlovenszkó rémének".[19]

„Az igazi írónak élnie kell a mában. Bele kell kapaszkodnia az idő, a talaj, a tények, a társadalmi adottságok pozitívumába... Az író már nem csupán művész, a mai

írói elhivatottság már sok tekintetben etikai irányú." – ezt már a vajdasági Szenteleky Kornél írja az *Akácok alatt* című 1933-as tanulmányában, amelyben a couleur locale-lal kapcsolatos nézeteit foglalja össze.[20] Öt-hat évvel azelőtt még tagadta a Dettre János által felvetett helyi színeket és a sajátos vajdasági lelket,[21] s hogy többek között a transzszilvanizmus eszméinek, és az erdélyi Vallani és vállalni vitának a hatására változott meg az álláspontja, azt Bori Imre a nemrég megjelent Szenteleky-monográfiájában meggyőzően bizonyítja. Berde Mária felhívását és iránymutatását a vajdasági magyar irodalomra is érvényesnek tartja, s már az 1932-es *Írói felelősségünk* című cikkében is az írástudók társadalmi kötelezettségeit hirdeti: „Adott-e valamit az író írásával népének? Vállalta-e népének sorsát, baját, problémáit és vágyvilágát... Itt most nem külsőségekről van szó, helyi színekről, bácskai tájképről és felszínes hatásokról. Itt arról van szó, hogy a kisebbségi író átérzi-e írói felelősségét, mely reá fokozott súllyal nehezedik."[22] A Szenteleky által megfogalmazott couleur locale-elmélet tehát nem az erőltetett helyi színeket várja el a kisebbségi magyar írótól, hanem a vajdasági magyar valóságba való gyökeret eresztést, a hely és az idő kötöttségeinek, a kisebbségi sorsnak a megjelenítését. Szenteleky a helyi sajátosságok hangsúlyozása mellett sem mondott le soha az egyetemesség igényéről, de a külsődleges elvárások, a nem-irodalmi célok már az ő programjában is háttérbe szorították az esztétikai célokat, Utasi Csaba szerint ez adott lehetőséget arra, hogy az elmélet későbbi hívei körében egy olyan változata nyerjen teret, mely a regionális bezárkózást teszi meg eszménynek.[23] A couleur locale elmélete éppúgy a nemzetiségi azonosságtudat újrafogalmazása, a kisebbségi közösséget egységesítő védekező magatartás kialakítása jegyében fogant, mint a transzszilván és a kisebbségi messianisztikus gondolatok, de még annyira sem vált tömegeket mozgósító ideológiává, mint azok, megmaradt egy szűk hatókörű irodalmi programnak, illetve elvárásrendszernek. Amit ráadásul már a születése pillanatától vitattak, megkérdőjeleztek, például Havas Emil az alkotói szabadság védelmében, Szenteleky halála után a *Kalangya* élére került Szirmai Károly pedig az immanens esztétikai értékre hivatkozva már félre is tette, igaz, hogy a negyvenes évek elején, amint Herceg János vette át a lap szerkesztését, a regionalizmus irányába torzuló „helyi színek"-elmélet ismét irányadóvá vált.

Hasonló kritikákban, támadásokban természetesen része volt a transzszilvanizmusnak és részben a Győry–Fábry-féle messianisztikus programoknak is. A nemzeti türelmet és az együtt élő népek egymásra találását hirdető „erdélyi gondolat" a valóságos társadalmi, politikai helyzet és a jobboldali eszmék előretörése következtében már a húszas évek végén, harmincas évek elején válságba jutott. A „Vallani és vállalni"-vita, Makkai Sándor és mások megújulást hirdető programja, Gaál Gábor és az ún. második erdélyi nemzedék tagjainak (Jancsó Elemér, Szemlér Ferenc) kritikái, a „Nem lehet"-vita ráirányították a figyelmet a transzszilván eszmekör ellentmondásaira, romanticizmusra, hamis pátoszára, igaz, hogy ugyanakkor néhány elemét, például a kisebbségi humanizmus gondolatát, a kisebbségi sorskérdések megjelenítésének, a valóságábrázolásnak az igényét megújítva, szociális, demokratikus elvekkel gazdagítva továbbvitték. A felvidéki géniuszok és messiások álmaira és ábrándjaira is kijózanítólag hatottak a harmincas évek gazdasági, politikai viszonyai. Nem véletlen Fábry és a Sarlósok irányváltása sem a tényirodalom, a valóságirodalom felé, igaz, hogy ebben és a túlzásaiban a baloldali, kommunista ideológia hatása is nagy szerepet játszott. Szvatkó Pál figyelmeztetett is már annak idején a baloldali frázisok esztétikai értéket alábecsülő művészetellenes és tulajdonképpen valóságellenes voltára.[24]

A fenti történetük ismeretében akár meglepő és külön tanulmányokat érdemlő is lehetne az a tény, hogy a kisebbségi ideológiák és önmetaforák az 1945 utáni évtize-

dekben, ha módosulva is, ha különböző alakváltozatokban is, de ha másban nem, legalábbis a szolgálatelvű írói magatartásban búvópatakszerűen továbbéltek a kilencvenes évekig. Az első számú magyarázat erre nyilvánvalóan az lehet, hogy a kisebbségi egyén életének lefokozottsága, korlátozottsága, a kisebbségi közösség sorskérdései alapvetően mit sem változtak az új társadalmi rendszerben, így a kisebbségi író és irodalom hagyományos szerepvállalása is továbbélhetett. Paradox módon, de ugyanakkor hozzájárulhatott ehhez, különösen az első évtizedekben, a nemzetiségi kérdés szocialista (a megbékélést deklaráló) megoldása és a szocializmus(ok) irodalompolitikája is, például a kollektivitás, a népszolgálat frázisával, vagy a maga szocialista realizmusával, amely a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé ette, mint a kisebbségi irodalmi programok, még ha a kétféle valóságkép között nagy különbségek is lehettek. Arról nem is beszélve, hogy a nép-, haza-, szülőföldszeretet szocialista elvárását kihasználva, a kor hamis vagy hiteltelenül képviselt értékeivel szalonképes irodalmi formában lehetett szembeállítani a szülőföld-, a táj-, anyanyelvkultusz és mitológia révén a kisebbségi közösség számára identifikációs erőt jelentő valóságos értékeket, ahogy például sok szlovákiai, kárpátaljai magyar költő, író, vagy Sütő András és a neotranszszilván líra képviselői (Farkas Árpád, Magyari Lajos) tették a hetvenes években. A szocializmus a maga szabadsághiányos viszonyaival, a cenzúra hol (mikor) gyengébb, hol (mikor) erősebb jelenlétével még nyelvileg, az irodalmi kifejezésmód tekintetében is az önmetaforás hagyományok folytatására, szimbólumokban, utalásos, metaforikus eljárásokban gazdag beszédmódra késztette az alkotókat. A hagyományos törekvések továbbélésében szerepet játszhatott a kisebbségi irodalmak hazai fogadtatása, visszhangja is, amelyben a legutóbbi évekig meghatározó volt a szülőföld-ábrázoló, kisebbségi sorsfaggató, a közösségi elkötelezettségű, szolgáló irodalmi irányok iránti elfogultság. Ennek ad hangot például Pomogáts Béla is a *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban* című 1987-es kötetének bevezető szövegében: „A romániai magyar író általában biztos alapokon nyugvó identitástudattal végzi munkáját, az alkotó tevékenységet nem pusztán önkifejezésnek, önmegvalósításnak tekinti, hanem szolgálatnak is, amely mindenek előtt egy etnikailag, történelmileg és kulturálisan meghatározott emberi közösség kollektív tapasztalatát önti formába, törekvéseit szólaltatja meg."[25] M. Takács Lajos még az 1990-es *Vergődő szél* című kárpátaljai magyar irodalmi antológia utószavában is ezt írja: „...igaz, hogy némely írásaik, »húszasoké« és »negyveneseké« egyaránt, még ma sem mentesek olyan hibáktól, amelyeket a szovjet-orosz irodalom alkotóinak legjava már a hatvanas évek elején leküzdött. Viszont – s ezt 1978 óta személyesen is gyakran tapasztaltam – többségük biztosan és tágasan tájékozódik, lelkes, tisztességes, véleményében őszinte, és ami a legfontosabb: az irodalmat *szolgálatként* éli meg."[26] Azt hiszem, ez a fajta irodalomszemlélet nem igényel kommentárt.

Itt az ideje viszont, hogy gondolatmenetünk terébe bevonjuk a kevésbé ismert kárpátaljai magyar irodalmat, amiről érdemben csak a hatvanas évektől beszélhetünk, ugyanis ekkor kezdett kilábalni a sematikus szemléletből és alkotói módszerekből. Előbb a Forrás Stúdió fiataljai, majd a József Attila Stúdió újabb nemzedékei léptek fel azzal az igénnyel, hogy a történelmi, szellemi hagyományok feltárásával gazdagított kisebbségi helyzettudatnak, a „kárpátaljaiság" sajátos jegyeinek irodalmi kifejezésformáit kidolgozzák. A szovjetunióbeli viszonyok természetesen nem tették lehetővé önálló társadalmi, művészi ideológia, program létrehozását, de a hetvenes–nyolcvanas évek költészetében az életérzésnek, a helyzettudatnak, az önmeghatározásnak a transzszilvanizmussal rokon jegyeivel, motivikáival találkozhatunk. Szemléletesen tükrözi ezt az

1994-ben *Töredék hazácska* címmel megjelent antológia, amely épp az anyanyelvről, a szülőföldről, a kisebbségi sorsról valló versekből válogat. Megtalálhatók itt a szülőföld szépségének, megtartó erejének himnuszai, a nemzeti sorsba ágyazott helyi történelem idézései és a megalázó, méltatlan kisebbségi létformával, az otthontalanság-élménnyel való heroikus szembenézések mellett, a megmaradás érdekében felfokozott alkotói szereptudat, a teremtő fájdalom, a túlélő hit vallomásai is: „S akkor tisztán, megújult kedvvel / indul harcba a fergeteggel. / Lába nyomán virágok nőnek: vigasznak, sorsnak, temetőnek." (Füzesi Magda: *Fohász a szülőföldhöz*); „Kell tehát az időtlen vers ide, / kell a verejtékkel szült festmény" (Kőszeghy Elemér: *Maréknyi haza*); Hatalmas hittel hisszük mégis, / hamarost lesz majd visszaút, / és a tengertől visszakapunk / lobogót, várfokot, falut." (Vári Fábián László: *Útban Törökország felé*). A természeti motivika itt is jellegzetesen az alkotói önmeghatározás, a küldetéstudat kifejezésének eszközévé válik, mint Erdélyben, csak például a táji adottságoknak megfelelően, a magányosan álló fenyő metaforája szerepét itt az akác, a jegenye tölti be: „rémület-sárgán föllángol az arcom / akác vagyok én is szakadó parton / kifordult-gyökérkoszorú-zuhanás / vigasz / elhullott szél-űzte magvak / valahol talán zölden fölfakadnak / új lomb új remény újra szakadó part –" (Nagy Zoltán Mihály: *Őszi sorok*); „Testünk a szélnek ellenáll, / mert küldetés ez, hatalom. / Vándor szól, köszön, ránk talál, / kis jelek vagyunk az úton." (Füzesi Magda: *Akác*); „de meginogva / mégis lábunkat vetjük ez ibolyányi földön / hol már hazaárulás / egyetlen terpeszállás / hát inkább állunk jegenyés vigyázzba / fiainknak a talpalatnyi hazát / keservvel híven megvigyázva" (Balla D. Károly: *Tövisek között*).

A kisebbségi nemzetközösség összetartozás-érzését erősítő, nemzetiségi azonosságtudatának elmélyülését szolgáló irodalom megszületését Kárpátalján is magyarázhatjuk a „korparanccsal", az önszerveződést, a természetes önkifejezést és érdekérvényesítést korlátozó posztsztálini viszonyokkal, de a létrejöttében már feltehetően szerepet játszottak a két háború közötti minták, illetve azok az egyidejű hatások, amelyek a magyarországi népi, közösségi elkötelezettségű és az erdélyi neotranszszilván irodalom (például a második Forrás-nemzedék) irányából érhették. Míg azonban itthon és a szomszéd országok magyar irodalmában az említett irányzatok szerepe, súlya egyre csökkent, addig Kárpátalján egészen a kilencvenes évek elejéig a fent jellemzett volt az uralkodó hangütés. Ekkortól azonban olykor már a szellemi élet helyi mindeneseinek lírai konfesszióiban is megjelennek, a helyben maradás parancsa mellett, a tévhitekből, vágyálmokból való kijózanodás, a felfokozott szereptudatról, az „önmetaforázó" hajlandóságról való lemondás hangjai. Az ön- és közösségerősítő vers helyett pedig itt is az illúziótlan helyzetfelmérésre törekvő esszé, publicisztika kerül inkább előtérbe (lásd például Balla D. Károly: KIS/ebbségi/ MAGYAR SKIZOFRÉNIA című kötetét!).

Az évtizedfordulón, a kilencvenes évek elején Erdélyben, a Felvidéken és bizonyos szempontból a Vajdaságban is hangsúlyosan megfogalmazódott a korábbi kisebbségi ideológiákkal, önmetaforákkal való kritikus szembenézés szükségessége. Tucatjával idézhetném azokat az írói megnyilatkozásokat, amelyek egyenesen a meghaladásuk szükségességét állítják. „A történelmi-szociológiai sorssirámok ideologikus irodalmi adaptációinak ideje lejárt, s ha az új tiltások nyomán meg is születik az új zugirodalom, irodalmi visszhangja nem lesz." – írja például Hizsnyai Zoltán 1991-ben a nagy vitát kiváltó, többek között a Fábry-örökséggel is szakítást sürgető Irodalmi Szemle-beli esszéi egyikében.[27] Csiki László az erdélyiségtudat változásait tárgyaló 1991-es Korunk számban így összegzi az irodalmi transzszilvanizmussal szembeni ellenérzéseit: „fölös felada-

tot magára vállalva a nemzeti tudat fenntartását különleges intenzitással és eszközökkel szolgálta. Eszközei azonban gyakran eluralkodtak rajta, önkörébe zárták. Mitikussá vált például. Kialakította a képes beszéd cinkos kétértelműségét, így azonban elfödte az alapfogalmakat... Az eddigi jelszavak, jelképek már nem használhatók bájoló vagy ördögűző varázsigéknek."[28] Balla Zsófia és Gál Éva Emese versben vet számot a transzszilvanista magatartással: „Minden ellenünk és nélkülünk történt... Nem itt éltünk, hanem erényeinkben." (Balla Zsófia: *Szóbeszéd*);[29] „Megszoktad-e, hogy itt festve van minden?... És nincs valódi harmat, / mert gyöngyszemeket könnyez ez az éj" (Gál Éva Emese: *Vízió*)[30]. Bányai János Szenteleky Kornél születésének 100. évfordulója alkalmából egy, a korábbinál differenciáltabb Szenteleky-kép mellett állást foglalva megfogalmazza azt is, hogy mi ellen tiltakoztak valójában ők (az *Új Symposion* első nemzedéke) már a hatvanas években: „A partikuláris ellen lázadtunk, a kultúrát részkérdésre és részfeladatra, az írót *rész*-szellemre és *rész*-érzelemre redukáló – kisebbségi – intellektus ellen, mert úgy képzeltük, hogy a kultúra – a kisebbségi, meg a többségi kultúra is – csak teljes kultúra lehet... az irodalmat, a kisebbségi irodalmat is, ki akartuk menteni a közvetlen használhatóság nyűgéből. Nem hagytuk az irodalmat másra használni, mint arra, amire ősidők óta van. Más szóval komolyan vettük azt, hogy *esztétikum*, hogy *irodalmi érték*, törődtünk azzal, hogy *irodalmi forma* és *irodalmi stílus*, sokat adtunk az irodalmi tájékozódásra, arra tehát, hogy otthon legyünk az irodalomban. És ezt bizony az átélt kisebbségi helyzetben, a kisebbségi helyzet ismeretében."[31] Juhász Erzsébet a kisebbségi léttel és a kisebbségi író helyzetével számot vető esszéiben szintén az irodalom teljesebb és tágasabb lehetősége és öntörvényűsége mellett érvel, szemben azokkal az álláspontokkal, amelyek szerepét kisebbségi sorsfaggatásra korlátoznák: „Az irodalom nem kizárólag kisebbségi sorskérdéseink megfogalmazására való, ennél sokkal szélesebb és bonyolultabb tartalmak kifejezésének eszköze. A »létezés szakma« egészében betöltött tapasztalataink megfogalmazására való." „Az irodalmi műnek egyetlen igaz küldetése van, az, hogy a maga öntörvényű szabályai szerint minél magasabb esztétikai színvonalat érjen el."[32]

A mai elfordulás és a két háború közötti közösségi feladatokat felvállaló irodalmi hagyománytól és továbbélő örökségétől a Vajdaságban, Erdélyben és a Felvidéken nem előzmények nélküli. Gondoljunk csak az Új sympozionisták, Tolnai Ottóék mellett például a Forrás harmadik és negyedik nemzedékére, az Egyszemű éjszaka, majd az Iródia nemzedékére, vagy olyan, ebből a szempontból is nagy jelentőségű alkotók munkásságára, mint például a Cs. Gyímesi Éváé, Grendel Lajosé. Ez pedig azt jelenti, hogy a legutóbbi években felélénkült viták csak részben magyarázhatók a történelmi, politikai változásokkal, az effajta nagy átalakulásokkor természetes világnézeti, ideológiai átrendeződésekkel, a korábbi értékek, magatartások átértékelésének igényével, netán az előttük járókkal szakítani vágyó trónkövetelő ifjú generációk fellépésével. Az elmúlt években az is kiderült, hogy az ún. rendszerváltozások a kisebbségi sors specifikumain lényegileg ezúttal sem változtattak, hacsak ezen múlna tehát, a kisebbségi író továbbra is mandátumosnak érezhetné és vallhatná magát. Csakhogy jóval a nyolcvanas évek végi átrendeződéseket megelőzve éppen a mandátummal kapcsolatos hitek és remények váltak kétségessé sokak számára. Akiket a küldetéses szerepek kudarcokkal terhes XX. századi tapasztalatai, a hagyományosan képviselendőnek vélt közösség és a képviselő-vátesz viszonyának és mindkettőjük státusának a kisebbségi sorsban is érzékelhető megváltozása gondolkoztatott el a küldetéses irodalom időszerűségét illetően. „A korszakváltás – ha van ilyen – nem a politikában következett be előbb. Pontosabb,

ha úgy fogalmazunk: a közéletben nem következett be oly mértékben, mint a művészetben. Vagy tán a művészetről való gondolkodásunkban." – írja Visky András abban az 1991-es esszéjében, amelyben a szolgáló irodalommal szembeni ellenérzéseit így összegzi: „A (kisebbségi) áldoztathozatal napiparancsa ugyanúgy a komor uniformizáció és humortalan bolsevizáció irányába hat, mint az, ami ellen megfogalmazódik... A szolgálat, abban a formában, ahogyan örökségként a két világháború közti megfogalmazásban reánk hagyományozódott, kizárólag a nép testében feloldott individuummal számolt."[33] Balla Kálmán a hetvenes, nyolcvanas évek szlovákiai magyar líráját értékelő tanulmányában fogalmazza meg a következőket: „Válságba jutott az a magatartás, amely a fölérendelt elv, a közösség érdekeire hivatkozva tett engedményeket a személyiség rovására."[34] Mindkét megnyilatkozás mögött ott érezhető az a XX. század végi általános létélmény, amely a nagy közösségi ideológiák, utópiák lejáratódásának, megszűnésének a terméke, amit a kisebbségben élő magyar értelmiségi kétszeresen is megtapasztalhatott a nagy baloldali utópia mellett a megmaradást legfőbb értékként tételező nemzeti kisebbségi ideológiák kudarcát is átélve. Szembesülve a túlélésre berendezkedett stratégiák csődjével, azzal, hogy az egykori önmetaforák alapképlete, a teremtő fájdalom heroizmusa és a műalkotás pótszere csak egy szűk réteg számára jelenthet nagyon is kétséges megoldást, közösségi érvénnyel nem bírhat, amint az utóbbi évtized szomorú exodusai bizonyítják.

Az individuum lázadása a kisebbségi magyar irodalmakban nem most kezdődött tehát, hanem a hatvanas–hetvenes években, akkor indultak azok a nemzedékek, amelyek az elődeik által fölvállalt szerepeket, az általuk képviselt irodalomeszményt már nem tudták és nem is akarták követni. Nem, mert már nem érezték magukat feljogosítva a közösség képviseletére, mert nem akarták a személyiség érdekeit egy elvont kollektívum mögé helyezni, s nem akarták összekeverni az erkölcsöt és az esztétikumot, mert a művészet autonómiája nevében elzárkóztak mindenféle eszközszereptől, s mert a szolgálatelvűség mellett szakítani vágytak az önkorlátozó „valóságábrázolással". A hetvenes években a közösségközpontú és a személyiség- és esztétikumközpontú irodalomeszmény együttélése, de még az előbbi túlsúlya figyelhető meg mind a romániai, mind a szlovákiai magyar irodalomban (a jugoszláviaiban már akkor is fordítva). A nyolcvanas évtized második felében azonban az elkötelezett irodalmi irányzat háttérbe szorulása már egyre nyilvánvalóbb, s vele együtt az egykori önmetaforák olyan újabbkori ideológiai és irodalmi áthallásaié is, mint a sajátosság méltósága, amit Cs. Gyímesi Éva már 1984-ben a transzszilvanizmushoz hasonló defenzív, passzív ideológiaként értelmez, s helyette aktív önvédelmi ideológiát sürget, s még inkább a közösségi ideológiák helyett politikai jogvédelmet, az egyetemes emberi és kisebbségi jogok szavatolását.[35] Jóllehet a művek számarányát tekintve ezt az áthangolódást Erdélyben még a kilencvenes évek elején is nehéz lenne igazolni,[36] de az értékes művek fogyatkozása, a kritika másfajta irodalomeszményt preferáló határozott fordulata és a kifejezésmód átalakulása mind ebbe az irányba mutat. „A hagyományos, vagy inkább megszokottabb kifejezés kultúrájának, a transzszilván „potenciális szimbolizmusnak", az etikai idealizmushoz illő képes beszédnek a visszább szorulásával számolhatunk tehát" – írja az évtizedfordulón a mai romániai magyar irodalom egyik legjobb hazai ismerője, Bertha Zoltán.[37]

A fenti tendencia, az önmetaforás örökségek háttérbe szorulása a kilencvenes években csak fokozódni látszik, s ebben az eddigieken túl nyilván szerepet játszik a Kelet-Közép-Európában lezajlott nagy történelmi változások számos következménye is. Például az, hogy a diktatúrák falának leomlása mindenféle szempontból közelebb hozta

egymáshoz a határon túli és az anyaországi nemzetrészeket, aminek eredményeként a kisebbségi magyarság az elkülönülés helyett a szellemi, tudati integrálódás felé halad inkább, s az egységes virtuális magyar nemzet szerves részének kezdi tekinteni magát, ami az irodalomban is az egyetlen magyar irodalom tudatot erősíti, szemben a bármiféle sajátosságok hangsúlyozásával.[38] Az is tekinthető az elmúlt évek következményének, hogy „az irodalom – úgy ahogy a szocializmusban volt – nemzeti intézményként megszűnt."[39] Szerepe, súlya a nemzeti közösségek életében leértékelődött, ami úgy is értelmezhető, hogy az irodalom most kerül a helyére, a társadalommegváltó intézmények sorából a művészetek sorába. A parlamentáris demokrácia társadalmi, politikai intézményeinek, a pártoknak, a nyilvánosságnak a létrejötte kétségtelenül mentesíti még a kisebbségi irodalmakat is a hagyományos politikai szerepvállalás alól.

A kisebbségi ideológiák és az irodalmi önmetaforák létrejötte – amint láthattuk – a trianoni trauma eredménye volt, s bár ez nem szűnt meg, ma már nyilvánvaló, hogy nincs mire várni, nem érdemes a túlélésre spekuláló, a helytállást heroizáló, védekező, vigaszideológiákkal felvérteznie magát a kisebbségi magyarságnak. Helyette sokkal inkább szükséges a politikai, jogi, kulturális önépítő és érdekvédelmi küzdelem megszervezése és folyamatos gyakorlása a megfelelő eszközökkel. Ebben részt vehet az író is, elsősorban polgárként, de ha úgy érzi, mint Sütő András, hogy „a művészi cselekvésnek nem jelentéktelen a szerepe valamely kollektív magatartás kialakításában",[40] akár íróként is, mégis igaza volt Bányai Jánosnak, amikor a Tokaji Írótáborban azt mondta 1994-ben, hogy a költőn a kiáltás nem kérhető számon, „mert a vers nem a kollektív élmények szócsöve, s a költő sem vehető ama kiválasztottnak, akinek megadatott a megnevezés és a kiáltás joga vagy képessége és felelőssége. Ez nem jelenti, hogy a kiáltás vagy akár az egyetemes kiáltás érvényét vesztette volna a költészet világában."[41] Ezért van igaza Grendel Lajosnak is, amikor azt írja naplójába: „Legyen az író a nemzet lelkiismerete, de ne legyen a nemzet szuronya."[42]

A XX. században világtendencia, hogy a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő egyre veszít szerepéből, s úgy tűnik, a magyar nyelvterületen is vége lesz lassan a művészettel szembeni társadalmi megbízatások és elvárások korának, s vele az irodalom közvetlen nemzeti szerep- és feladatvállalásának. Ennek ellenére nem hiszem, hogy valaha is megkérdőjelezhető lesz az olyan irodalmi mű létjogosultsága, melynek szerzője csupáncsak belső kényszerből, a lélek hangjára hallgatva az individuum és a szűkebb-tágabb közössége legfontosabb létkérdéseire egymással összefüggésben keresi a választ. Nem kérdőjelezhető meg, amíg az ember személyes szuverenitására kényesen bár, de közösségben akar élni. S nem kérdőjelezhető meg, amennyiben esztétikailag értékes alkotásról van szó, mert egy sokszínű, plurális szellemi, irodalmi életben minden értéknek helye kell, hogy legyen. Az igazán jelentős műalkotáson, a remekművön pedig éppúgy ott kéklik „a hely, idő és körülmény marka nyoma", mint a szerzője nyakán – ahogy Sütő András kívánta az emlékezetes, Csipkerózsikát ébresztgető írásában[43] –, függetlenül az alkotói szándékoktól és bármiféle elvárásoktól, mert ahogy Esterházy Péter mondotta volt egy szintén sokat idézett szövegében: „ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben..."[44] Az irodalom tehát különösebb ideológiák és programosság nélkül is betölti a T. S. Eliot által említett nagyon áttételes és nehezen ellenőrizhető társadalmi hivatását, hiszen az olyan nemzeti kultúrában, amelynek valamennyi része közt szüntelen kölcsönhatás érvényesül, az irodalom a nyelv működtetésével, tágításával és finomításával „– színvonalának és erejének mértékében – az egész nemzet beszédét és érzékenységét (és így önismeretét – E. T.) befolyásolja."[45]

JEGYZETEK

1. Olasz Sándor meghatározása (Tiszatáj. 1996. 1. 12.).
2. Igaz, ő konkrétan a költészetről beszél, de mondandójának jellege, úgy vélem, lehetővé teszi az irodalom egészére vonatkozó általánosítást. T. S. Eliot: A költészet társadalmi hivatásáról. In: *Káosz a rendben.* Gondolat. Bp., 1981. 322–347.
3. Idézi Turczel Lajos a *Két kor mezsgyéjén* című könyvében. Madách. Bratislava, 1983. 85.
4. Czine Mihály: *Erdélyi csillagok.* Utószó. Népszava. Bp., 1988. 515.
5. Benkő Samu: *Toleráns nemzeti kultúrák.* Korunk. 1991. 10. 1211.
6. Ekként értékeli Pomogáts Béla (*Transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája.* Akadémiai. Bp., 1983.) és Szávai Géza is (Helyzettudat és irodalom. Dácia. Kolozsvár-Napoca. 1980.).
7. Tánczos Vilmos: *Az erdélyiség mítosztalanítása.* Korunk. 1991. 10. 1238.
8. Pomogáts Béla i. m. 84–85.
9. Cs. Gyímesi Éva: *Gyöngy és homok.* Kriterion. Bukarest, 1992. 5.
10. Uo. 45.
11. Cs. Gyímesi Éva: A teremtő fájdalom költője (Áprily Lajos). In: Erdélyi csillagok. Héttorony. Bp., 1990. 129.
12. Idézi Cs. Gyímesi Éva: *Gyöngy és homok.* 45.
13. Reményik Sándor: Lehet, mert kell. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.* Héttorony. Bp., 1989. 127.
14. Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén.* Madách. Bratislava, 1983. 102.
15. Fábry Zoltán: Stószi előszó. In: *Stószi délelőttök.* Madách. Bratislava, 1968. 18.
16. IdéziTurczel Lajos i. m. 229–230.
17. Fónod Zoltán: *Tegnapi önismeret.* Madách. Bratislava, 1988. 106.
18. Görömbei András: *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980.* Akadémiai. Bp., 1982. 84.
19. Fónod Zoltán i. m. 108.
20. Bori Imre: *Szenteleky Kornél.* Forum. Újvidék, 1994. 186.
21. Bori Imre: *Jugoszláviai magyar irodalom rövid története.* Forum. Újvidék, 1982. 93.
22. Bori Imre: *Szenteleky Kornél* 182.
23. Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya.* Forum. Újvidék, 1984. 20.
24. Fónod Zoltán: *Tegnapi önismeret.* 109.
25. Pomogáts Béla: *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban.* Magvető. Bp., 1987. 8.
26. *Vergődő szél.* A kárpátaljai magyar irodalom antológiája 1953–1988. Magvető–Kárpáti. Bp.–Ungvár, 1990. 594.
27. Hizsnyai Zoltán: *Vízilótetem, avagy a szénfekete tarkó.* Irodalmi Szemle. 1991. 5.
28. Csiki László: *Az Erdély-tudat változatai.* Korunk. 1991. 10. 12145–15.
29. Balla Zsófia: *Szóbeszéd.* Látó. 1991. 10. 1171–1172.
30. Gál Éva Emese: *Vízió.* Helikon. 1990. 22. 6.
31. Bányai János: *Két kisebbségi (nemzetiségi) magyaróra.* Híd. 1994. 1–4. 5–6.
32. Juhász Erzsébet: *Esti Följegyzések (Egy évad a balkáni pokolból).* JMMT–Forum. Újvidék, 1993. 12. és 120.
33. Visky András: *Szolgálni és (ki)szolgálni.* Korunk. 1991. 5. 547–550.
34. Balla Kálmán: *Költészetünk két évtizede.* Irodalmi Szemle. 1991. 2. 211.
35. Cs. Gyímesi Éva: Levélváltás Gáll Ernővel. In: *Honvágy a hazában.* Pesti Szalon. Bp., 1993. 111–138.
36. Pálffy Zoltán: *Versfogyatkozás.* Sodrás. 1993. 1. 27.
37. Bertha Zoltán: *A posztmodern felé.* Alföld. 1991. 2. 31.
38. Jakó Zsigmond: *Erdélyiség vagy összmagyarság.* Korunk. 1991. 10. 1223.

39. Konrád György: Valami elmúlt. In: *Az újjászületés melankóliája.* Pátria. Bp., 1991. 329.
40. Sütő András: Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? Beszélgetés Mezei Andrással. In: *Évek-hazajáró lelkek.* Kriterion. Bukarest, 1981. 239.
41. Bányai János: *Szarajevó, 1986 és azután.* Látó. 1995. 2. 73.
42. Grendel Lajos: *Rosszkedvem naplója.* Új Forrás Könyvek 11. Tatabánya, 1992. 48.
43. Sütő András: Csipkerózsika. In: *Sikaszói fenyőforgácsok.* Ifjúsági Lap és Könyvkiadó–Berzsenyi társaság. Bp., 1987. 144.
44. Esterházy Péter: *Kis magyar pornográfia.* Magvető. Bp., 1984. 10.
45. S. Eliot i. m. 342.

GÁLL ERNŐ

Volt-e „romániaiság"?

A sorskérdéseivel viaskodó s fenyegetett tudatával a lehetséges jövő távlatait fürkésző romániai magyarságnak – miközben az érdek- és jogvédelmét leghatékonyabban szolgáló stratégiát és taktikákat keresi – az önmeghatározás feladatával is szüntelenül szembesülnie kell. Az önazonosság védelme a „mi" – változásaiban is állandóságra utaló – definiálását követeli meg. A „kik vagyunk" és „mi végre vagyunk itt?" nemegyszer dilemmákat sugalló kérdéseire adott/adandó válaszokban az önismeret igénye munkál, ám a feleletek a változó időkről is árulkodnak. Válságos, korfordulatokat jelző történelmi helyzetekben az önmeghatározás rendszerint szenvedélyes vitákat, konfliktusokat is előidéző törekvéssé válik. Az önképből ugyanis gyakorlati következtetések származnak. A „mi-tudat" bizonyos magatartást táplál, állásfoglalásokra késztet. Döntésekre ösztökél, s ezek gyakran végzetesnek bizonyulhatnak. Valahogy így van ez mostanában is. A drámai körülmények, a felizzó remények, majd a kiábrándulások teszik érthetővé, miért feszegetik újból és újból az erdélyiség mibenlétét, illetve időszerűségét, miért kerülnek ismét szőnyegre olyan kérdések és érvek, amelyekről úgy hittük, eljárt felettük az idő. Az erdélyi gondolat viszontagságainak – a mához is szóló – felidézése megkerülhetetlenné teszi azonban a „romániaiság" egy időben sűrűn forgalmazott fogalmának a letűnt évtizedek tapasztalatai alapján való újravizsgálását. Ez a feladat több szempontból is elodázhatatlan. A belső önrendelkezés, az önkormányzás valamilyen formájának elérését célzó erőfeszítések éppúgy sürgetik, mint az előrelátható, pontosabban: valószínűsíthető fejlemények, amelyek az előbb-utóbb megszülető magyar–román kiegyezésből a kínos lassúsággal, de mégis alakuló európai integrációból következnek. Ösztönzőként érvényesül néhány nemrég megjelent adalék és értelmezés, de a XII. osztályos magyar irodalmi tankönyv körül burjánzó vitát[1] is a „serkentő" tényezők közé számíthatjuk. Lássuk tehát a romániaiságot érintő újabb közléseket.

A *Korunk* 1992. évi 8. számában látott napvilágot K. Lengyel Zsolt – gazdag jegyzetanyaggal alátámasztott – írása[2], és szerzője azokat a külső/belső indítékokat elemzi, amelyek Kristóf Györgyöt, az első világháború utáni kolozsvári román egyetem professzorát a romániaiság fogalmának a kidolgozására késztették. A Münchenben élő fiatal kutató siet leszögezni, a Kristóf György használta „műszó" nem azonos a Gaál Gábor-féle romániaisággal, hiszen a korabeli konzervatív szellemiségű erdélyiség képviselője a maga „kétértelmű szerkesztési fortélyá"-val egészen más célokat követett, mint a baloldali folyóirat vezetője. Ez bizonyára így is van, ennek ellenére kétségtelen, hogy a két „szójáték" között érintkezési felületek, átfedések állapíthatók meg. A magyar irodalom és nyelv egykori kolozsvári tanára azzal érvelt, amikor az erdélyi magyar irodalom helyett romániai magyar irodalomról kívánt értekezni, hogy az erdélyi jelző kirekeszt. Nem vesz ugyanis tudomást mindazokról az értékekről, amelyek nem férnek be a régi Erdély földrajzi területébe, szellemébe. A romániai magyar irodalom fogalma viszont megfelelő keretet kínál az ország egész területén létrehozott magyar értékek összefoglalására. Kristóf György arra is figyelmeztetett, hogy – a földrajzi meggondolások mellett – bizonyos pszichikai-politikai mozzanatokra is hasznos lenne tekintettel lenni; a magyarul kiejtett Erdély szó román közegben irritálóan hathat.

Láthatjuk, a romániaiság bölcsőjénél többféle szempont bábáskodott. Köztük feltehetően politikai motivációk is munkáltak. Kristóf, aki a Trianon utáni első évek passzivitását feladva itthon maradt, az aktivizmust választotta. Román állami alkalmazott lett, s az országosan szervezkedő Magyar Párt ama kulturális garnitúrájához tartozott, amely vállalta, hogy a párt – romániai feltételek között kialakítandó – politikáját eszmeileg alátámasztja. Ezért fogadhatta el (a román állami támogatással kiadott) négy nyelven írt *Cultura* című folyóirat magyar részének összeállítását, s ezért kapcsolódhatott be (másokkal, például Bitay Árpáddal együtt) a román–magyar kultúrközeledés szorgalmazásába. Ez az akció szintén nem volt minden politikumtól mentes, sőt magyar mentorait több indíték is sarkallhatta. Többek között az a törekvés, hogy román állampolgári megbízhatóságukat meggyőző erővel bizonyítsák. Persze, ez az igyekezet legtöbb esetben nem torzult pecsovicssággá. Kristóf György nem adta fel az egyetemes magyar irodalom eszméjét és mércéjét, az ő transzszilvanizmusa sem jelentett kiszakadást a magyar nemzetből. Dolgozott viszont benne és társaiban az a szándék, hogy a revizionista-irredenta politikai irányzatoktól elhatárolják magukat, és lojalitásuk kinyilvánításával – egyéni és közösségi érdekek találkozása mentén – a romániai magyarság önvédelmét, művelődése fennmaradását elősegítsék.

Kezdeményezéseik és tetteik jellegzetesen kisebbségi fogantatásúak voltak; az alkalmazkodás, a kerülő úton is elérendő célok határozott követése nélkülözhetetlen eszközeik közé tartoztak. Igaza van K. Lengyel Zsoltnak, amikor – Kristóf György romániaiságát feszegetve – nem vállalkozott arra, hogy e műszó mélyén meghúzódó „rejtettebb indítékokat" és a benne kifejeződő törekvés „mélyebb irányát" felderítse. Én is megelégszem annak a jelzésével, hogy egy tárgyi igazság (a nem csupán Erdélyre korlátozódó magyar művelődés) hangsúlyozásával együtt, e műszó valaminő kompromisszumra irányuló készségről tanúskodott.

Ez lehet K. Lengyel Zsolt véleménye is, hiszen a romániaiság kérdését többször érinti abban a vaskos kötetben[3], amelyben (német nyelven) a kezdeti transzszilvanizmust boncolgatja. Könyvének címe (*Kompromisszum keresése közben*) is mutatja, hogy a bajor fővárosban működő Magyar Intézet – Erdélyből elszármazott – kutatója a kiegyezés (tehát nem az elvtelen megalkuvás) valamilyen formáját a kisebbségi politizálás tartozékának tekinti. (Persze, bármilyen megegyezéshez alkalmas partner kell. A kompromisszum kölcsönös engedékenységet, mindkét fél részéről megnyilvánuló érdekeltséget, rugalmasságot feltételez. Egyébként, vannak jó és rossz kompromisszumok, s nem egy kiegyezésre irányuló kísérlet fulladt már kudarcba. Ez volt a sorsa számos, sőt a legtöbb ilyen jellegű kezdeményezésnek, amely a romániai magyarság különböző fórumaitól származott.)

*

A Kristóf-féle s a Gaál Gábor nevéhez fűződő romániaiságot megkülönböztetve, K. Lengyel Zsolt arra is rámutat, hogy *az utóbbit a Korunk második folyama felújította*, s a szerkesztőség azon volt, hogy a honi magyar művelődésben központi szerepet biztosítson számára. A korai transzszilvanizmus elemzője úgy véli, hogy ebben az igyekezetben „a román állam iránti feltétlen elkötelezettség" jutott kifejezésre.

De mi is történt valóban?

Gaál Gábor halálának tizedik évfordulóján (1964) a megemlékezés szándékával több írást közöltünk a 7. számban, s ezek között kapott helyet Kallós Miklós visszapillantása, amely a folyóirat egykori szerkesztőjének teljesítményét idézte fel[4]. A tanulmány eredetileg a RKP központi elméleti folyóiratában, a *Lupa de clasă*-ban jelent

meg (1964. 6. sz.), és – érthető módon – súlyt helyezett arra, hogy kimutassa: a G. G. szerkesztette havi szemle az ország valóságában gyökerezett. Kallós részletezően felsorolta, értékelte a romániai társadalmi, politikai-szellemi jelenségekkel foglalkozó tanulmányokat, cikkeket és recenziókat, s ebben a következetes szerkesztői orientációban a romániaiság Gaál Gábor-i koncepciójának a gyakorlati megvalósulására vélt ismerni. „Romániaiságon – írta – a Korunk s mindenekelőtt Gaál Gábor nem egyszerűen földrajzi vonatkozásokat értett, hanem azt az elkötelezettséget és hivatást, hogy a romániai haladó erők szerves részeként folytassa tevékenységét."

Ez az értelmezés egyrészt a megemlékezés korabeli körülményeire, atmoszférájára utal, másrészt – kétségtelenül – olyan interpretációt tartalmaz, amely, *noha meghaladja az eredeti Gaál Gábor-i szövegeket*, nincs ellentétben egykori szerkesztő felfogásával. A *Korunk* tényleg (főként azt követően, hogy koncipiálása, terjesztése egyre inkább Romániára korlátozódott) az itteni haladó szellemi front összetevőjének tudta magát. Ez a „helyzettudat" aztán természetesen a lapszámok megtervezésében is érezteti hatását.

Ami a megemlékezés kormegszabta feltételeit, légkörét illeti, ne feledjük, a romániai „olvadás" bátortalan, alig mutatkozó kezdeteinél tartottunk. Csak néhány év választott el minket Gaál Gábor nehezen elért „rehabilitálásától", majd az ötvenes évek végén ránk zúdult megtorlásoktól, a Bolyai Egyetem megszüntetésétől. A tűzkeresztségen átesett szerkesztőség elsősorban a felvállalt nemzetiségi funkció teljesítésének útját-módját kereste. Ebben a tapogatózó, a lap hivatását biztosító kiútkeresésben úgy találtuk, hogy az első folyam „román számának" tradíciója, a romániaiság átértelmezett fogalma megfelelő fogódzót, alkalmas orientációt ígér. Legitimációs hivatkozásként is hasznosnak mutatkozott. A szeparatizmus bélyeget ugyanis már akkoriban könnyen rásütötték azokra, akik az itteni magyarság önazonosság-tudatát próbálták erősíteni.

A legjobb értelemben vett konjunkturális megfontolások azonban csak *alapvető elvi opciónkat* egészítették ki. Mi valóban magunkénak éreztük és vallottuk G. G. 1940-ben megfogalmazott krédóját: „Mindig azt mondtuk: az életünket azokkal együtt kell megoldanunk, akikkel együtt élünk. Az idő kiforrásának mai nagy szakaszában sem vélekedünk másként. Lelkiismeretünket tisztának ma is csak ilyenképpen érezzük[5]." Ebben a szellemben fogadtuk el a magunk programjaként is G. G. céltudatos, évről évre felújított szerkesztői erőfeszítését, hogy olyan munkatársi gárdát alakítson ki, amely képes magas színvonalon a román valóság különböző területeit kritikailag átvilágítani. Ezért nem puszta alibiként szolgáltak az 1936. 2. „román" számra történő sűrű hivatkozások.

A második folyam nemzetiségi funkciójának kimunkálása egyszerre volt része és eredménye ama változásoknak, amelyek a honi magyar identitástudatot alakították. Nyilván, most csupán e változások értelmiségi-politikusi kifejezőit idézem fel. Emlékeztetnem kell arra, hogy a második világháború végével bekövetkezett fordulat a régebbi, identitást-közvetítő fogalomhasználatban is jelentkezett. A még 1944-ben létrehozott kisebbségi-nemzetiségi minisztérium az összes előző diszkriminatív intézkedéseket hatályon kívül helyezte, majd 1945-ben – törvény útján – a „kisebbség" terminusát „a nemzetiség" fogalmával cserélte fel. A „kifejezéscsere – állapította meg Demeter János – azért vált indokolttá, mert a »kisebbségi« terminus nemzetiségi vonatkozásban feltételezi az uralkodó többséget: azt a gondolatot rejti, hogy a politikai hatalomból nem minden állampolgár részesedhet egyformán[6]." A jogi-szociológiai-politológiai fogalmak változása a kisebbségi tudatban (főként az ígéretes kezdetek idején) beállt mó-

dosulásoknak felelt meg, ezek viszont a társadalmi lét síkján végbemenő erőfeszítéseket, küzdelmeket fejezték ki. Ebben a menetben a remények még jogosnak, a jövő távlatai pedig ígéretesnek mutatkoztak. Úgy tűnt, hogy még a Vásárhelyi Találkozón felvázolt fejlődés valóságos perspektívát kínál a Duna-völgyi megbékélés és összefogás számára. Ilyen körülmények között érthető, hogy Bányai László 1947-ben a következőképpen érvelt: „A »kisebbség« szóval annak idején egy elnyomatásban sínylődő nemzettöredék helyzetét igyekeztünk kifejezni. Tehát nemcsak szám szerinti, hanem jog szerinti kisebbséget is. Hogyha pedig más oldalról hallottuk elhangzani, nemegyszer lealázó szándékot éreztünk kicsengeni e szó mögött. Ezzel szemben a »nemzetiség« szóval a demokrata kormány uralomra jutása óta mindinkább a jogegyenlőséget megvalósító népi demokratikus rendszerben élő népcsoportot jelöljük.[7]"

Magától értetődő, hogy a hatvanas évek közepére e remények, várakozások, sőt bizonyosságnak tűnő fejlemények jórészt illúzióknak bizonyultak. 1959 után a beolvasztó többségi nacionalizmus fenyegetésével egyre inkább számolni kellett. A veszélyeztetettség tudatát azonban időnként háttérbe szorították azok a történések, azok az újabb „vívmányok", amelyek – úgy hittük – a nemzetiségek és művelődéseik hosszú távon is fennmaradó létét, sőt fejlődését szavatolják. Izmosodott ugyanakkor a felismerés, hogy a jövő zálogai nem paternalista kegyekben, hanem főként a hagyományaihoz, jellegzetességeihez, tehát önmagához ragaszkodó nemzetrész ethoszában, magatartásában rejlenek. Ehhez azonban eszmékre, eszményekre, értékekre volt szükség. A tudatosult lét azt sugallta, hogy az „együttélő nemzetiségek" továbbra is vagy ismét kisebbségi helyzetűek, s ebből az egyre inkább letagadhatatlan evidenciából következett, hogy a kisebbségi státust, illetve önvédelmet tolmácsoló, (főként a transzszilvanizmusból merítő) nézetek, erkölcsi normák és ideológiák ázsiója emelkedni kezdett. Újra felfedeztük őket és támaszra kezdtünk bennük találni. Kétségtelen, hogy ez a folyamat sokaknál, sokunknál szigorú önrevízióval járt együtt.

Az együttélés ténye azonban tény maradt, s a jövőben sem szűnhetett meg. A rendszer s a határok változtathatatlannak mutatkoztak, s ilyen körülmények között látszott a romániaiság „bővített" fogalma olyan ideologikumnak, amely segítséget nyújthatott. Újból az irodalomhoz lehetett/kellett fordulni. Gaál Gábor ugyanis a maga romániaiságát – annak idején – elsősorban irodalmi összefüggések között fejtette ki.

A *Korunk* 1937 évi 3. számában jelent meg G. G. *Transzszilvániai-e vagy romániai magyar irodalom?* című tanulmánya. Szövege már előbb készült el s teljes terjedelmében a Győri Illés István szerkesztette kötetben[8], szintén 1937-ben látott napvilágot. Az erdélyi változásokról képet nyújtó gyűjteményben Gaál Gábor az irodalom helyzetét, illetve új jelenségeit mutatta be, ám panorámájának hátterét a szociológia, a társadalomlélektan segítségével vázolta fel. Írása nem csupán az irodalomnak, hanem annak a népcsoportnak a metamorfózisát is nyomon követi, amelyet ez a literatúra kifejez.

Már a *Korunk*-beli részlet címe is jelzi, hogy a fejtegetés polémikus jellegű. A transzszilvanizmust bírálva G. G. rámutat, hogy Romániában a magyarság nem pusztán Erdélyben él, hanem – az ország átalakulásának sodrában – a Kárpátokon túli tartományokban is letelepedett. Ezért minősíti önáltatásnak, elsietettnek, ha csak erdélyi magyar irodalomról beszélnek. Persze, létezik, sőt gyarapszik a transzszilvániai magyar irodalom. Az írók többsége Erdélyben dolgozik, ám a közönség, amelyről s amelyhez szól, az ország egész területén található. Ezért „hamis az az irodalom is, mely a romániai magyar élet vízióját csak Transzszilvániára szűkíti..."

Míg a Győri-féle kötetben közölt „jelentés" az irodalmi életbe, főként a *Helikon* világába s a kiadók tevékenységébe enged bepillantást, a *Korunk* számára kiemelt rész – szándékolt sűrítettségével – elsősorban a romániai magyar nép (nemzetiség) állapotáról tudósít. G. G. azt vallotta, hogy irodalomról sohasem szabad a hozzátartozó nép nélkül gondolkodni. A népről az irodalomra, s az irodalomról a népre lehet ismerni. Ebben az összefüggésben állapítja meg, hogy a honi magyarság szétszóródott, ám ez a folyamat nem csupán földrajzi helyzetváltoztatást jelent. „A más tájak és más institutiók között, a más társadalmi-történelmi befolyások áthatásában – írja – egy új magyarság lassú alakulásának, változásának az évei ezek." Magyarán: Erdély fiai és leányai a regáti körülmények között a hagyományostól eltérő történeti-társadalmi feltételek közé kerülnek, s ez a más közeg elkerülhetetlenül hatással van rájuk. Márpedig a transzszilvanista irodalom a maga beszűkítettségében e hatások következményeit nem ábrázolhatja.

G. G. nem csupán a szétszóródás tényére és konzekvenciáira, hanem a polgárosodó-modernizálódó Romániába sodródott nemzetrész állagának, rétegződésének a módosulásaira is felhívja a figyelmet. „Ebben a folyamatban – szögezi le – a magyar nemzetiség egészében minden helyet cserélt. Minden réteg mozgásba jött, minden leülepedett, átértékelődött. Az arisztokrácia, a hivatalnok dzsentri, a nagybirtokos magyarság ma már – a *múlt*, s ezzel együtt a múltté lettek mindazok az ideológiák, társadalomerkölcsök, életformák, amelyek ezeknek a kasztoknak a tükröződései. A *jelen*: az előbbiek mumifikálódása, s a magyar polgárok, kispolgárok, kis- és közép-gazdák, alkalmazottak, proletárok, szolgák kora; számszerint a szolgák nemzete, számszerint a román polgárosulás kétkezi munkahadserege. Ezek ideológiája, ezek társadalomerkölcse, ezek életproblematikája a mai romániai magyarság belső világa. Irodalma – a romániai magyar nemzetiség irodalma – csak ebből épülhet."

Láthatjuk, ez a társadalompolitikai mozgásokat becserkésző s ugyanakkor irodalmi tolmácsolásaikról kritikai látleletet készítő elemzés távolról sem volt valaminő esetleges, egyszeri, s éppen ezért általánosítható következtetések szempontjából relevanciával nem rendelkező eszmefuttatás. A hatvanas években közölt újraértékelések – éppen átfogó jellege miatt – rendszerint különböző részeire, megállapításaira tértek ki. A szerzők egyik része az irodalmi konklúziókat emelte ki, mások a nemzetiségszociológiai fejtegetésekre fektettek súlyt.

Méliusz József – érthető módon – eleinte főként az irodalmi vonatkozásokat taglalta. Erre annak kapcsán is sor került, hogy a hatvanas évek második felében az *Irodalmi Könyvkiadó* válogatásokra készült a régi Korunk terméséből. A gyűjtőcím *A Korunk irodalma* volt, amit a helikoni költészet antológiája s más erdélyi folyóiratok (*Zord idő, Napkelet, Genius, Periszkop)* bemutatása követett volna. A *Korunk költészete* című kötet meg is jelent Méliusz bevezető tanulmányával, s ebben a romániaiságot a helikoni szemlélettel ellentétezve jellemzi. Méliusz értékeli a Helikon égisze alatt megjelent számos mű humanizmusát, kiemeli, hogy a Korunk „magához ölelte" mindazt, ami irodalmában „az idő kérdéseire" válaszolt, ám rámutat az „erdélyi irodalom" „zsugori betájoltságá"-ra és számos illúzióját, több mitikus vonását is célba vette. Ezt a szellemi képződményt „helyettesítette be – írta – a Korunk valóságtartalomtól s időszerűségtől feszülő »romániai magyar irodalom« fogalommal, amely teljességében és dialektikusan tartalmazta ennek az irodalomnak sajátosságát, amire ugyancsak Gaál Gábor adott nevet a magyar gondolkodásban: romániaiság'." (Egyébként, Méliusz állásfoglalásának hátterében egy levél is található, amelyet 1937. dec. 1.-én idézett hozzá G. G., s benne – a lapcsinálás gondjai, a Vásárhelyi Találkozót s a folyóirat reális távlatait

érintve – a romániaiságra is kitért. További fejtegetéseink szempontjából nem érdektelen ez az új összefüggéseket is felvillantó részlet. „Nem adok fel semmit – írta G. G. –, de ha senki sem veszi komolyan, én komolyan veszem a Vásárhelyi Találkozót. Komolyan kell vennem. S azután: a lap romániaiságát mind erőteljesebben kifejezésre akarom juttatni. Ez a lap egyre kizárólagosabb bázisa[10]."

A magam részéről szintén az irodalom felől fordultam a kérdéshez, de ez a megközelítés nemzetiségtudományi fejtegetésekbe torkollott. Nálam az alkalmat a Kántor Lajos és Láng Gusztáv együttműködéséből megszületett romániai magyar irodalomtörténet piacra kerülése teremtette meg, s éltem e lehetőséggel, hogy megvizsgáljam, mi is van irodalmunk mögött[11].

Elemzésemet az a Gaál Gábor-i tétel irányította, hogy a népről az irodalomra, s a literatúráról a népre lehet következtetni. Főként az utóbbi kapcsolatot követtem. Egyetértően kommentáltam a szerzők (akkori) meghatározását, amely szerint a romániai magyar irodalom társadalmi meghatározója az ország valósága, s ezen belül az itteni magyarság kisebbségi/nemzetiségi helyzete. Elfogadtam, hogy e tényezők a magyarországi irodalomhoz viszonyítva eltérő vonásokat alakítottak ki, ám magam is súlyt helyeztem arra, hogy – a nyelv s a kulturális hagyományok „tágan értelmezett közössége" alapján – irodalmunk az egyetemes magyar literatúrától elválaszthatatlan.

A – már említett – visszakövetkeztetés vonalán haladva tettem kísérletet a nemzetiség meghatározására, s ez a próbálkozás ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy az etnikai–történeti közösségként kezelt nemzetiség ismérvei a nemzetéhez hasonlóak. Szerepe és távlatai szintén az utóbbiéval egyezőek. Számszerűleg kisebbséget jelent a többségi nemzet mellett, tagjait pedig összekapcsolja a közös nyelv és kultúra, valamint az összetartozás tudata és a kollektív azonosság megőrzésére, fejlesztésére irányuló akarat.

Irodalmunk romániai meghatározottságából kiindulva, eljutottam tehát az önazonosság megőrzésének tételezéséig, ami – a hetvenes évek elején voltunk – további tudományos és társadalompolitikai következtetések levonását tette lehetővé és szükségessé. Az előbbi vonatkozásban az önismeret feladata merült fel, s ezen belül a szociológiai kutatások váltak sürgetővé. Úgy ítéltem ugyanis, hogy a romániaiság „dinamikus kategória". Lévén a folytonosságot biztosító és a változást munkáló tényezők eszmei foglalata, jövőbeni érvényét csak tárgyilagos kutatások és a reális összefüggések számontartása biztosíthatja. Ez az evidencia aztán azt a felismerést diktálta, hogy „honi magyar önismeret és »románság-ismeret« elválaszthatatlan fogalompárt alkot, egymást kölcsönösen feltételező törekvést fejez ki[12]." Ezt a megállapítást, illetve követelményt ma is érvényesnek tartom.

Méliusz József *Illúziók kávéháza* című műve (1971) új dimenziókkal gyarapította a romániaiság értelmezését. A Gaál Gáborhoz oly közel állt szerző felfogásában a romániaiság fogalomköre bölcseleti, politikai, etikai és esztétikai tartalommal telítődik, s ezt az eszmei fejleményt méltatva állapíthattam meg: a „nemzetiségi realizmus fogalma és követelménye azonos lényegében a romániaiságéval[13]".

A Méliusz-féle nézettel közeli rokonságban volt a Bodor Pálé, aki a problémának szentelt esszéjében[14] – többek között – a következőket írta: „A »romániaiság«: egyfelől objektív valóság, másfelől feladat is, mégpedig valójában politikai – például önnevelő és másokat nevelő – funkció. Nem merő modus vivendi, hanem abból fakasztott alkotó magatartás; a romániai magyarság társadalmi, politikai, szellemi múltjának, jelenének és jövőjének a vetülete: annak a vetülete, hogy »Románián belüliségünk« nem egyszerű ittlét."

*

Ez a különböző értelmezésekben jelentkező tendencia, a romániaiság – magatartásban, feladatvállalásban, ha úgy tetszik, ethoszban „meghosszabbított" – értékelése sokakban kérdéseket vetett fel. Kételyeket és fenntartásokat váltott ki. Polémiára, ellenvetésekre ingerelt. Bizonyos kérdések, aggályok bennem is munkáltak, s ezeknek az *Illúziók kávéházát* elemezve, kifejezést is adtam. Nem állíthattam magam: *nyilvánvaló volt, hogy az új dimenziókkal gyarapított romániaiság nem azonosítható egyszerűen azzal, amit G. G. a harmincas évek közepén kidolgozott.* Ezért, a politikai, etikai stb. bővítményeket minősítve, arról írtam, hogy megfogalmazóik továbbgondolták, s az időszerű követelményeknek megfelelően újragondolták a *Korunk* régi szerkesztőjének a koncepcióját. Erkölcsileg csupán az volt problematikus számomra, nem kerültünk-e ellentétbe azzal, akire hivatkoztunk? Megnyugtatásomra szolgált, s ezt le is írtam, hogy a továbbgondolások eredményei abban a szellemben és etikumban fogantak, mint amelyek G. G. – már idézett – 1940-ből származó hitvallását áthatották.

Tóth Sándor nem volt ezen a véleményen. A *Korunk* 1973-as évkönyvében található interjújában, amelyet a Gaál Gáborról készített monográfiájának megjelenése[15] után közöltünk –, igényes szövegkritikai elemzésre támaszkodva – arra a konklúzióra jutott, hogy a romániaiságra a hatvanas–hetvenes években hivatkozók csak egy *szóképzést* vettek át szerzőjétől, s ezt egy mai fogalom jelölésére használták. Tóth Sándor olvasatában a Gaál Gábor-i szóképzés tartalmilag a román nép, a haladó román kultúra iránti rokonszenvet, a honi valóság felé forduló érdeklődést tolmácsolta. Benne volt még a közös múlt, az együttélésből fakadó kölcsönhatások, sőt a közös sors és jövő igenlése, ám nem volt, nem is lehetett kifejezése annak az aktív állampolgári lojalitásnak, amely egyes újabb szövegekben jelentkezett. Arra a kérdésre viszont, nem tekinthető-e a korszerűsített romániaiság-koncepció a Gaál Gábornál már csíraállapotban megtalálható felfogás kiteljesítésének, Tóth azt felelte, hogy ez a hipotézis még tényszerű, tárgyi alátámasztásra vár.

A vita akkoriban a határokon is átcsapott, s a magyarországi polémiában Tordai Zádor és E. Fehér Pál nézetei szembesültek[16]. Az előbbi érvei több vonatkozásban a Tóth Sándoréival érintkeztek, de határozottan leszögezte, hogy az eredeti Gaál Gábor-i „ideológiai kulcsfogalom" a kisebbségi, nemzetiségi lét problémáját, sőt programját rejti magában, s ilyeténképp a kifejezés általánosabb nemzetiségi-politikai értelmet is nyert. Nem kevésbé határozott volt ama megállapítása, hogy „G. G. számára a romániai magyar irodalom éppúgy csak *rész*, mégpedig szerves rész a magyar irodalom egységén belül, ahogyan a magyarság szerves része a magyar nemzet egészének". Vitapartnere elsősorban azt kívánta nyomatékosítani, hogy a romániaiság nem a konformizmus ideológiája volt. Elfogadta, hogy G. G. elméletileg nem dolgozta ki teljesen a koncepciót, ám kategorikusan állította, hogy az „idevalóság", a helyi erők reális felmérése, a romániai valóság tükrözése végig jelen volt a folyóiratban, s ez az örökség nem vesztette el időszerűségét.

Majdnem két évtizeddel később, *Jelentés Erdélyből*[17] című munkájában Tóth Sándor visszatért a kérdésre, illetve a vitára. A *Jelentés* „küldője" akkor úgy látta, hogy a hatvanas–hetvenes években a magyarsággal szemben megfogalmazott lojalitás-igénynek volt kulcsszava a romániaiság. Bizonyos keretek között még elfogadhatóknak is ítélte a románsággal való szolidaritásra, haladó hagyományainak megismerésére szólító, ám ugyanakkor az anyanyelvű kultúrát és intézményei létét szavatoló igényt, de – jogosan – emlékeztetett a Bolyai Egyetem felszámolására, és más hasonló fejleményekre, amelyek a lojalitást honoráló állami biztosítékok ingatagságát, komolytalanságát jelezték.

Egyetértek a korabeli folyamat felidézésével, ám személy szerint nem emlékszem arra, hogy a hatalom részéről megnyilvánuló lojalitás-igény különösen a romániaiság elfogadását szorgalmazta volna. Ellenkezőleg, azt kellett tapasztalnom, hogy a romániaiságban kétségtelenül benne rejlett kompromisszumot Bukarestben komolyabban figyelemre sem méltatták. Hagyták, hogy hangoztassuk, de nem adták semmi jelét annak, hogy valamilyen formában viszonozni akarnák. Feltehető, hogy az egyneműsítés távlati programja már nem volt összeegyeztethető a romániaiság ama összetevőjével, amely a honi magyar művelődés védelmét, ápolását és korszerű fejlesztését jelentette.

Biztos, hogy a romániaiság főként irodalmi, kulturális vonatkozásokban a hasonló csehszlovákiai[18], jugoszláviai törekvésekkel volt rokonítható, de a hatvanas–hetvenes években, s nem vált olyan abszurd (Jugoszláviában jelentkezett) kísérlet melegágyává, hogy valaminő különálló magyar nemzet kialakulását ösztönözze[19]. Egyike volt ama kudarcba fulladt kompromisszumkereséseknek, amelyekről – említett könyvében – K. Lengyel Zsolt számolt be. Ma sem tekinthetem másként, mint 1981-ben: „Számomra – írtam – lényegében [...] nem jelentett mást, mint annak hangsúlyos megállapítását, hogy a romániai magyarság **léte, kultúrája** és jövője ebben az országban az együttélés feltételei között alakul, s ebből a felismerésből – **mindenfajta elszigetelődő** és leválasztó tendenciával ellentétben – az önfenntartás megkövetelte következtetéseket kell levonni[20]."

*

Ha Gaál Gábornál s egyes 60-as évekbeli felújítóknál a romániaiság a transzszilvanizmus bírálatához kapcsolódott, a Korunk második folyamának szerkesztősége szakított ezzel a junktimmal. E fordulat nem jelentette azt, hogy az erdélyiséget most hirtelen minden kritikán fölöttinek nyilvánítottuk volna. Érthető, hogy – az árnyalt, elfogulatlan hagyományápolás jegyében – érvényesnek tekintettünk minden hiteles bírálatot, származzék az a régi *Korunk* köréből, vagy a *Helikon* belső ellenzékétől. De éppen a differenciált értelmezés segített minket ahhoz, hogy újraértékeljük az erdélyi gondolat azon összetevőit, amelyek az önazonosság védelmében és ápolásában nélkülözhetetlennek mutatkoztak.

Ehhez az „új kurzushoz" tartozott az is, hogy – G. G. és Kós Károly között az *Utunk* első éveiben létrejött együttműködés tradíciójához híven – e kapcsolatok újrafelvételét kezdeményeztük. A Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád neve alatt megjelent, s az erdélyi magyarság életében oly fontos szerepet játszott *Kiáltó Szó* című kiadvány félévszázados jubileumán levelet intéztünk Kós Károlyhoz, s arra kértük, elevenítse fel az olvasók számára a „hőskorbeli" akciót. Kós hosszú levélben válaszolt, amelyet – Balogh Edgár bevezető soraival – közöltünk[21]. Egy évvel később az Erdélyi Szépmíves Céh történetébe nyújtottunk bepillantást egy Kóssal készített nagy interjú segítségével[22]. Már ezekben a dokumentumértékű vallomásokban sikerült számos, régebbi keletű pontatlan információt és tévítéletet kiküszöbölni, s ugyancsak egy évvel később látott napvilágot Balogh Edgár írása[23], s ez – többek között – arra vállalkozott, hogy az erdélyiség s a romániaiság egymáshoz való viszonyát újraértelmezze.

Gaál Gábor régi, közeli munkatársa s a második folyam felelős szerkesztője azzal a szándékkal nyúlt vissza a két folyóirat s a két szerkesztő – súrlódásokkal, konfliktusokkal is megterhelt – viszonyának a történetéhez, hogy tárgyilagos, mindkét irányban kritikai elemzés révén rámutasson az „ádáz" tusákon" túl is érvényesülő párhuzamosságokra. Konklúzióját mintegy előlegezve, Balogh Edgár már cikke elején jelzi, hogy

a két fél egymásratalálását törvényszerűnek ítéli. Tétele így hangzik: Gaál Gábor nem az erdélyiség, hanem legfeljebb egy erdélyi illúzionizmus ellenfele volt, s amit hiányolt, azt éppen a szellemi és szociális valósága szerinti erdélyi irodalomban jelölte meg. Ugyanakkor koncedálja, hogy Kós indokoltan hiányolta a kezdeti *Korunk* honi betájolódását. „A Korunk – írja – egy világot közvetített, de ebben a szakaszában még adós volt a honi valósággal."

Törekvésében, hogy elismerje mindkét fél részleges igazságát, s egyformán marasztalja el is őket bizonyos *Helikon* 1929/1. számában – egyoldalúságok ellen állást foglalva –, azt fejtegette, hogy a *Korunk* és az *Erdélyi Helikon* „nem egymással ellentett, de egymást *kiegészítő* kultúrmunkát" folytat. E múltfelelevenítés alapján (amely talán egy visszapillantó „wishfull-thinking" jegyeit is magán viseli) Balogh Edgár az erdélyiség s a romániaiság egymást kölcsönösen feltételező, egymásból következő jellegét hangsúlyozza: „A transzszilvanizmus szigorú bírálója – írja – kellő időben a romániaiság realizmusát szólaltatja meg, de nem Erdély nélkül, hanem éppen Erdélyen át és Erdélyben, ahol a hazai magyarság a román nép életébe századok óta kapcsolódik. Ezért nevetséges minden olyan kísérlet, mely mereven sarkítja Gaált és a transzszilvanizmust ahelyett, hogy Gaállal együtt az erdélyi mivolt valóságtudatának megőrzésével, sőt annak alapján fogadná el a romániaiság korszerű helyzetfelismerését."

1973-ban jelent meg Nagy György első írása[24] is a transzszilvanizmusról, amelyet az évek folyamán több esszé, tanulmány követett. A szerző – igényes, korszerű megközelítéseket is igénybe vevő – kutatásai főként a transzszilvanizmus eszmetörténetét nyújtják. Már az eddigiekből is látható, nem túlzott nagyon Cs. Gyímesi Éva, amikor valaminő „neo-transzszilvanizmus" fellépésére utalt.

Végezetül feltehető a kérdés: mit jelent napjainkban a magát minden fenntartás nélkül a magyar (kultúr)nemzet szerves részének valló romániai magyarság számára az erdélyiséggel egyeztetett romániaiság felidézése? A hetvenöt év kisebbségi lét során többször is hamvába holt kiegyezési kísérletek egyikét, eleve kudarcra ítélt próbálkozást? Bizonyára sokak számára (és nem is teljesen indokolatlanul) *csak* ezt, vagy ezt *is* jelenti. De talán besorolható azon sikertelen kezdeményezések csoportjába, amelyek azonban valós elemeik miatt a jelen, sőt a jövő szempontjából bizonyos figyelmet érdemelnek. Tanulságokkal szolgálhatnak.

Ne feledjük, az önazonosság-védelem ösztökélte önmeghatározás folyamata még nem zárult le. Különböző koncepciók, javaslatok kaptak nyilvánosságot, s ezek között olyanokat is találunk, amelyek a romániaisággá tágított erdélyiség némely vonásával érintkeznek. Emlékeztetek: a társnemzeti státus bevezetését szorgalmazók – többek között – azzal érveltek, hogy ez a megoldás szavatolja a területi integritást, stabilizálja az ország bel- és külpolitikai helyzetét, s az identitás megőrzését biztosítva, kettős kötődést hoz létre. Egyrészt a ragaszkodást fokozza a saját anyanyelv, kultúra és intézmények iránt, másrészt integráló tényező, s az illető ország iránti lojalitást erősíti. Az RMDSZ 1991. okt. 25-i *Kolozsvári Nyilatkozata*, amely az 1918-as gyulafehérvári határozatokra hivatkozva hirdeti meg a honi magyarság belső önrendelkezési elvét, leszögezi: „A romániai magyarság politikai alanyként államalkotó tényező, s mint ilyen a román nemzet egyenjogú társa. Éppolyan felelősséggel tartozunk jövőjéért, mint bármely más állampolgár [...]"

Az önazonosság nélkülözhetetlen tényezőjének, a történelmi tudatnak a közelmúlt tapasztalataiból, a kudarcokból s a kísérletekből is merítenie kell.

JEGYZETEK

1. Izsák József: *Merjünk felejteni*, Romániai Magyar Szó, 1994. július 6.
2. K. Lengyel Zsolt: *Kristóf György az erdélyiség és romániaiság kereszttüzében*, Korunk, 1992. 8.
3. Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestaltaen des früheren Transsilvanismus 1918–1928.* Verlag Ungarisches Institut. München, 1993.
4. Kallós Miklós: *A Korunk és szerkesztője.* Korunk, 1964. 7.
5. Gaál Gábor: *Válogatott írások.* Bukarest, 1964. I. köt. 698.
6. *A nemzetiségek egyenjogúságának útján.* Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal. Budapest, 1983. 44. old.
7. Bányai László: *Hosszú mezsgye.* Bukarest, 1974. 178. old.
8. *Metamorphosis Transylvaniae.* Cluj, 1937.
9. Méliusz József: A Korunk irodalma. In: *Az új hagyományért.* Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1969. 119.
10. Gaál Gábor: *Levelek* (1921–1945). Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1975. 432–433.
11. Gáll Ernő: *Irodalmunk története és ami mögötte van.* Korunk, 1971. 122.
12. Gáll Ernő: *A romániaiság szociológiai alapvetése.* Korunk, 1971. 1.
13. Gáll Ernő: *Valóban, erről van szó...* Korunk, 1972. 4. sz.
14. Bodor Pál: *A „romániaiság" mai értelmezése.* 1971. 3. sz.
15. *Korunk Évkönyv 1973.* 41–52; újraközölve Tóth Sándor: *Rólunk van szó.* Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1980. 199–213.
16. Tordai Zádor: *Boszorkányokról és egyebekről, amik nincsenek.* E. Fehér Pál: *A boszorkányok helyett – a realitásokról.* Kritika, 1973. 11.
17. Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből.* Párizs, 1989. 104–105.
18. Görömbei András: A *csehszlovákiai magyar irodalom.* Bp., 1982. 5–17.
19. *Múlt és jövőkép a Vajdaságban.* Tóth Pál Péter beszélgetése Varga Zoltánnal. Magyar Tudomány, 1992. 4. sz.
20. Gáll Ernő: *Kortársakként.* Korunk Évkönyv, 1981.
21. Kós Károly: *Kalotaszegi vállalkozás.* Korunk, 1971. 10. sz.
22. Pomogáts Béla: *Az Erdélyi Szépmíves Céh két évtizede* (Beszélgetés Kós Károllyal). Korunk, 1972. 1. sz.
23. Balogh Edgár: *Kós Károly vitája.* Korunk, 1973. 11. sz.
24. Nagy György: *A kezdeti transzszilvanizmusról.* Korunk, 1973. 11. sz.

FÜZI LÁSZLÓ

A sajátosság méltósága

A HETVENES ÉVEK KORUNKJA ÉS GÁLL ERNŐ SORSMETAFORÁJA

Az irodalmi félmúlt mindig sajátos nézőpontot kínál annak, aki ebből a távlatból kíván egy-egy irodalmi, vagy nem is csak irodalmi jelenséget szemügyre venni. A szemlélődő maga is átélte azt az időszakot, amelyben az általa vizsgált jelenség létrejött, szárba szökkent, így tehát hatalmas előnye van azzal szemben, aki már csupán az utókor távlatából figyeli a valamikor történteket, s akár egyetlen utalás értelmezéséért is

hosszú stúdiumokat kell folytatnia. Ugyanakkor azonban tény az is, hogy az utókor történésze – ha egyáltalán lesz ilyen – nagyobb távlatból, s a mostaninál összehasonlíthatatlanul nagyobb forrásanyag segítségével mondhatja el azt, amit fontosnak tart elmondani az általa vizsgált témakörről. Mégsem hiszem, hogy teljesen fölösleges lenne a félmúltból elvégzett vizsgálódás, ha másra nem, akkor arra bizonnyal jó, hogy a pár évtizeddel ezelőtti szellemi élet számára fontos jelenségekre felhívja a figyelmet, mintegy életben tartsa azokat, mígnem elérkezik majd az idő arra, hogy valaki a teljes körű feldolgozást elvégezhesse.

Nem tagadom, mindannak, amiről az alábbi dolgozatban szó esik, magam is távoli figyelője voltam. Majdhogynem rendszeresen olvastam a *Korunk* című folyóirat hetvenes évekbeli évfolyamainak számait, az olvasás izgalmára a mai napig emlékszem, s ezeket az évfolyamokat a magyar nyelvű lapszerkesztés jelentős teljesítményeként tartom számon ma is. Sorsom és tájékozódásom alakulása úgy hozta, hogy számos akkori hazai nemzedéktársamhoz hasonlóan kapcsolatba kerülhettem az erdélyi magyar szellemi élettel. Az akkori világban a személyes kapcsolatokon túl a *Korunk* a szellemi igényességet, az elméleti jellegű tájékozódás fórumát jelentette a számomra, kicsit talán a hivatalosság jelenlétét is, ami valószínűleg abból fakadt, hogy a hetvenes évekbeli Korunk is vállalta elődjének a marxista elkötelezettségét, s az akkori hatalmi berendezkedés is a marxizmusban találta meg a maga hivatkozási alapját, bár akkor hivatalos volt minden, ami megjelent, másképpen ez nem is történhetett... A figyelés, a lap egyes szerkesztőivel, vagy akár főszerkesztőjével, ennek az írásnak a „hősével", Gáll Ernővel való személyes találkozás azonban nem jelentett semmiféle „bennfentességet". Az ilyen jellegű magatartás egyébként is távol állt tőlem, személyes kapcsolataimban, talán kimondható, inkább visszahúzódó voltam, mint tolakodó. Mindez itt annyiban fontos, hogy a személyes találkozások az olvasmányélményeimet erősítették meg, „háttér ismereteket" azonban nem nyújtottak, pedig a hetvenes évekbeli erdélyi magyar szellemi életben a szocializmus, vagy inkább a megvalósult szocializmus egyetemes és romániai sajátosságokkal terhelt helyi gyakorlatához híven, szinte minden a háttérben történt. A valamikori „biztonsági" szervek archívumai alighanem több irodalmi vagy irodalomtörténeti dokumentumot őriznek, mint az egyes magán-levéltárak. A magam távlatából példának okáért a *Korunk* szerkesztőségének belső élete ismeretlen maradt, akkori küzdelmeiket a „hatalommal", belső vitáikat, az egyes szerkesztők szerepvállalását, a romániai magyar szellemi élet más intézményeivel való kapcsolataikat, az egyes alkotókkal folytatott elvi vagy gyakorlati vitáikat akkor nem ismertem, s valójában most sem ismerem, hiszen pár dokumentum-közlésen túl az akkor történtekkel kapcsolatban aligalig jelent meg fontos információ. Alighanem elmondható, hogy a romániai magyar szellemi életben, akárcsak a hazaiban vagy másutt, úgy kezdődtek új viták, sokszor talán a korábbiaknál is indulatosabbak és mérgesebbek, hogy a korábbiak nem záródtak le... Mindennek a megemlítése ismét csak azért bír érdekességgel, mert a megjelent anyagokon kívül ebben a dolgozatban sem tudok olyan leveleket, dokumentumokat, stb. közölni, amelyek lényegesen új információkat tartalmaznának. Tisztában vagyok azzal, hogy az utókor történésze rengeteg új forrást fog felfedezni, s sok tekintetben árnyalni fogja megállapításaimat, akár a részletek, akár pedig az elvi jellegű megállapítások szintjén is. Magam ebben a dolgozatban nem törekszem másra, minthogy megmutassam, hogy egy, a kor viszonyai között reprezentatív jelentőségűnek számító folyóirat, merthogy a korabeli viszonyok zárt szellemi életet eredményeztek, s ebben a zárt közegben a *Korunk*, talán a maga marxistának nevezett hagyománya, s nem utolsó sorban a maga

elméleti, a hagyományos irodalmiságon túllépő jellege miatt reprezentatívnak számított, a maga eszközeivel mi mindent tudott tenni a romániai magyarság korszerű és reális helyzettudatának kialakításáért. Látni fogjuk azt is, hogy a lap szerkesztője nem csupán teret engedett a korszerű helyzettudat kialakítását célzó írásoknak, ami egyébként már azért sem volt egyszerű, mert szinte minden írás közléséért meg kellett küzdenie, hanem a maga tudósi-gondolkodói munkásságában a romániai magyarság sorsmetaforáját megalkotva fel is erősítette a szerkesztői gyakorlat ebbe az irányba ható vonásait...

Ha bevezetésképpen a *Korunk* hetvenes évekbeli évfolyamairól szólok, akkor először mindenképpen azt kell megemlítenem, hogy a hetvenes évek a romániai magyar irodalom és szellemi élet hosszú nagy pillanatát jelentik. A már említett zárt viszonyok között, amelyek mű és közönség együttélését is jelentették, a korábbi törekvések kiteljesedtek, a magyarság létének végveszélybe kerülése pedig olyan késztető erőt jelentett, amely kiemelkedő jelentőségű művek sorát eredményezte. Ennek az évtizednek az irodalmi termését *Bertha Zoltán* és *Görömbei András* mérték fel máig nem eléggé méltányolt, *A hetvenes évek romániai magyar irodalma* című munkájukban. Ennek a tanulmánykötetnek a bevezetőjében írja Görömbei András: „A hetvenes évek a romániai magyar irodalom nagy ívű kibontakozásának az időszaka. 1970-ben Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című regénye bizonyult – az egyetemes magyar irodalomban is – az év könyvének. Rendkívüli népszerűsége ráirányította a figyelmet a romániai magyar irodalomra Magyarországon is, a korábbiaknál sokkal nagyobb, immár megkerülhetetlen vonzással. S ez az irodalom már akkor helyt tudott állni, nem kellett szégyenkeznie a sajnálatosan késlekedő nagyobb nyilvánosság előtt sem. Kányádi Sándor *Fától fáig*, Bálint Tibor *Zokogó majom*, Farkas Árpád *Jegenyekör*, majd Szilágyi Domokos *Sajtóértekezlet*, Király László *Kék farkasok* című kötete, Sütő András *Rigó és apostol* című úti tűnődései olyan sort nyitottak már a hetvenes évek legelején, esztétikai értelemben is olyan sokrétűt, hogy a nemzetiségi lét helyi meghatározottságát jelölő romániai jelző az irodalom vonatkozásában a magyarországival egyenrangú értéket jelölhetett, eltűnt a korábban a nemzetiségi irodalmakhoz bevallatlanul hozzákapcsolt elnéző, a rosszabb helyzetben lévő, kisebb testvérnek kijáró etikai alapozottságú megbecsülés. Felváltotta ezt az értékek egyforma megítélésének követelménye és lehetősége. Mert az ígéretes nyitány után valóságos kibontakozás tanúi lehettünk: Sütő András drámái *(Egy lócsiszár virágvasárnapja, Csillag a máglyán, Káin és Ábel, A szuzai menyegző)*, esszéi és esszéregénye *(Perzsák, Nagyenyedi fügevirág, Engedjétek hozzám jönni a szavakat)*, Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című kitűnő regénye, Szilágyi Domokos *Kényszerleszállás*, Kányádi Sándor *Fekete-piros versek, Szürkület*, Farkas Árpád *(Alagutak a hóban)* újabb versei, Kocsis István drámái, Székely János *Caligula*-drámája és novella-fűzére, majd az új epikai lehetőségekkel kísérletező Panek Zoltán *(A földig már lépésben)* és Pusztai János *(A sereg, Zsé birtoka)* regényei, Méliusz József »előkerült« *Sors és jelkép* című könyve és még tucatnyi más mű nem hagyták lankadni az érdeklődést a romániai magyar irodalom iránt. Kallós Zoltán a *Balladák könyvével* Szabó T. Attila pedig az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárral* alkotott jelentős művet."

Görömbei András felsorolása, mint ezt maga is jelzi, korántsem teljes, ám mégis utal arra, hogy ez az évtized kivételesen jelentős művek megszületését hozta magával. Az utókor természetesen magukra a művekre figyel, számára a művek jelentik a természetes sűrűsödési pontot, annak azonban, aki benne élt ebben az évtizedben, a művekhez hasonló fontossággal bírtak a romániai magyarság ekkortájt megerősödő intézmé-

nyei is, így mindenek előtt a *Kriterion Könyvkiadó*, a lapok és folyóiratok, a *Korunk*, s mellette az *Igaz Szó*, a hetilapok közül az *Utunk* és a Bukarestben megjelenő *A hét*, és így tovább...

Egy-egy folyóirat a maga eszközeivel írói és szerkesztői életműveket segíthet kibontakozni, a tájékozódási irányok kijelölése, követése, a felvállalt írói törekvések támogatása pedig magas szellemiségű kultúrát eredményezhet, különösen egy zártnak tekinthető szellemi világban. Amikor pedig a közösségnyi méretekben jelentkező gondokra helyeződik a figyelem, akkor különösen megnő egy-egy folyóirat jelentősége. Ilyenkor a közgondolkodás egészében jelentkezik a változás, megnövekszik a közös gondolkodásra való hajlam, érezhetővé válik, hogy az érdeklődés a közösség egészét érintő gondok felé fordul. A hatvanas és hetvenes évek fordulóján ezt a jelenséget a magyarországi szellemi életben is megfigyelhettük, gondoljunk például a társadalmi kérdések iránt megnövekedő érdeklődésre, vagy éppenséggel a határainkon túl élő magyarság iránti, a korábbinál jóval nagyobb kíváncsiságra. A romániai magyar szellemi életben mintha korábban is nagyobb lett volna a hajlam a közös gondolkodásra, Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című könyvének megjelenése pedig fel is erősítette ezt a hajlamot. „Sütő András – valamennyiünket megelőzve megtette az első lépést az új Erdély felfedezése felé" – írta éppen Gáll Ernő. Felszínességgel járna, ha csak erre a reflexióra alapoznám megállapításomat, de hát számos más jelenség is ott áll a reflexió mögött. A két világháború közötti hagyományokkal bíró *Korunk* második nagy korszakát például éppen a hetvenes években élte, s noha 1974-ben harmadával csökkent a lap terjedelme, a sokoldalúságot, a tematikai gazdagságot a lap szerkesztőinek sikerült átmenteniük az évtized második felére is...

A Korunk ekkor már nem egyszerűen a lapban megjelenő írások egymásra következését jelentette, hanem azt a szellemiséget is, ami a megjelenő írásokat egymáshoz kapcsolta. A lap ekkor leggyakrabban használt kifejezése az *önismeret*. Ez a kifejezés a szerkesztők gondolkodásában, az akkori, hivatalosan elfogadott szóhasználattal „átfogja a nemzeti-nemzetiségi lét összes fontos megnyilvánulásait, mind a múlt, és mind a jelen vonatkozásában". A *Korunk* ekkori évfolyamai a legtágabb – vagy az akkor legtágabbnak tekinthető – keretek között mutatják be a romániai magyar valóság művelődési, szellemi és művészeti élet szinte valamennyi területét. Ezt a törekvést már a *Korunk* új folyamának indulása óta ott találjuk a lapban. „Feltétlenül szükségesnek mutatkozik... egy olyan magyar nyelvű, elsősorban társadalomtudományi folyóirat megindítása, amely egyrészt biztosítaná történészeink, filozófusaink, közgazdászaink, esztétáink, irodalomtörténészeink, jogászaink, pedagógusaink stb. egyre gazdagodó tudományos munkássága eredményeinek népszerű formában való rendszeres közlését, másrészt kielégítené az új magyar munkás és értelmiségi olvasótábor ilyen irányú szükségleteit" – írta a lap újraindításakor, még 1957-ben Gáll Ernő. A hetvenes években képzőművészet, színház, irodalomelmélet, etika, filozófia, szociológia, történettudomány, szépirodalom, műszaki tudományok témakörébe tartozó írások szerepeltek egymás mellett a lapban, nem egy vonatkozásban túllépve az eredeti célkitűzésen is. A nemzetiség létének történeti és elméleti jellegű kutatása, a műszaki, jogi értelmiség tájékoztatása, a kisebbségi hagyományok vállalása, a népművészet modern életbe való beépítésének lehetőségei, a korszerű európai tájékozódás igénye – a címszavak szerinti felsorolásban a hetvenes években ezek a kérdések foglalkoztatták a lap szerkesztőit. Bizonyos tekintetben a *Korunk*on is érződött a kisebbségi élet sajátossága. Több szakterület lapja hiányzott a korabeli romániai magyar szellemi életből, s a *Korunk*nak, lévén

hogy elméleti jellegű folyóirat, a maga eszközeivel ezeket is pótolnia kellett. Biztos, hogy egy teljesnek tekinthető, pontosan tagolódó szellemi életben több lap is osztozott volna a *Korunk* feladatain.

A hetvenes években a *Korunk-hagyomány* – ennek a kutatása is feladatként jelentkezett a szerkesztők számára – számos meghatározó kötődés mellett elsősorban a korszerűség parancsát jelentette. A romániai magyarság pillanatnyi léthelyzetének felmérése, tudatosítása határozta meg a lapnak a hagyományokhoz való viszonyulását és tájékozódását is: azt a modellt, amelyet a *Korunk* ennek a két pólusnak az egymáshoz kapcsolásával képviselt.

A *Kiáltó Szó* megjelenésének ötvenedik évfordulóján Kós Károly örömmel fogadta, hogy erre az évfordulóra a *Korunk* figyelt fel. Másutt azt hangsúlyozta, hogy ők ketten Gaál Gáborral, a *Korunk* két világháború közötti folyamának legjelentősebb szerkesztőjével ellenfelek és nem ellenségek voltak. Ebben a gondolatkörben bír kiemelkedő fontossággal a hetvenes évekbeli *Korunk* kritikus, de értékőrző közeledése az Erdélyi Helikon és az Erdélyi Fiatalok örökségéhez. A *Korunk* egyszerre vállalta a transzilvanizmus és a helikoni gondolat erkölcsi tartalmát, s ehhez kapcsolta azt az erkölcsiséget, amelyet a harmincas évekbeli Korunk a maga következetes antifasiszta álláspontjával alakított ki. Ez a szemlélet az irodalmat már nem ellentétekben, hanem az egymást erősítő „humánum-körökben" – Kántor Lajos kifejezése – méri. A hetvenes évekbeli folyóirat a lapnak azt az időszakát idézi, amikor Gaál Gábor egyszerre szerepeltette Illyés Gyulát és József Attilát. Az ő közös jelenlétükhöz hasonlatos a Gaál Gábor-i hagyomány egybekapcsolása Kós Károly, Kacsó Sándor, Kemény János, Makkai Sándor, Jancsó Béla vagy éppen Mikó Imre gondolkodásával. Mindenképpen meg kell említeni, hogy Jakabffy Elemérről, a Lugoson megjelent *Magyar Kisebbség* című lap szerkesztőjéről is a *Korunk*ban jelent meg értékelő tanulmány.

A *Korunk* szellemiségének másik pólusát a magyar nyelvű művelődésben sajnálatosan kicsi szerepet játszó filozófiai, etikai tájékozódás jelenti. A lap nagyban hozzájárult a nyugati filozófiai áramlatok megismeréséhez, ugyanakkor pedig lehetőséget is teremtett az erdélyi, gazdag alapokon álló filozófiai kultúra kialakítására. Aligha túlzás annak megfogalmazása, hogy a *Korunk* filozófiai tájékozódása beépült az akkori fiatal elméleti írók munkásságába is.

Heidegger, Sartre éppúgy visszatérő szereplője a hetvenes évek *Korunk*jának, mint pl. Lukács György vagy Heller Ágnes. A *Korunk* a huszadik század végének életérzését elemezte, eközben figyelmeztetett az elidegenedésre, az ember fenyegetettségére, a technokratizmus uralmára. Ebben az összefüggésben is érdemes elolvasni Gáll Ernő *Ettersbergi töprengések* című írását. A *Korunk* fontosnak tartotta a humánum szerepének hangsúlyozását ebben az időszakban is. „A harmadik évezred felé tartó emberiségnek tudatosítania kell a technikai elidegenedés, az eldologiasodás rá leselkedő új veszélyeit. A technokratizmus – mondhatni – alkatilag közömbös a humán értékek, a szabadság iránt" – írta a lapban Gáll Ernő, némileg magyarázatát is adva a lap elméleti érdeklődésének.

A *Korunk* szellemiségének két szélső pólusa, s azok kapcsolódása jelzi a lap által hirdetett nemzetiségi magatartás lényegét. Etnosz és ethosz kapcsolódott így össze a fogalmak tisztázásának elméleti igényével. „Etnosz és ethosz viszonyának megvilágítása egyike a számunkra legidőszerűbb feladatoknak: az erkölcsi tudat különösen fontos funkciót tölt be egy nemzetiség életében" – olvasható a lapban. Az „itt és most" parancsa alakult itt át az „itt és *mást*" kifejezés tartalmává. Sütő Andrást idézem: „Itt és mást,

követelte szenvedéllyel a gyémánteszű Bretter György, s akinek az ő gondolati mélysége nem volt túlságosan magas, megérthette, hogy nem az itt és most követelménye ellen, hanem annak korszerűbb felfogása mellett szól". A kisebbségi lét humánumát őrizve új humánum kialakítására tett kísérletet a *Korunk*. Ebben a humánumban, némileg megelőlegezve későbbi mondandónkat, a *sajátosság méltósága* kifejezés tartalmaként ott találjuk a történelem, a táj meghatározó tényezőit, az embernek népnek az önbecsülését, önnön méltóságának tudatát, s a korszerűség követelményét. „Ami sokáig Isten háta mögötti provinciának tűnt, különösen a múlt század második felétől... arról egyre inkább kiderül, hogy egy fontos kísérlet színhelye lehet, laboratórium, ahol nem laboratóriumi, hanem az életrevalóság biztosította feltételek között lehet és kell megkeresni egy korszerű, a különböző irányba ható tényezőkkel számoló humánum modelljét – illetve ennek művészeti, irodalmi tükörképét" – írta tőle szokatlan optimizmussal Kántor Lajos.

A *Korunk*, szakítva a magyar folyóiratok, de talán mondhatjuk azt is, hogy az egész magyar művelődés irodalomközpontúságával, a korszerű művelődés modelljének kialakítására törekedett. Ez a modell – Fábián Ernő Tóth Sándor könyvéről írott tanulmányának címét kölcsönvéve – a megmaradás műveltség modelljének nevezhető. Mindezzel együtt a *Korunk* nem az irodalom szerepét tagadta: annak nemzetiségi körülmények közötti fontosságát a szerkesztők különösen elismerték. Az évtized romániai magyar irodalmának legkiemelkedőbb alkotása, Sütő András drámatrilógiája (a trilógia kifejezést éppen a *Korunk*ban használta Kántor Lajos) ezért kaphatott a lapban hangsúlyozott elismerést. Amikor tehát a lap szerkesztői az irodalomközpontúság ellen szóltak, akkor nem az irodalom ellen beszéltek, hanem a teljes művelődésért, a művelődés, méghozzá az anyanyelven történő művelődés egészéért emeltek szót. „Amikor a hagyományértékesítés számbavétele során művelődésünk irodalomcentrizmusára utaltam... nem volt, nem is lehetett szándékom, hogy tagadjam, csökkentsem irodalmunk múltbeli és mai érdemeit a nemzetiség életében. Csupán a tradíciók ápolásában megmutatkozó egyoldalúságra hivatkoztam, és kiemeltem, hogy a korszerű nemzetiségi tudat belső struktúrájának meg kell felelnie a tudományos-műszaki forradalom, az élet támasztotta új igényeknek. Sokoldalúan tagolt művelődéspolitikát sürgettem, amely hatékonyabban ösztönözné a társadalom- és természettudományok fejlődését – az irodalomhoz való felzárkózásuk, a szakkompetencia elmélyítésének jegyében" – írta Gáll Ernő a Kántor–Láng-féle irodalomtörténeti kézikönyv szemlézésekor. Tóth Sándor tanulmányai (különös élességgel *A naspolya is gyümölcs* című írása) szintén a művelődés teljessége mellett foglaltak állást.

A mindennapi gond érződött a *Korunk*nak ebben a törekvésében is. A teljes, az általános iskolától az egyetemig, az önképzésig, a társadalmi élet minden területére kiterjedő anyanyelvi művelődés, a társadalmi lehetőségeknek a többségi népcsoporthoz tartozókkal való azonossága – ez az, ami a *Korunk* tanulmányíróinak a szeme előtt lebegett. Az irodalom a maga öntörvényűsége mellett az önismeret kiteljesítésében is nélkülözhetetlen, de legalább ennyire nélkülözhetetlen a tudományos társadalomrajz, a szociográfia, a riport, s megannyi más szakterület művelése. A népi műemlékvédelem, a néprajz, a történet- vagy nyelvtudomány eredményeinek közzététele, az anyanyelvét használó értelmiség kialakítása, vagy a nagy eredményeket mutató biológus nemzedék pályakezdésének tanulságai, az iskolai tankönyvek értékelése, az egyetemet végzettek elhelyezkedésének gondjai ebben az összefüggésben váltak fontossá. Az intézményekben szegény romániai magyar művelődésben a *Korunk* intézményeket pótolt. A folyó-

irat felkarolta a nem tudományos intézményekben dolgozó, ám mégis jelentős tudományos tevékenységet kifejtő kutatókat, mint például Fábián Ernőt, Gazda Józsefet, Gazda Klárát, Kapusy Antalt, Vasas Samut, Bandi Dezsőt, Sebestyén Kálmánt, Gaál Györgyöt és másokat. A *Korunk* maga is kutatóhelyként működött és kapcsolata volt a romániai magyar kutatóhelyek többségével. Néprajzi, történeti, szociológiai, filozófiai írásokkal állandóan jelen voltak a lapban az adott tudományágak legjelentősebb romániai magyar kutatói. A közlés mellett a tudományszervezés feladatát is megoldotta a lap a *Korunk-délelőttök* rendszeressé tételével. A Korunkban a romániai magyar tudományosság szinte valamennyi jelentős eredményeket elért képviselője szerepelt. Az örökség révén Kelemen Lajos és Venczel József, az őket követők közül Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond, Mikó Imre, Benkő Samu, B. Nagy Margit, Demény Lajos, Imreh István, Csetri Elek, Egyed Ákos, Tonk Sándor, Juhász István, Szentimrei Judit, Kós Károly, Nagy Jenő, Vámszer Géza, Nagy Olga, Spielmann József, Semlyén István, Csehi Gyula, Láng Gusztáv, Bustya Endre, s hát a felsorolás itt sem lehet teljes, közvetlenül vagy közvetve, munkáikat ismertetve szinte állandóan szerepeltek a lapban.

A tudományágak mellett a művészeti ágakat is igyekezett összefogni a folyóirat. Az állandó képzőművészeti közlései mellett létrehozták – főképpen Kántor Lajos munkálkodásának eredményeképpen – a *Korunk Galériát*, amelyik az egyik legfontosabb kolozsvári kiállító hellyé nőtte ki magát. Ugyancsak visszatérő rendszerességgel foglalkozott a lap a romániai és a romániai magyar színjátszással. Elemző tanulmányokban méltatták Sütő András és Harag György színházi találkozását. Azzal, hogy állandóan napirenden tartották a színház kérdését, hozzájárultak a sepsiszentgyörgyi színházi találkozók megszervezéséhez. A nemzetiségi színjátszás nagy seregszemléi után a *Korunk* külön összeállításokban elemezte a romániai magyar és más nemzetiségi színjátszás aktuális kérdéseit.

Visszatérve az irodalomhoz: a Korunk közléseivel, tematikus összeállításaival az irodalmi hagyományőrzést ugyanúgy segítette, mint az újabb romániai magyar irodalom térhez jutását. Ez az irodalom a hetvenes években – Kántor Lajos kifejezését használva – a „korváltás" jegyében élt, új nemzedékek nőttek fel, s vívták meg a maguk küzdelmeit. Irodalmi tájékozódásában a *Korunk* követte az irodalom korváltását. Sütő András nem műveivel, hanem munkássága elismerésével volt jelen a lapban. Irodalomlátása, helyzetértékelése találkozott a „sajátosság méltóságát" valló Gáll Ernőével, dráma-trilógiáját Kántor Lajos *Az ember tragédiája* mellé helyezte. Kányádi Sándor *Szürkület* című kötetének számos verse a Korunkban jelent meg először. Itt közölte nagy versét, a *Halottak napja Bécsben* címűt is. Székely János műveiről értékelő tanulmányt olvashattunk. Az új irányok követése közül különösen fontos volt az elméletírókra való figyelés. Nem véletlen ez, hiszen útnak indítójuk, Bretter György is rendszeresen publikált a lapban. A *Szövegek és körülmények* című kötet szerzői valóban újat hoztak a magyar nyelvű kultúrába. Munkájuk „az ösztönzően szokatlant képviselheti művelődésünk kiteljesítendő polifóniájában" – írta róluk Gáll Ernő. Ez az értékelés segítette az elméleti írók után jelentkező, a *Forrás* harmadik nemzedékéhez tartozó költők, így Szőcs Géza, Egyed Péter, Markó Béla, Balla Zsófia, Adonyi Nagy Mária útját is. A nemzedéki kérdést felmérő kerekasztal-beszélgetésen (a lap 1980 elején *A szóértés előfeltételeiről!* címmel közölte a vita anyagát) éppen a nemzedék kialakulása, az előző nemzedékhez és a társadalmi valósághoz való viszonya került előtérbe...

A *Korunk* a hetvenes években – a magam megítélése szerint – a maga lehetőségeit kiteljesítette, az adott kiindulópontból, ami ebben az esetben a legalitással, a baloldali

hagyomány vállalásával volt azonos, többet teljesíteni aligha lehetett volna. Természetesen más szerzők is szerepelhettek volna a lapban, mások is lehettek volna a sokat emlegetett arányok, de a romániai magyarság helyzetéről többet aligha mondhattak volna el. A hetvenes évek *Korunk*jának talán éppen az a legfőbb jellemzője, hogy a teóriától eljutott a gyakorlatig, más fogalmazással a realitás felismeréséig, s egyre erősebben igyekezett tudatosítani a tűrhetetlennek bizonyuló valóságanyagot. Nem tekinthető véletlennek, hogy a lap főszerkesztője, Gáll Ernő, a kolozsvári egyetem professzora, korábban is fontos állások betöltője, a maga tudósi-gondolkodói pályáján hasonló utat járt be, s alighanem elmondható, hogy ennek az útnak a fordulatait a realitásokban bekövetkező változások, a romániai magyarság léthelyzetének folyamatos romlása legalább annyira magyarázza, mint a lapszerkesztés mindennapi gyakorlata és tapasztalata. A Gáll Ernő pályáján bekövetkező változások a legáltalánosabban abban foglalhatók össze, hogy a maga filozófiai és szociológiai érdeklődése egyre erősebben a nemzeti és nemzetiségi kérdés elméleti kutatása felé fordult, maga az elméleti érdeklődés pedig egyre erősebben gyakorlativá vált, s a romániai magyarság léthelyzetéhez kapcsolódott. A fordulat nyilvánvaló, utal rá Gáll Ernő is egyik Cs. Gyímesi Évához írott levelében: „Hidd el, semmi sem áll távolabb tőlem, mint a presztízsszempontokat is követő ragaszkodás a magam tételeihez. Azt hiszem, az elmúlt másfél évtized alatt sikerült bebizonyítanom, hogy le tudok számolni bizonyos régebbi nézeteimmel. Kész vagyok továbbra is az önrevízióra, amely egyébként Karl Popper szerint az értelmiségi etika alaptörvénye. Azt hiszem, amíg nyitott, fogékony tudok maradni a változó világ jelenségeinek lereagálásában, addig nincs nagy baj", visszaigazolta többek között Kiss Ferenc, Gáll Ernő tanulmánykötetéről írva, kiemelve példának okáért azt, hogy munkája során Gáll Ernőnek „magát a nemzetiségi létet kell újra és újra körüljárnia, s a vele kapcsolatos fogalmakat kell kiszabadítania kóros maradványok és új keletű gyanúk, közöny és félelem celláiból. Itt tesz jó szolgálatot az interdiszciplináris avatottság, azok az eredmények, melyek úgy születtek, mint a penicillin: egzakt kísérletek, megfigyelések, mérések és elemzések révén. Ilyen eredmények felől átvilágítva juttatja korszerű érvényességhez a sajátos érdek, sajátos jelleg, a nemzetiségi autonómia fogalmait, s állítja új összefüggésekbe ezek történelmi gyökereit, röviden szólva: az erdélyiség értelmét, a romániai magyarság jogos és lehetséges helyéről, szerepéről kiérlelt meggyőződését".

Említettem, a *Korunk* szerkesztőségének működéséről nincsenek dokumentumaink, nem ismerjük a szerkesztőségen belüli munkamegosztást, a hatalommal folytatott, minden valószínűség szerinti rendszeres viaskodást, s természetesen azt sem, hogy a romániai magyarságnak a szerkesztőség vezető alakjaitól eltérő módon gondolkodó csoportjai, szereplői milyen sérelmeket szenvedtek el, ha elszenvedtek, éppen ettől a szerkesztőségtől. A magunk távlatából azt látjuk, hogy Gáll Ernő főszerkesztőként felerősítette a lapban jelentkező folyamatokat, fontos könyvek (mint például Sütő András már említett *Anyám könnyű álmot ígér* című munkája), összeállítások kapcsán a maga véleményét is kifejtette, s ezzel nagyobb súlyt is adott a szóban forgó könyvnek, összeállításnak. Ennél is fontosabbnak bizonyult azonban az, hogy a lapban elkezdett folyamatokhoz kapcsolódva a maga elméleti kiindulópontját alapul véve megalkotta a romániai magyarság sorsmetaforáját.

Gondolatmenetem szempontjából *A sajátosság méltósága és ami mögötte van* című írásban megfogalmazott, a sajátosság *méltósága* kifejezésben rejlő metaforát tartom a legfontosabbnak. Feltétlenül meg kell említenem, hogy a metafora Sütő András hetvenes

években keletkezett, nagy visszhangot kiváltó munkáihoz kapcsolódik, s ezzel Gáll Ernő mintegy fogalmi megközelítését is adja a Sütő-művekben felvetett problémáknak.

Számos meggondolás összegződik a sajátosság méltósága kifejezésben. Mindenképpen említésre méltó, hogy a metafora tartalmát kifejtő tanulmány elméleti alapvetésből indul ki, s így jut el gyakorlati következtetésekhez. Jellemző ez a megoldás az alapvetően teoretikus gondolkodású Gáll Ernőre, aki a jelenségeket inkább elméleti, mintsem gyakorlati oldalról vizsgálta, s jellemző arra a helyzetre is, amelyikben teoretikus módon könnyebben el lehetett jutni egy-egy kényes kérdés tisztázásához, mint ha valaki a gyakorlati oldalról indult volna ki. A másik jellemző vonása ennek a most tárgyalt metaforát kifejtő írásnak az, hogy két alapvető kortendenciát vesz alapul mondandója kifejtéséhez. Az egyik gondolkodói tendencia csak rejtett módon van jelen ebben az írásban, Gáll Ernő más írásaiban viszont sokat foglakozik vele. Ennek a gondolkodói tendenciának az a lényege, hogy a technikai civilizáció elterjedésével, azzal, hogy a világ egyetlen nagy faluvá válik, megnő az egyes régiókra, népekre, népcsoportokra jellemző sajátosságok fontossága, hiszen a világ egyneművé válása csak így kerülhető el. A hatvanas évektől visszatérően jelentkezett ez a problematika a magyar közgondolkodásban, a legnagyobb erővel talán Németh László vetette fel nálunk a magyarságra jellemző sajátosságok megőrzésének fontosságát a kibontakozandó világcivilizációban. Gáll Ernő más, marxista és nem marxista álláspontokat áttekintve, majdhogynem hozzá hasonlóan állapítja meg, hogy az „etnikai csoportok (éppen az együvé tartozás biztosításával) egyrészt olyan élmények forrásainak bizonyultak, amelyekről a modern ipari civilizáció elidegenítő nyomása alá került tagjai nem tudnak, nem akarnak lemondani, másrészt azonban az Egyesült Államokban kialakult és ott uralkodóvá vált társadalmi struktúra bizonyos elemei sem engedik meg a teljes beolvadást". A másik gondolati áramlat, amelyikhez Gáll Ernő kapcsolódik, a marxista reneszánszon belül keletkezett. Erről a következőket olvashatjuk a már idézett, Cs. Gyímesi Évához írott levélben: „Én a marxista reneszánsz egyik jelentős gondolkodójának, Ernst Blochnak a sugalmazására a méltóság fogalmát próbáltam egyéni és kollektív értékeink közé besorolni. Bloch szerint ugyanis nemcsak a gazdasági kizsákmányolást és a politikai elnyomást kell felszámolni, hanem küzdeni kell ama körülmények ellen is, amelyek az embert megalázzák és méltóságtudatában sértik. Nos, nem csupán az egyénről lévén szó, úgy láttam, hogy a népcsoportoknak nem kizárólag az élet különböző területein szükséges egyenjogúsághoz kell ragaszkodniuk, de óvniuk kell a szélesebb értelemben vett identitásukat is". A sajátosság méltósága mint kifejezés, de csak mint kifejezés, ezzel már adott is. Az egyik oldalról Gáll Ernő a népi, regionális fejlődési sajátosságok megőrzésének fontossága felől érkezett el ehhez a kifejezéshez, a másik oldalról pedig az egyéni és közösségi méltóság felismerése felől. Meg kell mondani, a korabeli Romániában már maga ez a kifejezés is merő anakronizmusnak bizonyulhatott volna, minden konkrét közösségi tartalom nélkül is, hiszen az ottani hatalmi berendezkedés nem ismerte el sem a sajátosságot, sem az egyéni vagy közösségi méltóságot. Gáll Ernő viszont konkrétan a romániai magyarsághoz kapcsolta ezt a metaforát azzal, hogy a sajátosság méltósága kifejezést az anyanyelv ápolásának szükségességére is vonatkoztatta. „Míg a múltban az önérzetet, a méltóságot elsősorban a történelemre való hivatkozások táplálták, jelenleg az irodalom és a nyelv azonosság-meghatározó funkciójának fokozódásával e tényezők ilyen jellegű hatása is tetemesen megnövekedett. Vegyük például a nyelv és a méltóság viszonyát. Szociolingvisztikai alapigazság ma már, hogy a nyelv a nemzeti-nemzetiségi érdek megkülönböztetett eleme, s az adott etnikum egyéniségének

lényegi meghatározója. Ilyen körülmények között egyre inkább számolni kell az etnikai csoportoknak azzal a politikai és társadalomlélektani szükségletével, hogy nyelvük optimális helyzetének biztosításával a csoportközi, etnikumközi viszonyokban önmaguk számára is minél megbecsültebb, minél méltányosabb helyet teremtsenek." Így jut el összegző megállapításához, ahhoz, hogy „a nyelv paradigmájában a sajátosság méltósága ragadható meg". A metafora tehát egyszerre általános, s vonatkozik valamennyi sajátos körülmények között élő népcsoportra, s egyben konkrét is, amennyiben a romániai magyarság hetvenes évekbeli legfontosabb törekvéséhez, az anyanyelv, az anyanyelvi művelődés és az anyanyelvben megmutatkozó sajátosság megőrzésének törekvéséhez kötődik.

A sajátosság méltósága kifejezés a romániai magyarság hetvenes évekbeli életének egyik kulcskifejezése. Ebben a metaforában is a romániai magyarság léthelyzete összegződik, s mint ideologikus valamint fogalmi eredetű metafora egy elérendő állapot létrehozását célozta meg, s így nyújthatott segítséget azoknak, akik többek között ebbe a kifejezésbe kapaszkodva, saját méltóságukat tudatosítva igyekeztek átélni a mindennapi élet megpróbáltatásait. Ám fogalmi eredetű metaforáról lévén szó, meg kell említeni azt is, hogy nem elég konkrét, csupán az elérendő állapotot célozza meg, ám nem jelöli meg a hozzá vezető utat. (A kínálkozó ellenvetéseket megelőzendő írom le, hogy az akkori romániai nyilvánosságban nem is nagyon jelölhette meg, ám magának a gondolati konstrukciónak a hiányosságát ez nem oldja fel.) Az első ellenvetést ebben a vonatkozásban 1984-es, s azóta nyilvánossá vált levélváltásukban Cs. Gyímesi Éva fogalmazta meg: „Már mondtam talán, hogy hatékony ideológiát csak helyzetünk jogi kereteinek megváltoztatásával... terjeszthetünk. Mert kidolgozni lehet jogok nélkül is, de minek, ha úgy sem lenne hozzá nyilvánosság? Az ideológiának nyilvánosságra van szüksége, s amint látjuk, az eddigi nyilvánossági minimumunk is veszélyben forog. Őszintén szólva, inkább politikai jogvédelemre lenne most szükség, s nem ideológiára, mert ez a totalitarizmus minden őszinte szövetségünket is lokalizálja, hiszen papíron még, hivatalosan, elismeri a nemzetiség létét, csakhogy egészen mást ért rajta mint mi". A másik lehetséges ellenvetés a sajátossághoz kapcsolódó gondolatmenethez köthető, s egészen egyszerűen azzal kapcsolatos, hogy az a régió, amelyikben élnünk megadatott, még nem teremtette meg a technikai civilizáció alapjait. Annak idején Németh László is szembekerült ezzel az ellentmondással, amelyet – önmaga számára – úgy oldott fel, hogy a jelenségkört a távoli jövőbe helyezte. Mindezzel együtt neki, s vele együtt Gáll Ernőnek és másoknak több alapja volt egy egész világot átfogó rendszer résztvevőjének tekinteni magát, mint mai önmagunknak, hiszen a Nyugat a szocialista rendszert legitimálta, s a világrendszer egyik alkotóelemének tekintette. Ma viszont, az alapokhoz való elkerülhetetlen visszaérkezés után a Nyugattól való függőséget éljük át, s bizony a mindennapi megélhetés gondjai mellett az emberi méltóságról, főképpen pedig a sajátosság méltóságáról alig-alig esik szó. De mintha a világnak az ideologikus megközelítése is eltűnt volna, az ideológia helyére – tapasztalhatjuk a magunk életében – a gyakorlat került, ahogy a közösségi gondolkodás helyét is átvette az egyéni boldogulás keresése...

Ezek után nem maradt más hátra, minthogy a vizsgált jelenséghez viszonyított félmúlt adta távlatból néhány megjegyzést tegyünk az azóta történtekről. Az első megjegyzésünk azzal kapcsolatos, hogy a lapot, 1957 óta főszerkesztőként jegyző Gáll Ernő a folyamatos őrlődést követően 1984-ben lemondott a főszerkesztői posztról. Egyik 1984 januárjában papírra vetett naplójegyzete valamelyest fényt vethet arra a nyomásra, amely alatt ezekben az években-évtizedekben a romániai magyar írástudók éltek.

A naplójegyzetben egy megyei tisztségviselő néki címzett kirohanásait idézi: „Nekem szóló szemrehányások: becsempésztem a Jaspers-ről szóló esszémet(?), leadtam a NYIRK-ben Beke megemlékezését az elhunyt Kurkó Gyárfásról, amelyet előzőleg a Korunk-ból már kiemeltek", s ezt követően még számos vádpontot idéz fel, ezek természetesen csak abban a közegben voltak vádpontoknak nevezhetők. Lemondását követően Gáll Ernő folytatta a maga elméleti munkásságát, az 1989 decemberét követően pedig, talán mondhatjuk így, sajátos tanulmány-típust dolgozott ki, amelyben az általa korábban érintett problémaköröket vizsgálja meg újra, közben pedig azt a háttér-anyagot is feltárja, amelyik az írások keletkezéséhez kapcsolódik. Ezeknek az írásoknak az olvasása nem kis szellemi izgalmat jelent, közben pedig olyan dokumentumokat is megismerhetünk, amelyek segíthetik a *Korunk* történetének és Gáll Ernő gondolkodói életútjának eddiginél teljesebb megismerését is.

1989 decemberét követően nevét és legjobb hagyományait megőrizve, Kántor Lajos vezetése alatt a *Korunk* is megújult, de talán ennél is fontosabb, hogy a romániai magyarság is új, korábban nem tapasztalt kihívásokkal teli világba került. Olyan világba, amelyben egyelőre valóban vágyálomként lehet csak a sajátosság méltósága sorsmetaforáról beszélni, ám amelyiknek a korábbi berendezkedéssel szemben mégis megvan az az előnye, hogy az ideológia mindent uraló helyére a gyakorlat került...

KÁNTOR LAJOS

Testvérek és tejtestvérek?

AVAGY: ÚTBAN A TÖBBSÉG FELÉ...

A címben és az alcímben jelzett kérdések, a kérdésekben rejlő feszültségek, (történelmi) valóság és illúziók, közelségek és távolságok előrevetítése érdekében, amolyan captatio benevolentiae szerepében álljon itt három idézet, egyelőre a szerző és az évszám megjelölése nélkül:

„A megismerés: megértés, a megértés: szeretet."

„A műveltség ügye fillérekből virágzik ott, ahol hősiesség pótolja a forintokat."

„A függetlenül bégető, ide-oda futkosó kis népekben előbb-utóbb föltámad az akol utáni vágy, mely a nacionalizmusok folytonos életveszedelme után megtanítja őket a közös kerítés erejére."

E három idézetet zárjuk le egy negyedikkel, ugyanabból a korszakból és ugyanattól a szerzőtől. Az ítélet így hangzik: *„Az eszmék embere: az író pedig kipusztulóban, átadja helyét a pártírástudónak."*

És most nevezzük meg az idézetek lelőhelyét, keletkezésük idejét: *Egy folyóirat terve,* 1933; *A magyar élet antinómiái,* 1934; *Magyarok Romániában,* 1935. Mindhárom írás (mind a négy idézet) megtalálható *A minőség forradalmá*ban. Vagyis Németh Lászlóhoz fordultunk, pontosabban, ő jött szembe velünk, mint annyiszor, ha magyarság, kisebbség és Európa gondjai, megújuló konfliktusai kerülnek szóba. A „tejtestvérek", a „Duna-vidék népei" szintén rá emlékeztetnek, mint (egyik) forrásra.

Szakítani az önbolondítással

Ezek a hivatkozások, majd a továbbiak nem egy megszállott Németh László-hívő mindennapos olvasmányaiból lépnek elő, hanem az ún. szocializmus, illetve az átmenetek, nem utolsósorban az 1989 utáni közép-kelet-európai változások főképpen erdélyi, romániai tapasztalataival akarva-akaratlanul felvértezett folyóirat-szerkesztő, irodalomtörténész, (időlegesen) botcsinálta politikus rácsodálkozásai a sokat és mégsem eleget emlegetett közhelyre: a Történelem ismétli önmagát. A kérdések s a rájuk adott válaszok – és az illúziók is ismétlődnek. A muszájherkulesi nekirugaszkodások ugyancsak – legalább Ady Endre (Németh László legfőbb mestere) óta.

Regionális, országos, nemzetközi konferenciák, kerekasztalok, közvetlen tárgyalások, testületi ülések inkább a „pártírástudók" véleményeit, magatartását emelik ki – az itt következő gondolatok, dilemmák felvázolójának különösen a kilencvenes évek elején bőven volt része belőlük; az aktuálpolitikai feladatoktól ma már távolabb, bizonyos ideje „az eszmék embere: az író" jogait szeretné visszaállítani, saját munkájában is. Következésképpen nem a politológiai elméletek és leírások útját járja most, kisebbségi jogok, autonómiák, európai integráció világhipotézisei (és Kárpát-medencei alkalmazáskísérletei) helyett az irodalom- és sajtótörténeti múltba néz – hátha ezáltal a távolabbi jövőbe is lát. Mert a jelen sorozatos kudarcai a közeljövőt csöppet sem mutatják ígéretesnek. Akkor hát valami mást kell keresni, mint amit tegnapi és napjainkbeli kormányzó pártok, egy- vagy több- (esetleg két-)színű kormányok kisebbségpolitikája ígér, hogy aztán a gyakorlatban megtagadja. Kinyilvánított kormányprogramokkal szemben, amelyek legfeljebb ellensúlyozni akarnák „a kisebbségi létből fakadó hátrányokat", a több mint fél évszázada kisebbségi sorsot próbáló (és mindössze négy gyerekkori esztendő folyamán „többséginek" számító) írástudó – lehet, elődeihez hasonlóan olykor utópiákba tévedve – szükségesnek véli meghirdetni végre a szakítást a kisebbségi szemlélettel – mind az egyén, mind a közösség érdekében. Látszólag csak az „elit" és egyes kisközösségek számára járható utat tud felvázolni, példákkal alátámasztani, de feltételezi, hogy ez az út a nagyobb közösség (újabban elővett szóhasználattal: a nemzetközösség) számára is jelenthet biztatást – legalább akkorát, mint amekkorát nemzetközi fórumok kinyilatkoztatásai és határozatai jelentenek. A Nyugatra (függesztett?) szem, a Strasbourgot vagy New Yorkot célzó tekintet helyett (szelídebben szólva: mellettük), arra próbál feleletet keresni, hogyan térhetnénk vissza önmagunkhoz, miképpen lehetne saját erőforrásainkat munkába állítani. (De ezzel nem kíván az ismert autartikus törekvésekkel egy platformra kerülni!)

Kinek kell a kisebbség? – fogalmaztam meg, némelyeket talán meglepő agresszivitással a kérdést, először Csobánkán, 1994 nyarutóján, a chicagói–budapesti *Szivárvány* szervezte irodalmi napokon – nem kételkedve a válasz igazságában: *Senkinek*. Még önmagának sem: mert többség akar lenni. Ha őszinték vagyunk, ha nem bújunk el a tények egyre dörömbölőbb igazsága elől, be kell vallanunk, egyik többség sem rajong a nemzeti a kisebbség(ek)ért: sem az, amely az adott ország lakosságának uralkodó többségeként „bosszankodik" a kisebbség(ek) szemtelen követelőzésén, sem pedig az anyanemzet államhatárán kívül rekedt kisebbség legfőbb reményét jelentő többség, amelynek tagjai úgy élik meg a leszakadt nemzetrészek támogatását, mint folyamatos, végül is indokolatlan adót, vagyis frusztrációt, életszínvonaluk megkárosítását. Nem tudom, Európa s a nagyvilág milyen kortársi példákat mutat fel, de a magyar társadalomra egyre inkább érvényes a „határon túli" magyarok ilyenszerű megítélése. Bennem egy

éve erősödött fel az önbolondítással szakító „Erdély-néző" magatartás, a szókimondás igénye, s ezt többszöri nekifutással próbáltam, próbálom különböző oldalakról megközelíteni. A *Mi okból vagy mi végett?* kérdésfelvetése után *(Magyar Nemzet,* 1994. aug. 27. és 29., illetve *Erdélyi Napló* 1994. aug. 31. és szept. 7.) szintén kérdőjel kitételének szükségességét éreztem az *Útban a többség felé?* hipotézis végére *(Népszabadság,* 1995. jan. 4.), amit aztán egy teljes *Korunk*-számban jártunk körül, ugyancsak 1995 januárjában („Kinek kell a kisebbség?" főcím alatt). Ezt követte *A haszon és a kár (Népszabadság,* 1995. jún. 3., illetve *Erdélyi Napló* 1995. jún. 28.), a kisebbségi kultúra megbecsülésének hiányáról. Újabb alkalmat a szembesülésre a közelmúltban egy kifejezetten sajtótörténeti évforduló hozott; Aradon emlékeztünk rá, viszonylag szerény keretek között.

Spectator figyelmeztetései

A 120 éve született és mindenütt méltatlanul elfeledett Krenner Miklós, az erdélyi s a budapesti magyar újságírás Spectatora ismerteti föl valamennyi újraolvasójával az idők és rendszerek változásában ránk hagyományozódott szomorú igazságot: „A mi kisebbségi hitünkben a múltnak van ugyan jelentősége, de csak a jövendőnek lehet szerepe. A jelen fogalmi tartalma egészen megváltozott: nem jelent mást, mint az elpusztítás közvetlen szándékait a hatalom részére, a fejek gyáva lehajtását a kisebbségi magyar oldalán." Ezt a kolozsvári *Ellenzék*ben írta le Spectator, 1929 karácsonyán; hat és fél évtized múltán elmondható, hogy „a fejek gyáva lehajtása" már korántsem ilyen egyértelműen érvényes – ám ez még távolról sem jelenti az ún. „kisebbségi kérdés" megoldását a magyarok által is lakott közép-kelet-európai országokban, s természetesen Erdélyben, Romániában sem. Hiba volna ebben kizárólag a többség hibáit, bűnét látni, s nem venni tudomásul, hogy az „erdélyi helyezkedés" nem zárult le. Amit Krenner az *Erdélyi Helikon*ban 1931-ben ki mert mondani, ma is figyelmeztető: „Hasonlítunk a szegényhez, ki szentül hiszi, ha módos embertársával közös bajba jut, lehetősége kerül, hogy ezen az áron a saját külön szenvedésétől megszabadulhat. Van tehát valami kis igaz ellenségeink állításában: kellemetlen állam akarunk lenni az államban. Nem is akarunk, mert már vagyunk visszás helyzetünknél fogva, sőt egyéb is: az emberiség köztársaságában egy külön emberiség. Néha így gondolkozunk: európaiak vagyunk, de bizonyos vonatkozásban Európa mégsem létezik számunkra, mert az emberi szolidaritást eltávolodni látva tőlünk, a nemes humánum szolgálatára való különös hivatás, képesség és szándék birtokában is mi szintén és öntudattal elhajolunk. Néha lehunyjuk balszemünket, hogy pontosan célbavehessük kisebbségi céljainkat; a csiga is bezárkózik a csigaházba, s mészkéreggel zárja el kijáratát, ha kizárólagosságra kényszerül." A csigaház metaforát megelőzően fogalmilag is kifejti e két háború közti bátor publicista a dilemmát, a kérdés belső ellentmondásait. Íme: „A kisebbségi élet és a kisebbségi öntudat az emberi egységben bizonyos vonatkozásban kívül áll; ha nem volna így, nem volna fájdalmas különlegességében kisebbségi probléma, kisebbségi rossz helyzet s keserves kisebbségi életforma se. Így a tények logikájával való pontos számolás hiánya s a munkaterv készületlensége bizonyos ferde magatartásra szoktatott. Mert másként kapjuk a közös külső hatásokat, azért másként nézünk kifelé, de gyakran a célszerű tárgyilagosság ellenére. Bizonyos, hogy minden válság sokkal súlyosabban nehezedik reánk, mint másokra, mert a leggyengébbek vagyunk és szánandó helyzetben, azért jól megérthető, ha másként érzünk s másként hatunk vissza, mint közvetlen szomszédaink: kisebbségi módon, de sajnos, egy kisebbségi ortodoxia módján is."

Krenner Miklóst nem lehet megvádolni azzal, hogy nem képviselte, nem vállalta fel a Romániába szakadt magyarság érdekeit, nem azonosult volna sorsával. Életművet épített a magyar publicisztikában, mindenekelőtt a kisebbségvédelemből. De páratlan becsületessége, ami tárgyilagossággal párosult, kimondatta vele, hogy a sokféle tragédia, emberi, európai, magyar, román állami és általános kisebbségi nyomorúság ha magyarázat igen, mentség nem lehet a süllyedésre. „Ámde ha nem bírta ellepni ez az iszap egészen, föl kell tennie magához a kérdést: miért nem igyekszem hát részben kiszabadulni belőle, s miért süppedek sorsom önkéntes megkövesítésével súlyosodva, szinte szándékosan még a kelleténél is mélyebbre? Ez a fatális tény a legveszedelmesebb valóság. Saját termelés, mint a mocsárban az egyre szaporodó tőzeg."

Makkai Sándorral szólva, ezért sürgeti, követeli Spectator a „magunk revízióját", a tények világos elemzését, a reális következtetések levonását és az okos munkát: a belső szervezkedést, a gazdasági lehetőségek kihasználását, a kapcsolatok építését a magyarság többi részeivel, a „világmozgalmak" kiaknázását. Mindenkori (nemzeti és nemzetiségi) hordószónokok szövegeivel szembe aligha állítható meggyőzőbb szöveg és program, mint a Spectatoré: „A magunk kisebbségi problémáját elsősorban a magunk személyes ügyének kell tekintenünk, de másodsorban számbajövő belföldi és európai reális üggyé kell kiszélesítenünk, nemcsak az eddigi szokásos politikai alapon, ahogyan eddig kitágult, hanem a többi, új oldalának, az eddig elhanyagolt oldalak kidomborításával. És tenni kell ezt úgy, hogy az európai és a román érdek egyaránt hasznot is reméljen tőle, baráti szolgálatokat, nemcsak kényelmetlenséget és veszedelmeket várjon, mint eddig. Vissza jobban magunkhoz, az egyetemes magyarsághoz, s oda szorosabban Romániához, Európához és az emberiséghez! Erre feltétlenül szükségünk van, inkább, mint másoknak..."

Krenner történelmi alapon hitt e program megvalósíthatóságában, Erdély – múltjából is következő – jövőjében. Olyannyira hitt Erdélyben, hogy a korabeli magyarországi élet elé példaként állította a transzszilván örökséget. Pedig „Az erdélyi hagyomány öregebb, mint a magyarországi, melyen most odaát a társadalmi, irodalmi, állami élet alapszik. Talán Swedenborg mondta, hogy a más élet, más világ törvényei fordítottak, azért a legöregebb angyal a legfiatalabb. Erdély ódonsága most a fiatalnak és újnak természetes védője, mert más világban más törvényeknek és más eszközöknek kell hódolnia, anélkül, hogy megsemmisítené azt, ami és aminek maradnia kell." Az „irodalmi schizma", illetve a magyar irodalom egysége körül folyó vitában vélekedik így Spectator, 1928 júniusában, az *Erdélyi Helikon*ban.

A hagyományőrzés és a radikális megújulás ilyen értelmű összekapcsolhatósága az adott korban illúziónak bizonyult (ennek beismeréseként foghatjuk föl Krenner jó néhány későbbi elemző-ítélkező írását), s bizonyára ma sem érvényesíthető ebben a formában. Mégis érdemes elgondolkodni rajta, hátha részigazságot tartalmaz. Egy más nézőpont mindenesetre új megközelítéseket tesz lehetővé. Az „erdélyi út" Spectator felfogásában – és ebben Kuncz Aladárral ment együtt! – európait is jelent. „Ha többségi gazdanépünk – minősíti igen elegánsan a románságot – egy szükségletté vált dunai gazdasági rendszer építése körül való közreműködésünket fölhasználhatja, s az államfejlesztésben, csak találomra mondjuk, például a páneurópaszerű mozgalomban tevékenységünk megállapítható, minden illuzionáltság önkénytelen már egyszerű valóságnak és egyszerű lehetőségnek látszik. Igazi válaszul az erdélyi történelemre hivatkozunk, mely reánk hagyta örökségül a transzilván eszmét, nem pusztán a képzetet, hanem a fölhasználható erőt s egy nagy tanúságot, hogy Erdély sajátszerű helyzetéből s lelkületéből még most is lehet hasznot húzni."

Németh László megfigyelései – és illúziói

Alig pár évvel Krenner után, Németh László az, aki „kívülről", vagyis nem kisebbségi, hanem többségi magyarként néz szembe ezekkel a kérdésekkel. Szekfű Gyula könyvét, a *Három nemzedék*et bíráló tanulmányában, „Az elszakított magyarság" c. fejezetben (1934-ben) keserű és szigorú ítéletet mond a hivatalos Magyarországról, de általában is a magyarságról, elsősorban a többségi, a „trianoni magyarságról". (Érdemes emlékezetünkbe idézni itt az erdélyi irodalomtörténész Láng Gusztáv több mint fél évszázaddal későbbi, már magyar állampolgárként megfogalmazott, súlyos aforizmáját: „Csonka-Magyarországon csonka-magyarok élnek.") Németh László szerint „A »neobarokk társadalom« a Trianonnal szemben tanúsított magatartásában mutatta ki leginkább ürességét. Mindent elmulasztott, amivel kisebbségi sorsba szakadt részét támogathatta, s mindent elkövetett, amivel a környező népek magyar-gyűlöletét állandóan készenlétben tarthatta." Németh egyformán kifogásolja, hogy a többségi (trianoni) magyarság nem ismeri „a felvidéki vagy erdélyi magyarság valódi szociális szövetét", ezt az „elszakadt véreink" sztereotípiájával helyettesíti, és nincsenek ismeretei Romániáról, Csehországról, Szerbiáról. (N. L. nevezi így őket.) „Természetes, hogy így aztán a »magyar megváltás« is vagy »a mi nagy barátaink« vagy a »lássák be végre Európa urai« bűvigéjével idézzük". A bevezetőben említett – Németh Lászlóra is jellemző – illúziók következnek a fejtegetésben („életképtelen, törpe nációk"-ról a környezetünkben meg arról a bizonyos közös kerítés erejéről, a közös akolról), s talán ide kell sorolni a magyarság európai hivatásáról vallottakat is. Mégsem mehetünk el érdektelenül a következő megállapítás mellett: „egyezmények, alkuk itt nem segítenek; a magyarságnak vagy európai problémák megoldását kell magára vennie – vagy a maga problémáiban is alul marad."

Egy évvel később, „a napi politika műfogásainak" fölébe emelkedni akaró „reformot" (vagyis: „magunk revízióját") sürgető tanulmányában Németh László még élesebben kiáltja ki: „A magyarság előtt egy választás van: meghalni vagy kovász népnek lenni!" Ebben a vörösmartys-adys kérdésfelvetésben a „kisebbségi sors" megint külön fejezetet kap. Itt hangzik el: „A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni." Geopolitikai térségként vizsgálja – a múlt, a jelen és a jövő perspektívájában – a Duna-medencét, Kelet-Közép-Európát, az imperializmusok s az orosz típusú szocializmus szorításában; s miután sorra veszi (jól ismert) tételeit kert-Magyarországról, minőség szocializmusról, a magyar szellem alkatáról (a lappangó magyar görögségről), eljut, visszajut a kisebbséghez: „A magyar kisebbségi helyzetből csak akkor nem szöknek meg – kihalásba, árulásba, idegenségbe – a magyarok, ha ebből a helyzetből sorsot tudunk csinálni; a tengésből küldetést. S amilyen mértékben halad idebenn a reform s lesz a haldokló népből példanép, olyan mértékben lesz az ottani tengésből hivatás. Ha a magyarság: alvó, zárt spalettájú ház, akkor a kisebbségi magyar sors tévelygés. De ha a magyarság eszme, akkor minden kisebbségi magyar egy apostol. Minek az apostola? Annak a jövő birodalomnak, amelyet a német, orosz és olasz tömbök közé rajzol ki az itt élő kis népek közös érdeke."

Valamivel előbbre datálható „Duna-Európa", a „tejtestvérek" kultúrtáji-néprajzi megközelítése, a nemes folyóirat-szerkesztői szándék: egymás értékeinek megbecsülésére nevelni. Itt is azzal a reménnyel (illúzióval), hogy – noha lemaradtunk a megismerésben – „kedvezőbb helyzetünkből nagyobb tartalékainkkal mi vegyük át az irányítást".

Mindezek a – nemegyszer tulajdonképpen egymásnak ellentmondó – kérdések reálisabban jelentkeznek a *Magyarok Romániában* című útirajzban (1935). Idézhetjük jellemzésére egy 1940-ből való Németh László-írás egyik félmondatát: „ne ragaszkodjunk túlságosan a rögtönzött elmélethez, melyekkel az ösztön azt akarja kitalálni, ami tudásunkból még hiányzik" *(Híd a Dráván).* Nos, Németh László az 1935-ös romániai utazása során olyan tudást szerzett, amely az elméleteket félretolva, részben ma is hasznosítható – szembesíthető újabb és legújabb tapasztalatainkkal.

A *Magyarok Romániában* a maga egészében érdemes a kritikai újraolvasásra, itt azonban – elsődleges témánkból következően – a tizenöt fejezet közül csupán a VIII.-tól kezdődően tallózunk. Lépten-nyomon olyan szövegrészekre bukkanunk, amelyek valószínűleg egyszerre váltják ki magyar és román nemzetvédők ellenszenvét és elutasító magatartását, holott Németh László alapvetően magyar nézőpontból közelít Erdély múltjához és jelenkorához, s a megoldáskeresésben európai, pontosabban dunatáji szemléletet igyekszik érvényesíteni. Az utazó reformer és nemzetnevelő így tekint magába és a történelembe: „Iszonyú elgondolni, hogy a magyarság ezt a földet elvesztette. Mialatt Erdélyt jártam, egyre jobban kivilágosodott, hogy az elvesztett Erdély nem csak terület. Erdély vizsga volt s az, hogy nem tudtuk megtartani: levizsgázás, mert Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. Mi nem fejeztük be a meghódítását s mi eresztettük ki a kezünkből, amit meghódítottunk belőle. Vegyék el Franciaországtól Bretagne-t; ha valami erőszakos élc meg is tehetné, a leszakított tag magától visszaforrna. Erdély akkor veszett el, amikor magyarsága problematikussá vált." A sorvadás jegyeit látja a szerző, a magyarság szempontjából, a szellemi evakuálást, amit nem ellensúlyozhat az imádság, fogadalom, de még a fegyver sem.

Brassóban járva figyeli meg és írja le a kisebbségi sorsot kísérő neurózist. „Ahogy keményebb vagy puhább az ember, a tünetek mások és mások, de a legellentétesebb jelentkezési alakokat is közös kórképbe (morbus minoritatis) foglalják a közös betegségok. Az ember mint sebet kénytelen a nemzetiségét nyalogatni, kenegetni. Magaviselete reakció egy szívében hordott s napról napra kiújuló sérelemre." Három típusát írja le a „kisebbségi idegbajban" szenvedőknek: a minden sérelmet számontartó *dohogót* („Természete szerint passzív ember"), a *lojálist* (simulékony kultúrember, „nem magyar, hanem transzilvánista") és a „gyakorlati illúziókat" (?) kergető *szervezőt.* Van ebben a tipizálásban jó adag rögtönzés és következésképpen igazságtalanság is, a részmegfigyelések viszont időállóak. Mint ahogy a székelyudvarhelyi kétféle írói magatartás leírása is emlékezetes: a néven nem nevezett költő-szerkesztő („a legfáradtabb ember, akit valaha láttam") az elhagyatott házban, „egy mélabús Don Quijote" – Tompa László; és vele szemben az itt tanított tanár, a „heroikus tanulmányokat" író Szabó Dezső. „Valamikor barátja volt a költőnek, hogy két ellenkező, de viszonyainkra egyaránt jellemző kórállapot felé repüljenek szét."

Kolozsvárra érve (hajóval Giurgiuig s onnan Bukarestbe ment előbb, az útirajz írója) belefárad az élmények befogadásába, és hiába mutatják, mesélik neki a régi dicső történelmet, ő már ilyenekre fogékony csak: „Mátyás megmaradt lovas szobra (hátán a felírás: minden népet legyőztél, csak a magadé vert meg) s a Mátyás-kori ferences-kolostor gyönyörű gót udvara inkább mint befolyásoló hangulat, érv, szillogizmustag maradt meg bennem s nem mint eleven vízió." Foglalkoztatja viszont a „Dunagondolat", a „tejtestvériség", most már azonban közvetlen tapasztalatai is vannak a román politikai viszonyokról, a közéletről. Így hát látja: „E törvények közt ma talán a legelső, hogy a kisebbségekkel nem szabad rokonszenvezni. Amelyik román párt ennek a tör-

vénynek elméletből ellenszegülne, azt a románság elpusztítaná." Németh László azt is tapasztalja, hogy noha „egyetlen komoly veszedelem számukra az orosz", mégis inkább a magyar-veszélyben gondolkodnak a románok; úgy látja, a románoktól idegen a faji gyűlölködés, ám „akik szeretik elterelni magukról az indulatot, ránk terelik". Ránk, magyarokra. Szerzőnk keresi egyes románok humanizmusában a Duna-gondolat szállását, de mindegyre csalódások érik. Innen az összegező ítélet: „Míg kultúrkülönítményeik apró ékeket vernek a székely földbe, kultúrembereik szívesen békülnek velünk, de nem sok becsét érzik a békülő kezünknek. Ha mi jó képet vágunk ahhoz, amit velünk csinálnak, ők is jó képet vágnak a mi türelmünkhöz: körülbelül ez ma a román–magyar közeledés."

Németh Lászlónak az útirajzban sem ez az utolsó szava közeledés-ügyben. Szót kerít az utolsó előtti fejezetben a tervezett nagyváradi „békeértekezletről" – kevés bizalommal. (Amit a történések rövid távon igazoltak.) A *Magyarok Romániában* írója históriai távlatba állítja véleményét: „A románság túl fiatal és szegényebb egy tapasztalattal a kelleténél; a kiábrándító lecke még nem tanította meg ereje határaira s így a ráutaltság-érzés is hiányzik belőle, mely a közös Duna-akol melegét megkívántathatná. Ha szavakban még el is képzelhető egy megegyezés, nem képzelhető el ösztönökben." Itt megint feltűnik egy illúzió-szál, a „példaadó, térítő magyarság" lehetősége, de a kortársi tapasztalatok – mind a magyarországiak, mind az erdélyiek – lehervasztják ezt a reményét. Akár záró motívum is lehetne a XIV. fejezetben található metafora: „a Tehetetlenség Kollégiuma".

A *Magyarok Romániában* e mai olvasatát, futó szemlézését hasznos kiegészíteni néhány, a későbbi – negyvenes – évekből származó Németh László-i gondolattal. A *Most, Punte, Silta* (1940) ismét egy bizakodó Németh Lászlót állít elénk: a kelet-európaiságot nem csupán mint kulturális kapcsolatlehetőséget vázolja ezúttal fel; „amit a bécsi döntés is hangsúlyoz: fölnyílt határainkon a gazdaság keringése is szabadabban folyhat. Akármilyen rendbe kell beilleszkednünk, nagy előny számunkra s a rend számára is, ha együtt illeszkedünk bele." Ez persze ismét illúzióként is tekinthető, van azonban egy lényeges, az akkori korhangulattól eltérő jegye: nem a nemzeti mámorban akar megmártózni, hanem továbbra is a Duna-táji közöst keresi. (Mint Kós Károly a maga transzszilvanizmusában.) Az 1943-as *Nagyváradi beszéd* pedig tovább tágítja a kört – magyar és európai, sőt világ-kisebbségi harcot hirdet meg, „a véres géperkölcs ellen", a „nagy lélek", az „igazi népiség" jegyében. Itt is keveredik az erkölcsi és a politikai kategóriák. „A mi szórványharcunk sem elszigetelt valami – jelenti ki Nagyváradon tartott előadásában. – A népek az egész világon így küzdenek egy náluk hatalmasabbal. Mindenikükön ott van az a valami, amit mi az órák fordulása szerint: nemzetközi tőkének, nemzeti szocializmusnak, román megszállásnak, vörös rémnek, idegen középosztálynak, zsidó veszedelemnek nevezünk." A magyarság kisebbséginek mondott harcát csak úgy látja jogosultnak, „ha az emberiség nagy harcába folyik bele."

Itt vagyunk a mában

E „parttalan kisebbség" kategóriával, ennek az ellentmondásos magyar és dunatáji szemléletnek a felidézésével végére is értünk hosszas idézeteinknek – a rögtönzött Németh László- (és Spectator-) szemináriumnak. Bármilyen furcsa, úgy tapasztalom, az idézett leírások és kategóriák nem távolítanak a mai problémáktól, nem visznek vissza egy elsüllyedt irodalom- és sajtótörténeti múltba – inkább segítenek pontosabban meg-

fogalmazni napjaink gondjait, néven nevezni a dilemmákat. Akár a tagadás révén, hogy mindjárt a szeretet és az apostolság némethlászlós fogalmait kérdőjelezzem meg. Biztos vagyok ugyanis benne, hogy a XX. század végén a kisebbségi jogérvényesítésben vagy a szomszédnépek, a „tejtestvérek" megnyerésében egyik sem segít. Krenner Miklósnak van igaza, amikor a közös ÉRDEK megkeresését hangsúlyozza. Ha nem tudjuk fontossá tenni magunkat a másik fél (a vélt vagy valós ellenfél) számára, látszatsikereknél, pillanatnyi engedményeknél nem jutunk előbbre. És ez mindkét többség irányában igaz, még ha nem szívesen valljuk is be. A nagy magyar (magyarországi) közösségnek, vagyis a magyar többségnek is csupán így lehetünk valóban fontosak. Egyénileg és közösségileg is csak ez az út járható. Ennek pedig egyetlen reális eszköze: a minőségteremtés. Persze, a minőség kelthet irigységet, félelmet is a (nyelvében-kultúrájában idegen) többségben, amely újra és újra féltékenyen vigyázza lépéseinket, mégis ez az, ami bizonyos civilizációs szinten, a demokrácia valamelyes működésének keretei között megteremtheti a normális, az egyenrangú együttműködés lehetőségét. Akkor pedig már az egészséges verseny dönt, nem pedig a kisebbséghez vagy a többséghez tartozás.

Azt mondhatják, e tanulmányt itt kellett volna kezdeni. Lehet, hiszen kíváncsibbak vagyunk a jelen és a jövő lehetőségeire, mint a múlt kritikájára. A tanulságok azonban nem kis mértékben onnan adódnak. Hogy mit minősít helyesnek a jövő, azt megjósolni aligha lehet. Legfeljebb a közelmúltból adhatunk még hozzá valamit a már elmondottakhoz.

Saját – romániai magyar – politikai életünk példáit azért nem sorolom, mert úgy vélem, sajnos nem meggyőzőek; mert nem az eredmények, hanem a heroikus kudarcok jellemzik elsősorban az elmúlt öt és fél évet. Az önszerveződés kezdeteiből (RMDSZ-vonatkozásban is) már több pozitívumot emelhetnénk ki. Példáimat mégis inkább az ún. civil szférából veszem. Olyan helyi kezdeményekre utalok, mint az illyefalvi (Sepsiszentgyörgyhöz közeli kis székely falu) református papjának, Kató Bélának gazdasági alapozású ifjúsági központjára, a brassói Reménység Háza komplexumára, a székelyudvarhelyi ATI Kft-re, amely ATI-BETA néven helyi tévéstúdiót hozott létre, versenyben a kisvárosban működő másik stúdióval.

Egyértelműbben a művelődés területére tartozik a kolozsvári magyar színház nemzetközileg mérhető művészeti teljesítménye, sorozatos vendégszereplései – Bukarest és Budapest, Kisvárda után – Angliában, Franciaországban, legutóbb Finnországban *A kopasz énekesnővel*. És nem csupán a világhírű Ionesco-darab elismeréséről van szó, hanem egy szerencsés kezdet (Harag György színházához mérten: folytatás) okos felhasználásáról, kiteljesítéséről – ami rövid távon a kevesek számára megnyíló Európai Színházak Közösségébe vezet. Vagyis a kolozsvári magyar színház előbb lesz befogadott a kontinensen, mint Románia az Európai Unióban. Hasonló példaként hivatkozhatnék Sütő András, legutóbb pedig Kányádi Sándor Herder-díjára. Ezt sem Magyarország „intézte el" nevezett szerzőknek – bár kétségtelen, a nyugati magyar diaszpóra jelentős szerepet vállalt a „lobbyzásban". Az a Kányádi kapta 1995 tavaszán a „románnak", azaz romániai állampolgárnak járó (évi egyetlen!) díjat, aki a *Bujdosni se tudó szegénylegény énekét* írta. Engedtessék meg, hogy első három szakaszát idézzem:

kelendő a burkus
minket még egy rongyos
forintra se taksál
senki emberboltos

nem kellünk mi múltnak
nem kellünk mi mának
kivált jövendőnek
minket itt utálnak

nem kellünk mi testvér
sem itten sem ottan
a nemkellésekbe
beleszomorodtam

Nos, ez a beleszomorodás a realista látókat, azt hiszem, egyre inkább jellemzi, de nem kell feltétlenül tétlenséget jelentenie. Persze, az írónak könnyebb, megírja a magáét, és ezzel beteljesítette feladatát. Ahogy tette Szilágyi Domokos, sem a Királyhágón túlra, sem „Csíkszentjehovára" nem kacsintva. De megírja a *Magyarok* kegyetlen diagnózisát („Cigány egy nép..."). És vállalva, hogy tulajdonképpen csak halála után vesznek róla tudomást – egy Nagy László és követői. (Nagyobb a szerencséje a prózaíró Bodor Ádámnak, akit átköltözése után pár évvel „fölfedeztek", rácsodálkoztak rendkívüli láttató erejére.)

A diagnózist – nem csupán az erdélyit, a romániai magyart – kívánjuk mi is felvállalni, folyamatosan szolgálni, akik a kolozsvári *Korunk*at szerkesztjük. Valahogy úgy, ahogy színházi barátaink... a *Buszmegálló*, *A kopasz énekesnő* vagy a *Képmutatók cselszövése* előadásaival. Néven nevezve a süketek párbeszédét, az elhagyatottságot, a ránk leselkedő veszélyeket. És természetesen minden, velünk együtt haladni hajlandó magyart híva. És természetesen Európát, Amerikát – a többnyire süket Európát és Amerikát. Hátha találunk hallókat, meghallóit az új törvényeknek. A törvényekét – amelyeket már nem mások fognak ránk kényszeríteni.

Most látom, hogy belelendültem egy új retorikába. Hiába, Németh László olvasása erre is lehetőséget ad. Olvassuk hát hozzá Krenner Miklóst. És legyünk lehetőségeink szerint, azokkal küzdve, magunk is a jelen „spectatorai", akik nem beletörődően veszik tudomásul a realitásokat, gazdaságiakat, politikaiakat, hanem alkotó energiáik újrarendezésével küzdenek, egy vízbefúló erejével, a partra jutásért.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

Evangéliumi esztétika és modern bukolika

A DSIDA-VERS MÉLTÓSÁGA

„Halott szerelem illatából
soha, de sohasem elég."

Verseinek legutóbbi kiadásában, *A magyar költészet kincsestára* sorozatban megjelent válogatás utószavában teszi fel a kérdést Görömbei András: „érthetetlen [...], miért kell újra és újra felfedezni Dsida Jenő költészetét. Miért nem tudja ez a különleges művészet úgy elfoglalni végre a helyét a magyar költészet történetében, hogy az irodalomértők napi táplálékává, állandóan kéznél levő, ismert, élő értékévé lenne végre?"[1]

A mindössze harmincegy évet élt költő munkássága tíz esztendőt ölelt csak fel, talán innen, hogy a kiválasztottság tudata, az önmeghatározás szándéka már korán megformálódik benne. A Mózesre utaló *Árnyékok*ban így ír: „Valaha, mikor Hóreb hegyén jártam, / előttem is égig csapott / a csipkebokor lángja / s azóta borzongó mellemben lakik / a Kimondhatatlan nevű." A jövőre vonatkozóan pedig hozzáteszi: „Rendeltetésem még titok." Hasonlóan fogalmaz 1929-ben, az *Erdélyi Helikon*ban megjelent *Önéletrajz*ában is: „A szenvedést is megkóstoltam már, néhány évig állandóan levert voltam és szomorú. Most huszonkét éves vagyok, de napról-napra fiatalodom. Éjszakánként szépeket álmodom, rendületlenül hiszek Istenben és az emberekben. Hiszek a nőben, a versben, a szépség és jóság missziójában. Valami lesz belőlem, de még nem tudom: mi."

Dsida költészetének megítélésében éppen az okoz gondot, hogy a róla szólók – még jószándékukban is – egyoldalúan szemlélik: vagy a katolikus költészet példájaként, vagy a szerepbravúr, a formajáték költőjeként emlegetik. Holott Dsidát „fenntartással lehet csak Sík Sándorral, Harsányi Lajossal, Mécs Lászlóval összehasonlítani, egyszerűen azért, mert az említettek valamennyien papok, Dsida pedig evilági s pap és világi hívő helyzete, funkciója, következőleg élménye (még »hívő«, sőt »szentségi« élménye) sem mindenestül azonos. A papköltő típusa inkább »hithirdető« és »prédikáló«. Dsida azonban világi, ő mint költő személyesen éli, esetleg esztétikumában élvezi a kereszténységet, de nem tartozik rá annak prédikáló-terjesztő, vagy apologetikus »előmozdítása« a költészet által."[2] Másrészt a kortársi kritikusok és későbbi irodalomtörténészek is a „könnyű, halk beszéd" bűvöletét emelik ki, öncélú formaművésznek tartják, aki szerepbravúrként bibliás költői díszletek mögé bújt, aki gondolatszegény rím- és ritmusvirtuóz, túlfinomult idegű poéta, „úgy lett költő, ahogyan a játék komolyodik el, s telik meg élettel"[3], közvetlen utókora sem akart mást látni benne, mint az öncélú szépség valóságtól menekülő énekesét, az elefántcsonttoronyban élő rímvirtuózt[4], úgy gondolták, a bukolika, a természet sem más, mint „az emberi gonoszság képére formált társadalom ellenpólusa"[5]. Kortársa, Szilágyi András így fogalmazta ezt meg visszaemlékezésében: „Dsida, a költő, kitűnően érezte magát az öncélúság fövenyében és ragyogó partjai között. Én, mint kortárs, és velem együtt sok másik kortársa így ismertük meg Dsida Jenőt és így álltunk szemben véle."[6]

Akik így gondolkodtak, megfeledkeztek arról, hogy Dsida költészete élménylíra, mély vallomáslíra, mégpedig olyan, amely mégsem csupán az egyéni fájdalom megszólaltatója. Nem a halálfélelem szólaltatja meg, hanem a halált megelőző kín és szenvedés egyetemes élménnyé formálása, ebben áll méltósága, s mint ilyen, nem lehet puszta szerep- vagy formabravúr. Sükösd Mihály angyali költőnek nevezte. Ilyet is kétfélét ismerünk. „Az egyik izzótekintetű és lángpallosú kérubok családjából való, kinek zengő tirádáiból, vagy eget ostromló dübörgéséből egy világ öröme, vagy fájdalma hallik ki. [...] A másik: a meghitt szavú, csendes mosolyú aprószent, Isten szegénykéje, az Assisi Ferencek nyájából: bánatában is derűs, örömében is mélabús alkat ez, s Dsida Jenő közéjük tartozott."[7] Csodálkoznunk kell-e vajon e költészet bukolikus ihletésén és sajátos evangéliumi esztétikáján? Semmiképpen, csak meg kell látnunk, hogyan illeszkednek egymásba, hogyan fogalmazódik meg az evangélium mint örömhír, mint az élet himnusza azokban a versekben is, melyekben akár a hétköznapokat varázsolja idillé vagy amelyekben a halált eufemizálja, teszi emberivé.

Lírájának bukolikus ihletése sem egyedülálló, ez általános volt a harmincas évek fiatal költői közt, Radnóti Miklós, Zelk Zoltán, Weöres Sándor, Vas István, Takáts Gyula, Jékely Zoltán is a természeti idillben kerestek menedéket a köröttük mindin-

kább kibontakozó történelmi és szellemi válság elől. „A költészet Múzsája »menekülő Múzsa« ekkor, a természet és az idill feledtető békéje kínál oltalmat, ígéri egyszersmind a humánus értékek megőrzésének lehetőségét."[8] E rokonságot érezték a kortársak, szép bizonyítéka ennek, hogy 1944 tavaszán Radnóti Miklós épp egy Dsida-kötetettel ajándékozta meg a fiatal Lengyel Balázst.[9] A költőkortársak is láthatták, hogy „paradox formai és velük nemegyszer diszharmonikus tartalmi elemek költőileg igen szerencsés harmóniában egyesültek Dsidában. A *Nagycsütörtök* című kötet érett, mélyáramú verseket ígér. S az az öt év, amelyet még Dsida ezután élt – s melynek termése posztumusz kötetében, az *Angyalok citerájában* jelent meg –, ezeknek beváltása. Valójában minden készen állt benne a »nagy költészetre«. Az ihlet kelyhe: a lélek otthonosan érlelte versben a világ ízeit, a költés áramai járt pályákon futottak, az alaptételeket ösztönösen keverte el a modor az ihlet adta pillanatnyi képletekkel. Az egyéniség nyugodt fölénnyel áradt: már nem az a kérdés, hogyan tükrözze a világot, csupán az, melyik részletét."[10] A világnak egy szelete, az a szelete, melynek Dsida lett lírai krónikása, az élet örömeiről szól. „Dsida nemcsak a földi örömöket sürgeti minden ember számára, hanem az öröm erkölcsét is tanítja: az evilági szenvedések oka az is, hogy nem tudunk vagy nem merünk örülni az élet mindennapos ajándékainak, a napfénynek, a természetnek, jóízű ételeknek, s mindenek fölött a szerelem derűs, előítéletek nyűgétől szabad testiségének. Egyfajta modern Szent Ferenc-kép kialakulása figyelhető meg nála, mely az élet egyszerű, tiszta örömeit helyezi előtérbe."[11]

A Dsida-vers modellje azonban nem egyik pillanatról a másikra születik meg. A *Leselkedő magány* című első kötetének megjelenése (1928) után így írt Reményik Sándor: „Költészete teljes elfordulás a konkrétumoktól ... témái alig vannak, annál inkább víziói, hallucinációi, »eltűnő vonalai«... Az irracionális elem s a misztikum uralkodik Dsida költészetén."[12] Reményik kritikája jogos, hiszen Dsida érzéki hatást keltő hangulatlírájának gyökerei láthatóan egyfajta misztikus, helyenként panteista vallásosságban keresendők. A költői magatartásforma egyidejűleg mozdul el később a keresztény miszticizmus felé, ugyanakkor a messianisztikus küldetéstudat behatol az evilági, profán létszférába, belső élménylírává téve a Krisztus-szereppel való azonosulást, az így megtalált költői identitást. Dsida messiása magányos, szorongó, gyakorta megreked evilág és túlvilág közt, az isteni akarat kiszolgáltatottjaként; hallgatag, esendő, egyszóval mélységesen emberi, akit a haláltudat keresztényi elfogadása jellemez. *A sötétség versében* például a halálhangulat misztikus-metafizikus leírását adja metaforikus, érzéki képiséggel, mutatva, mennyi mindent tudott a halálról, milyen közel került költészetében a transzcendenciához, illetve a keresztény miszticizmus révén a messianisztikus és apokaliptikus élmény- és látomásvilághoz. A Dsida-életműhöz egyébként kritikusan viszonyuló Földes László véleménye szerint a hangulati tartalom és impresszionista forma összhangjának megvalósításában Kosztolányi mellett Dsida a legkiválóbb.[13]

Dsida tudatos formakereső szándékát jól láthatjuk már Adyhoz való viszonyában is: mint *Tükör előtt* című verse is mutatja, elismeri az Ady-örökséget, de el is határolja magát Adytól:

Jaj, ha hallaná Ady!
Az ő tusázó, véres szellemének
hatása, hogy a játszi hangulat
megvetve bujdosik a magyar ének
berkeiben és többé nem mulat.
[.....]

Lantunk nyöggesztő, félmázsás teher, mely
úgy zeng, mint jégzajláskor a folyam
s nem pengi ki a habzó, fürge csermely
ezüstkövek közt zirrenő neszét.
Pedig be szép a könnyű, halk beszéd!

A *Pásztortűz*ben írt publicisztikájában is hasonló gondolkodásnak lehetünk tanúi: elismeri Ady költői irányzatosságát, a közéleti költészet korabeli jelentőségét, de csakis múltbeli irányzatként, melyet mind eszmei, mind formai szempontból meghaladottnak tekint: „Ady örök emberi új lírája a mai ember szemében már csak a múlt forradalmát jelenti."[14] Dsida ars poeticáját egyszerre alakította egyfelől az Ady-kultusszal való szembeszegülés, másfelől az a tudatos értékorientált műfordítói és szerkesztői tevékenység, amely a *Nyugat*nak is jellemzője volt. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy Dsidával rendkívül igényes, színvonalas korszaka érkezett el az erdélyi *Pásztortűz*nek, illetve 1930-tól az *Erdélyi Helikon*nak (szerzői-munkatársai közt ekkor már ott volt Áprily, Kosztolányi, Tamási, Kós, Kemény, Kuncz, Babits és 1930–31-ben József Attila). Műfordítóként is kitűnő forma- és stílusérzékről tesz tanúságot: csaknem egy évtizedet tölt Eminescu *Glosszá*jának fordításával, Puskin iránt érzett csodálatától vezérelve megtanul oroszul, románból fordítja Arghezit, Carpot, Isacot, Sireagut, latinból Catullust, Martialist, Ovidiust, Vergiliust, németből Heinét, Goethét, Schillert, Traklt, Tolert, angolból Campbellt, franciából Baudelaire-t, Musset-t, kínaiból Li Taj Po-t, olaszból Assisi Ferencet és Ada Negrit. Szemlér Ferenc Dsida *ösztönzői*ként olyan kortársakat és elődöket jelöl meg, mint Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád, a hangulatlíra világirodalmi alakjai közül pedig Poe, Georg Trakl, Lucian Blaga. Költővé érését Láng Gusztáv 1924–25-re teszi (s itt gondoljunk Szabó Lőrinc, József Attila indulására, Illyés hazatérésére!), ettől kezdődően erősödik lírájában a hangulati elem, a költői játékosság – ez lehet Kosztolányi és Tóth Árpád hatása is –, s ekkor kezd szabadversekkel is kísérletezni.

Ha a kor formai stílusjegyeit keresnénk a Dsida-versben, akkor a játékos rímtechnikával és bukolikus-idillikus hangulatlírával jellemezhető műveiben impresszionizmusát, az apokaliptikus víziók, a transzcendentális, illetve misztikus világ képeiben pedig szürrealisztikus vonásait fedezhetjük fel. E látszólagos szélsőségeket magyarázza Dsida rövid életútja, szívbetegsége, amelynek jellemző állapota a magány szorongása. Mint Áprily Lajos írta: „A világlírának nem egy halálos szorongást kifejező verse aritmiás [szabálytalanul verő] szív remegéséből született."[15] Ezzel a félelemmel egyedül kellett megküzdenie Dsidának: a költőnek és az embernek egyaránt. „Olyan magány ez – mondja Rónay György –, amilyen a mindenkitől elhagyott Jézusé az Olajfák hegyén a Bibliában."[16] A *Leselkedő magány* (1928) csendes szavú költője még valóban tele van szorongással, félelemmel, mint már a kötet mottója is jelzi: „Mezőnek virág, / rétnek eső, / búzának meleg, / asszonynak csók, / anyának gyerek, / gyereknek játék – / Magamnak: semmi, / fekete éjszaka." Kiáltásaira, könyörgéseire „fülledt sötét a válasz, senki sem felel" (*Itt feledtek*). Kompozíció-meghatározó alapélményévé lesz a magány: „én árva vagyok nagyon: / fű, fa, virág, vidítsatok föl engem!" – kéri a *Vándor-kesergő*ben, „nem áll mellettem senki" – vallja be a *Fuldoklás*ban, „Ha kiáltanék, se hallaná senki" – panaszolja a *Nincs többé ember* soraiban. A költő mégis tele van jósággal, szeretettel, naiv hittel szeretné megszabadítani az emberiséget a bűntől, a szenvedéstől. 1933–34-ig tart e – Láng Gusztáv jelzőjével – „lázongó" korszaka, amelynek vezérmotívuma a költői messianizmus, a világot és az emberiséget megváltani vágyó önfeláldozás.

E cselekvésvágy első megfogalmazásai: valamilyen mítosz, legenda parafrázisai, köztük látensen ugyan, de már bibliai parafrázis is megformálódik, mint a *Közeleg az emberfia* (1929) című műben, amelyben még így szólal meg:

Ma még sírunk,
mert a mosolygás nem én vagyok.
Ma még sötét
van, mert nem jöttem világosságnak,
hanem hogy bizonyosságot tegyek a világosságról.

(Dsida sorai felidézhetik bennünk *János evangéliumának* bevezetését: „Kezdetben vala az Ige és az Ige vala az Istennél és Isten vala az Ige. / Ez kezdetben az Istennél vala. / Minden ő általa lett és nála nélkül semmi sem lett, ami lett. / Őbenne vala az élet és az élet vala az emberek világossága; / És a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be azt. / Vala egy Istentől küldött ember, kinek neve János. / Ez jött tanubizonyságul, hogy bizonyságot tegyen a világosságról, hogy mindenki higyjen ő általa. / Nem ő vala a világosság, hanem *jött*, hogy bizonyságot tegyen a világosságról. / Az igazi világosság eljött volt *már* a világba, amely megvilágosít minden embert. / A világban volt és a világ általa lett, de a világ nem ismerte meg őt. / Az övéi közé jöve és az övéi nem fogadák be őt.") Azonban mégis inkább az a gyakoribb még ekkor, hogy sárkányölő lovagként vállal megváltó küldetést (*Visszatért lovagok*), vagy hamelni patkányfogóként csalja magával (s vállalja képletesen magára) az emberiség bűneit és szenvedéseit, megtisztult világot hagyva a mögötte örömtüzet gyújtó emberekre[17]. A *Hamelni legenda nyomán* című vers – talán az első tudatos szabadulási kísérlet a „leselkedő magány" igézetéből – a kötet *Eltűnő vonalak* című utolsó ciklusában kapott helyet. A hamelni patkányfogó (der Rattenfänger von Hameln) mondáját a XVI. században nyomtatták ki először. A monda szerint „1284 júniusában egy patkányirtó arra vállalkozott, hogy a városban levő összes patkányt belekergeti a Weser folyóba. Mivel a kikötött díjat nem kapta meg, bűvös erejű sípjával a város valamennyi gyermekét becsalogatta az előttük megnyíló Koppelhegybe. Nem sokkal ezután a patkányirtó Erdélyben (!) tűnt fel a gyermekekkel. [...] A monda eredetére többféle magyarázat, illetve elmélet terjedt el. Feltehető alapja a bűvös síp ellenállhatatlan hatásával kapcsolatos meseelem."[18] Dsida a középkori legendát magára fordítja: megszólaltatva varázsfurulyáját, kivezeti e világból a gondok, bűnök, fájdalmak mindent szétrágcsáló patkányseregét: „Jajgató, szürke alkonyat tereng. / A hammelni furulyás legendáját idézem / és megirigylem őt." Láng Gusztáv figyelt fel arra, milyen jelentősége van a színszimbolikának a Dsida-versben.[19] Egy-egy szín fokozatosan telítődik jelképes értelemmel, állandó jelentéssel, a leggyakoribb a szürke tónusa (gondoljunk József Attila költészetére, az általa teremtett „szürkület"-állapotra!), a „suttogó, tompult szürkeség" (*Felhők*) a nyomorba fulladt, színtelen világ képéhez kapcsolódik: „Az ég / tiszta, inkább szürkés árnyalatú, de olyan, / mint egy kiégett, közömbös ember szeme, / a napot ellopta valaki..."(*Fázol*). A szürke mellett a fekete és a piros szín jelenik meg különös hangsúllyal a *Hammelni legendában*: „Gond-patkányok, szegénység-patkányok, / bánat-patkányok, bűn-patkányok, / betegség-patkányok és halál-patkányok / rondítanak be mindent feketére." Ettől a feketeségtől szabadítaná meg a lírai én a világot a vers befejezésében, ahol mese, legenda és evangélium fordul egymásba:

Előkotornám, megríkatnám kicsi furulyámat
varázslatosan, szomorúan, szépen.

Ameddig szem ellát a nagy mezőn,
körém sötétlene népem átka, milliárd patkány.
Megindulnék lassú lépésben, egyre furulyázva,
valamerre az üveghegyeken túlra.
S a világ nyomora mind az enyém lenne
s úgy hömpölyögne cincogva, visongva, jajongva velem
mint bűzös – fekete, végtelen árvíz.

S a furulyás, a „pásztor" – a lírai én – figurájában, aki magára veszi a bűnöket, a betegségeket, felsejlik Jézus alakja, ahogy Ésaiás prófétánál olvasható: „Pedig betegségeinket ő viselte, és fájdalmainkat hordozá, és mi azt hittük, hogy ostoroztatik, verettetik és kínoztatik Istentől! És ő megsebesíttetett bűneinkért, megrontatott a mi vétkeinkért, békességünknek büntetése rajta van, és az ő sebeivel gyógyulánk meg." (És. 53. 4–5) A hamelni legenda cselekvésének – a költő által vállalt „megváltás"-nak – a képzeleti, látomásos jellegét a csupa feltételes módú igealak jelzi, mint az utolsó sorokban, ahol a patkányok elvezetése után piros örömtüzek sugározzák a megváltás reményét:

És hátam mögött, messze felvonnák a lobogókat,
piros tüzeket gyújtanának az estben
s felharsanna az öröm rivalgása.

Már az 1933-as *Nagycsütörtök* kötetben jelent meg *Az utcaseprő*. A szegény, piszkos emberben – akivel egy hajnalon találkozik a költő, hazafele tartva „sok apró-cseprő dallal szivében" – a „mennyeit" látja meg, de úgy, hogy a közvetlen tárgyiasság hatja át a verset:

... Őt látom most, a mennyeit
benned, ó rongyos utcaseprő,
ki sepred a föld szennyeit,
ki világ bűnét elveszed
és jó vagy minden emberekhez...

A vers eszmeiségéhez egészen hasonló gondolkodással találkozunk Pilinszky Jánosnak egy 1963-ból származó jegyzetében: „Megrendítő Isten arcán a változás, amikor lehajol értünk. [...] E naptól fogva: Atyánk, áldozati bárány a neve. Egy közülünk. Sőt: aki a legelesettebbet befogadja házába, Őt fogadja be. Így siet segítségére képzeletünknek, hogy kire gondoljunk, amikor rá gondolunk. Az éhezőre, a szomjazóra, a mezítelenre."[20] *Az utcaseprő* utolsó két sora pedig már a Golgotán elhangzott mondatokat idézi. Dsida csaknem ugyanazokkal a szavakkal fordul a barázdás arcú férfihoz, amelyekkel a kereszten függő lator fordult Jézushoz: „Testvér, ha üdvösségre jutsz, / rólam el ne feledkezz!" Lukácsnál (23. 42.) ugyanez így olvasható: „És monda Jézusnak: Uram, emlékezzél meg rólam, mikor eljössz a te országodban!"

Korai költészetében is megjelenik Jézus alakja, de még távolról, a magára hagyatottság jelképeként csupán s összekapcsolódva a bukolika kellékeivel és szereplőivel: „Pán isten nyomában / borzongva, tülekedve fázik / nagy meztelen sereg. / S az országúti Krisztus sír a kereszten" (*Behunyt szemen át*). Az elmúlás képzeteit soroló korai verseket valamiféle indokolatlan szorongás és félelem hatja át: „Az űrbe röppent minden cél, koholt vád. / A feloldozott, sirató Magdolnát / nem csókolhatják meg / többé bűnösök" (*Kár mindenért*). Csendes szomorúság ez, elérhetetlen boldogságról szóló fájdalmas ének, mely néha szinte ösztönösen utal az evangéliumra, pontosabban leg-

többször az evangéliumi öröm hiányára: „A boldogság úgy megy el előttem, / mint napkeleti bölcsek csillaga, / de nem áll meg soha Betlehem fölött." Ebben, a *Fekete köpeny alatt* című versében találkozhatunk először a szerelemmel, melyet a kedves mosolya idéz fel és amely csak az élet tűnő szépségét hordozza: „Kedvesem egy föl-föl-csillanó / mosolyát kutatom / későn virágzó fagyalbokrok alján / s a világ végét rettegem." Hasonló, „valami nagy elérhetetlen szerelem" elérésének paradoxona ihlette, érlelte az *Olvadó jégvirág*ot is: „Jaj, be jó lenne már / egy kis feltámadás." Még a teljes kitaszítottságban is él a vágy, a remény, létjogosultságához azonban csodákra van szükség: „Ébredő, fanyar boroszlánok / simulnak a nagy sziklasírra / s bent fekszik Lázár némán, hidegen. / Harmadnapos halott." S ha csodák sem segítenek, „ha megoldás már nem lenne más", az újrakezdésben még lehet hinni: „Hitet talál a kétkedő Tamás, / új tízparancsról álmodik Mózes" (*Kitéve*).

Ekkor írt versei úgy íródnak, hogy szinte váltják egymást a versalkotó motívumok, egyikben a bukolikáé, a rá következőben az evangélium evokálásáé a főszerep. Az *Üzenet*ben a szerelem hiánya fogalmazódik meg szecessziós képszerűséggel: „És ha jönnél, / ugyis csak szivem van már, / piros, hideg. / S azt is az oltárra teszem." A *Ha valaki jönne* című verset pedig megfogalmazásmódja, hangneme teszi hasonlóvá: „kicsi kezét, mint tearózsa szirmát / finom-borzolón fürtjeimbe lökné / s én azt hinném, hogy úgy marad örökké." Ilyen típusú vers a *Leselkedő magány*, a *Zúg az őszi szél* és a *Zarándokút* is. Az utóbbiban az álomhoz hasonlóan múlandó szerelem így formálódik meg: „Eszembe jut a szerelmem is / s ha már így van, ideírom: / Olyan hűvös, mint az esti szél / s olyan messze van, mint a csillagok." Az elmúlás, a céltalanság, a magány témája azonban hirtelen, de logikusan Jézust idézi a versbe: „Lassan húsvét hetébe fordulunk. / Krisztus már indul a Kálváriára. / Zarándokútban piros bogyó / és fájdalom mindenütt terem." Ez a mű a *Leselkedő magány* című első kötet *Eltűnő vonalak* című utolsó ciklusának záróverse, mely visszamutat a kötet címadó versére és a *Nocturno*ra is, amelyek már a kialakulóban lévő Dsida-vers modelljét példázzák. A *Leselkedő magány* zárósorai egyszerre utalnak a szerelem mulandóságára és az ontikus magányra: „Egy elfelejtett képedet / felakasztom a deszkafalra, örökmécsest gyújtok elébe... / És csöndesen a küszöbre ülök."

Ugyanez a kontemplatív magatartás, ugyanez a motívum jelenik meg a *Nocturno* befejezésében is: „Leülök egy kőre az Olajfák hegyén, / könnytelenül, nyugalmasan. / Csak mert nem érdemes úgy sietni / a temető felé." A meglelt krisztusi szerepazonosságot csak a bibliai-evangéliumi helyszín sugallja, jellegzetesen huszadik századivá, modernné pedig a magányos kontempláció teszi a szöveget. Érdekes figyelni arra, hogy József Attila lírájában is a hallgatással, az elhallgatással, a világon kívülhelyezkedő szemlélődéssel kapcsolódik össze a motívum: „Kiülök szíves küszöböm elé / És hallgatok" (*Szép, nyári este van*). E József Attila-vers is korai (1924-ben íródott), de visszatér majd a motívum később, 1933-ban is: „Itt ülök csillámló sziklafalon" – így indítja majd a költő az *Óda* szerelmi vallomását, az emlékezés mechanizmusát. Dsida következő kötete is ugyanebben az esztendőben jelenik meg. A két kötet között jelentős különbséget látunk, ami összeköti őket, az éppen az idézett *Zarándokút*. Az első önarckép, a *Leselkedő magány*, költője olyan, „mintha az ifjúság friss, éltető nedvei helyett öreg tapasztalatokat, gazdag zamatokat őrizne. A vér még zajlik ereiben, de koraérett tudatában a céltalanság érzete uralkodik. Témái a halál, az elmúlás, a magány, a romantika témái. Aki leírja, mégsem kifejezetten romantikus. Dsida ugyanis nem vágyakozik a halálra, a megoldó és felszabadító elmúlásra, hanem csupán érzékeny lelkialkatával annak kozmikus jelenlétét állandóan érzékeli."[21]

A következő portré öt évvel későbbi, mely idő alatt a költő megtalálja saját hangját, szabad és kötött versben egyaránt, kialakítja költői modorát, melynek két egymástól elütő alapeleme: lényének misztikus telítettsége és egyéniségének bája bizarr és nemes csengésű ötvözetet ad[22], létrehozza saját, modern versmodelljét, mely bukolika és evangélium kettősségére épül. Hogy hogyan változik meg ebben az időszakban gondolkodása, arról ő maga így vallott az Olaszországban tett zarándokútról hazatérve 1933-ban: „Hitet kértem magamnak (...). Erőt kértem (...). Szeretetet kértem (...). Művészetet kértem, Michelangelo művészetét, aki az én fájdalmamat is megmintázta a Pieta Krisztusának halványan sugárzó, lankadt és mégis szinte lebegő, végtelenül fájdalmas és mégis megnyugodott testében. Aki kupolát emelt az én imádságom fölé, olyan nagyot, hogy annál csak az imádság lehet nagyobb."

A názáreti Jézus alakja – mint láttuk – az első kötet utolsó versében tűnik fel – látensen – először, ettől kezdve azonban egyre gyakrabban. Már a *Nagycsütörtök* című kötetben látott napvilágot *Krisztus* című verse, melyben elutasítja a „neobarokk" vallásosság naiv képzeteit, a valóságidegen konvenciókat: „Krisztusom, / én leveszem képedet falamról. Torz / hamisításnak érzem vonalait, színeit, sohase / tudlak ilyennek elképzelni, amilyen itt vagy." Itt már a kötetcímadó vers „ember-Jézusának" alakja rajzolódik ki. Míg az egyszerű utcaseprő felmagasztosult, Jézus „elszürkül", hogy köztünk valóvá válhassék, emberiesülhessen: „Én sok éjszaka láttalak már, hallgattalak is / számtalanszor, én tudom, hogy te egyszerű / voltál, szürke, fáradt és hozzánk hasonló. / Álmatlanul csavarogtad a számkivetettek / útját, a nyomor, az éhség siralomvölgyeit." De számos – a kritikusok, irodalomtörténészek által alig emlegetett – játékos költeménnyel is találkozhatunk a Dsida-ouvre-ben, ugyanis életöröm és kereszténység nála nem állnak pörben egymással, hanem mintegy egymásba játszanak, egymást táplálják.[23] Dsida az öröm erkölcsét tanítja, ezt hallhatjuk ki a *Kóborló délután kedves kutyámmal* című lírai riport hajlékony hexametereiből csakúgy, mint az *Ajándékozó Isten* soraiból: „Nesze, kis fiam, játék! / Ne búsan, félve vedd, / hiszen olyan nagyon fényes: / örüld az életet! [...] Nesze, kis fiam, játék! / Fogadd: el nem töröm! / A habnál is fehérebb / és úgy hívják: öröm." A világi boldogságot pedig így írja le: „Mennyegzőnk lesz, kis szerelmem, s derülünk a cigánybandán. / Vendégek közt üldögélünk zöldbefutott, tág verandán. / Krisztus ül az asztalfőn. Künt augusztus mély, tiszta éje / csillagot szór s zene-szűntén sír a tücsök lágy zenéje. / Krisztus arca szép, sugárzó, szereti a víg poétát: / máskülönben nem tett volna érte ilyen hosszú sétát."(*Kánai menyegző*). A vers, természetesen a János evangéliumában megírt csodatettel fejeződik be: „Minden asztal csupa friss hal, friss kenyér, / vizeskorsó bort zubogtat, bíborlángút, mint a vér." (Vö. János. 2.1-12.) Dsida örömversei közül való az *Angelus*, az *Esti teázás*, a *Vidám kínálgatás keresztényi lakomán*. És ezen a ponton is találkozni látszik József Attilával. Rokonságukra e szempontból Sőni Pál figyelt föl: „igazán az érettség fokán csendül össze a két költő hangja. S a közös elem – amikor már önmagukat adják –: a játékosság."[24] Sőni a *Chanson az őrangyalhoz* című verset hozza példának, melyben az utca forgatagától megriadt költő így könyörög: „Őrzőangyal, akihez hajdanában / – zirr – zurr – / fohászkodtam sötét gyermekszobában, / – töf – töf – / nagyon kérlek, az Úrjézus nevére: / állj kicsit a sarki rendőr helyére!" Rokonhangulatú-szemléletű versként József Attila „Hogyha golyóznak a gyerekek" kezdetű *Isten* című versét idézi, amelyben játszó gyerekek közt „ténfereg" az Úr. A *Csak mendegél...* „komolyabb", szigorúbb hangvételű, de még abban is a szelíd, békés Jézus jelenik meg, aki „Nem beszél sokat és hangosan..." (Vö.: És. 42.2.: „Nem kiált és nem lármáz..."). Mint utaltunk már rá, erre ma-

gyarázatot abban láthatunk, hogy alig találunk olyan verset az életműben, amelyben az egyházhoz való kötődéséről szólna a költő, s ha találunk is ilyet, mint a *Templomablak* című költeményt, abban is sokkal inkább egy sajátos, belső hit fogalmazódik meg: a kívülről csak szürke ólomkarikának látszó ablaknak is a belülről látható szépségét teszi a vers tárgyává, melyet áldással zár: „Áldja meg az Úr, / áldja meg az Úr / a belülről látók / fényességét!"

Az igazi Dsida-vers, az érett költő verse az, amelyben Jézus alakja egyes szám első személyben jelenik meg, mégpedig mint a nagycsütörtök-éjszaka és nagypéntek szenvedő Isten-embere. E motívumok is már ott vannak a korai művekben is, mint az 1924-es *Imádság*ban: „Oh, ez a tespedt, gyilkos félhomály / Múljék el tőlem, Uram, ha lehet!" (Vö. „Atyám, ha lehetséges, múljék el tőlem e pohár!" [Máté, 26. 39.], vagy „Most az én lelkem háborog; és / mit mondjak? Atyám, ments meg / engem ettől az órától." [János, 12. 27.], de magának a kötetcímadó *Nagycsütörtök*nek is van 1929-ből való előzménye, a címe: *Nagycsütörtökön*. Az expresszionista képiségű vers már tartalmazza a későbbi mű legfontosabb elemeinek egy részét (magára hagyatottság, a tanítványok alszanak), de még magán viseli a korai költészet jegyeit is: a jelzők túlfeszítettsége, a felkiáltásszerű megszólítás erre mutatnak: „Testvéreim, tanítványaim! / Égignyúló kemény kereszten / holnap megölnek engem! / És ti alusztok, mélyen alusztok!" A költő által nem közölt, Szemlér Ferencnél a *Rettenetes virágének* című ciklusba sorolt művek között is találunk hasonlót, mégpedig a *Messze látok* címűt (Szakolczay Lajos meghagyta a Szemlér adta cikluscímet, de alá a késői verseket sorolta, a koraiakat – köztük az említett verset – a *Jövendő havak himnusza* ciklusba illesztette). Az 1927-ből való költemény azért érdekes, mert a költői magatartásforma szempontjából megelőlegezi a késeieket (ezt érezhette meg Szemlér Ferenc is, amikor a késeiekkel együtt közölte), ebben ugyanis a lírai én a már keresztre feszített Krisztussal (Krisztus-képpel) azonosul, de úgy, hogy a Golgotáról letekintő magányos lírai én állapotrajza azé a Jézusé, akit a keresztfán hagytak, akinek megváltó véráldozata hiábavaló volt, akit cserbenhagytak, akiről megfeledkeztek. Ezt, a még Istentől is magárahagyottságot (hiszen a vers szerint az Úr sem szólította magához) hangsúlyozza a refrénsorok háromszori (!) ismétlése is:

Kitárt karral üveges szemmel
messze látok a Golgotáról
A hold békésen úszik az égen
semmi se történt
A fű lágyan szerelmesen suhog:
semmi se történt
Magdolna József és a többiek
meghitten társalognak valahol
egy laposfedelű ház tetején:
semmi se történt
És vértajtékos testemet
a keresztfán felejtik.

Ott látjuk a műben az *Apokalipszis*ből is ismert „kitárt kar" alliterációját, a *Nocturno*ban is látható éjszaka képét a holddal, valamint a *Zarándokút*ra és az *Apokalipszis*re egyaránt utaló verszárlatot a kereszttel. A *Messze látok* Dsidája a Jézus-motívumot a megfeszítés utáni evangéliumi történet megmásításával viszi arra a fikciós szintre, ahol a Krisztusként megjelenő lírai én ebbe az alakba vetíti az evilági ember mélyről jövő

kételyét, amely a költőé is, akinek a költői küldetéstudatba, a messianizmusba vetett hite rendül meg, az itt megjelenő Emberfia „nem mindenható ura a világnak, hanem magányos, kereszten felejtett, önmagát hiába feláldozó, az emberi gonoszsággal szemben tehetetlen lény".[25] A kétely az idemutató verseknek egyébként is gyakori jellemzője, ez jelenik meg az *Azrael árnyékában* is: „Ecetet iszom s untalan / lándzsa döfi át oldalam. / ... / ezüst harang. Folyik a könny. / Mögötte jön a hűs közöny. / A szem sötét, semmit se lát. / Aludni ötszáz éven át." Hasonló szkepszist, némi önigazolást is sugalló iróniát olvashatunk ki a *Leselkedő magány* egyik verssorából is: „az Isten is egyedül van az ormok fölött".

Ugyanennek a jellegzetes magányképzetnek a megnyilvánulásait olvashatjuk ki szerelmi költeményeiből is, tudatosítva magunkban, hogy e szerelmi líra – mint általában – férfi-líra, a férfi szemszögéből megfogalmazott költészet. A *Szerenád Ilonkának* című költeményt –, amelyet Edgar Allan Poe lírájának zenéje, hangulata ihletett – ugyanez vezérli, a mottó maga is Poe-tól származik: „I was a child and she was a child, / In this kingdom by the sea: / But we loved with a love that was more than love – / I and my Annabel Lee." De, míg Poe megborzongtatja az olvasót, Dsida nem ily éles; őt is sodorja ugyan valami az enyészet, a megsemmisülés megfogalmazása felé („süllyedt vele lassan a pázsit / süppedt vele halkan a hant / s már láttam a mély gödör ásít / s ő fekszik a sírban alant – / a csöndbe furán belezengtek / a fákon a vig madarak / és csöndben a mélybe lementek / a piros a zöld bogarak"), ám a borzalom árnyéka elsuhan és az emlékezet megőrzi a csók ízét, az ölelést: „ébresztget a szád muzsikája / ébredj valahára szegény / és zeng a szived muzsikája / és hömpölyög izzik a fény / uszunk tova kék levegőben / mint két pihe lengetegen / és fulladozunk ölelőben / fényteli fellegeken". Ugyanez a klasszikus férfilírát idéző szerelmi, oltalmat kereső és váró költői magatartás érzékelhető a *Harum dierum carmina* soraiban is: „Kedvesem! – csipogó / csacsogó kicsi fecske, / bibor cseresznye-szemecske / szeresd szomorú szívemet!" A hiábavalóság nagyon is emberi érzése kap hangot, amikor azt írja: „adnál, de adni nem tudsz / s küzdeni nincs akarat". A szerelem elképzelhető emberi védettségét – e képzetek szerint – csak a halál bármily borzongató védettsége adja meg, ezzel magyarázható, hogy a halál motívuma veszi át azt a lehetséges szerepet, amit a költészetben – általában – a szerelem képzete vesz magára referenciaként: „Halál! – amiként keserű kis / kukacot elnyel a fecske, / vagy véd a cseresznye-szemecske, / rejtsd el az én szivemet!" Amikor a modern, huszadik századi ember keresi a maga menekülési lehetőségeit, akkor – mint láttuk – előbb a tájban, a természetben, a szerelemben, a bukolika lehetőségeiben véli meglelni, mint a *Pásztori tájak remetéje* című ciklus verseinek sorában (*Mesebeli vadász, Tündéri éjben érkezel, Hegyen lakók*), egyszer csak mégis megjelenik – de a korábbiakra emlékeztető természetességgel – a halál is, amely a csendes béke krónikájává, révedező utópiává válik: „Pislogó piros rőzsetűznél, végtelen erdőn, halk / dalok közt, lassan lépkedő angyalok közt / simulok hozzád a lágy mohára ... / Zsongó gallyak / közt, angyalok közt / készülünk a kedves halálra". A korai verseknek éppen az a sajátossága, hogy a bukolikus táj szelíd, lágy szerelmébe gyakran szinte berobban az érzékiség: „s lágyan ring a tested a dunnapihék közt, / hóarcod kipirul s nedves szád nyitvafelejtve piheg", hogy – ismételten a férfi-szerelmi líra sajátosságaira emlékeztető módon – eljussunk az elfoszló szerelem, az egyedüllét pusztaságának képzetéig: „Sötétbe mentem, mind nagyobb sötétbe, / Aranycselló mély hurjain zenélt / a végtelen magány." Így válik gyakori motívumává a múló, tűnő szerelemnek akár a turris eburnea Máriára is visszamutató képzete: „...Boldogságból torony emelkedik / s már leomolt.../ Csak ennyi volt."(*Egy fecske átsuhan*).

A *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* című ciklus erdőt, ifjúságot, szerelmet hirdető játékossága is csak rövid átmenet, az *Ötödik fejezet*ben, mely csak annyi, mint egy sóhaj, már ott az önmagával szembeni kétely s vele a Nagycsütörtök-képzet is: „Megmosolyogtam, ki / másokért halt. / Nagycsütörtök-esten / fogságba nem estem / s kínt, csapást a testem / senkiért se vállalt." S míg korábban számos esetben szinte kiszól a versből a költői lét fontossága, a *Hálóing nélkül* befejezése csak az emberi védtelenséget és elhagyatottságot önti formába: „... – és költő sem vagyok, / csak ember, aki minden idegével / lágy takaró s melengető vacok után sír / s meztelenül / Isten előtt vacog." Mint Lengyel Balázs írja: „A létérzet versről versre jelzi a közeledő halált. A lélek, a test fizikai állapota miatt a megírt sors foglya, s ebben az ítélet utáni állapotban a világ és a lélek viszonylata átlényegül, kifordul. A költő szenvedélye nem csaponghat a kifejezésre váró tájakon, nem futhatja meg az egyéniség kibontakozásának teljes pályáját, esetten sodródik a lét és nemlét kérdéseinek egzaltációiban."[26] Ez fogalmazódik meg a *Húsvéti ének az üres sziklasír mellett* panaszában is: „Nyitott sírod szája szélén / sóhajok közt üldögélvén / szemlélem bus, elvetélt / életemnek rút felét / s jaj, – most olyan bánat vert át, / mily Jacopo és Szent Bernát / verseiből sír feléd."

Ezek a motívumok, az ember végső dolgainak kérdései együtt alkotják a Dsida-vers méltóságát s vezetnek el olyan szintézisversekig, mint a *Nagycsütörtök* és az *Út a kálváriára*. A kötetcímadó vers egyike a Megváltóval való metaforikus azonosulás verseinek, azoknak, amelyek érzelmi evidenciaként fogadtatják el velünk, hogy a költő helyzete egylényegű a Messiáséval, hogy itt Krisztus mennyei, a költő földi küldetésének metafizikus egylényegűsége kell, hogy megmutatkozzék.[27]

Nem volt csatlakozás. Hat óra késést
jeleztek és a fullatag sötétben
hat órát üldögéltem a kocsárdi
váróteremben, nagycsütörtökön.
Testem törött volt és nehéz a lelkem,
mint ki sötétben titkos útnak indult,
végzetes földön csillagok szavára,
sors elől szökve, mégis szembe sorssal
s finom ideggel érzi messziről
nyomán lopódzó ellenségeit.
Az ablakon túl mozdonyok zörögtek,
sűrű füst, mint roppant denevérszárny,
legyintett arcul. Tompa borzalom
fogott el, mély állati félelem.
Körülnéztem: szerettem volna néhány
szót váltani jó, meghitt emberekkel,
de nyirkos éj volt és hideg sötét volt,
Péter aludt, János aludt, Jakab
aludt, Máté aludt és mind aludtak...
Kövér csöppek indultak homlokomról
s végigcsurogtak gyűrött arcomon.

A *Nagycsütörtök* a korai expresszionista versek tárgyaisságára, tárgyilagos közléssoraira emlékeztet bennünket, ugyanakkor az út, az utazás fogalmi síkon mégis felidézi Krisztusnak a Gecsemáné-kertbéli nagycsütörtök éji halálfélelmét, magányát és vívódá-

sát, de úgy, hogy az evangéliumi parafrázis mindvégig a személyes élményrajznak van alárendelve, a hétköznapian realisztikus képek utalásszerűen vonatkoznak a jézusi történetre, mígnem az utolsó négy sor a tanítványok felsorolásszerű megnevezésével azonosítja a megtört testű, „mély állati félelem"-től gyötört lírai ént Krisztussal; jellegzetesen huszadik századivá, modernné épp az teszi a verset, hogy a szerepazonosság csak a verszárlatban történik meg, csak itt kerül át a látszólag valóságosan realisztikus történet az evangéliumi szenvedéstörténet mítoszába, azaz az ezt megelőző állapotrajz emberi tartalmai csak utólag telítődnek krisztusi vonásokkal. Krisztus szenvedéstörténetéből a *Nocturno*hoz hasonlóan e vers is a halállal való szembenézésnek, a magányos virrasztásnak a motívumát emeli ki, azzal a fontos különbséggel mégis, hogy ebből a leírásból hiányzik a bibliai táj megnevezése, így a bibliai parafrázis mitikus rekvizitumaitól megfosztva, lecsupaszítva kerül be a személyes emberi lét egészen hétköznapi valóságába, a várakozás helyzetrajzába, a profán tárgyiasságba, amelyet nem csak a mozdonyok hangja, a szálló füst képe jelez, de már a helyszín megnevezése is: a Dsida élettörténetét vagy a modern Erdély történelmét nem ismerő olvasónak legfeljebb csak versbéli ellenpontot, esetleg lekicsinylő vidékiséget jelölő jelző, a „kocsárdi", ugyanis „a székelykocsárdi állomás majd minden erdélyi előtt ismerős, jeles hely. Pár kilométerre attól a ponttól, ahol az Aranyos a Marosba torkollik, három erdélyi tájegység határán áll. Itt csatlakozik a Balkánt Európával összekötő, Kolozsváron is áthaladó fővonalba a Maros és az Olt völgyét követő Székely Körvasút. Tulajdonképpen az állomás a puszta mezőn van, a helység, amely a nevét adta, távol esik tőle, nem sok köze van hozzá. Két magyar tájegység, két erdélyi magyar kultúrcentrum, Kolozsvár és Marosvásárhely között vonattal utazó számára – és ez Dsida idejében csaknem általános – kikerülhetetlen intermezzo, a maga európai-balkáni átmenetiségében. És penitencia is, hiszen a kisebbségi érzékenység pontosan felismeri a mindenkori hivatal packázó szándékosságát abban, hogy a két város, a két tájegység között soha sincs közvetlen járat, és Kocsárdon menetrendszerűen rossz a csatlakozás. Millió órákban mérhető az a gyötrelmes várakozási idő, amit az elmúlt háromnegyed évszázad során eltöltöttek itt az erdélyi utazók. Ilyen hangulat tapad ehhez az állomáshoz, melynek román neve egyébként Razboieni, amit Háborúfalvának, Háborúdnak fordíthatnánk."[28] E várakozásban alig van valami, talán csak a „fullatag sötét" jelzős szerkezet, ami Krisztusra mutatna. Ami mégis kiemeli a lírai ént a vershelyzet e mély realitásából, az a „titkos út", a „csillagok szava" által jelzett elkerülhetetlenség képzete, a kijelölt messiási sorsra utaló elrendeltség: „sors elől szökve, mégis szembe sorssal", azaz a sors elől kitérni lehetetlen, küldetése elől a Krisztus-sorsú ember nem menekülhet. Természetesen a vers egészét – annak tárgyias epikus részét is – áthatja a cím, a „nagycsütörtök" fogalmisága, az, hogy mégis mindig ott érezzük benne az evangéliumi szenvedéstörténet üzenetét is. Azt is, amit az evangelisták közül csak Lukács tudott, hogy a tanítványok elaludtak, s ő tudta csak Jézus megindítóan emberi félelmét, magányát, verejtékezést az Olajfák hegyének fullatag, nagycsütörtöki éjszakájában, Lukács így idézi fel ezt az időt: „És haláltusában lévén, buzgóságosabban imádkozék; és az ő verítéke olyan vala, mint a nagy vércseppek, melyek a földre hullanak."(Lukács, 22., 44.) A teljes elhagyottság tragikumának ad hangot, mint már annyiszor: a feleségének, Imbery Melindának írt *Örök utitársak* című versében is előbb épp az a fontos, hogy könnyebb talán szembenézni a halállal, ha van melletted valaki: „Halld meg, halál: nem vagyok egyedül!", de rögtön így kénytelen bevallani szorongását: „Miért alszol most, társam? Félve félek." Az idézett evangéliumban Jézus is így fordul társaihoz, a tanítványokhoz: „Miért alusztok?" (22., 46). Így válik

még inkább érthetővé és követhetővé, hogy „a vállalt küldetés emberfölötti terhei embervállal hordhatatlannak tűnnek, vállalásuk, hordozásuk éppen ezért a küldetéstudat tisztán emberi szépségét, emberi áldozatát domborítja ki"[29], ezt hangsúlyozza a vers kompozíciója is, az, ahogy a külső benyomások, a helyzetkép átváltanak a magányos, védtelen ember lélekrajzába, vallomásba, amely szerint a költősors elrendelés is, így kerekíti ki a zárlat a legenda-parafrázist s válik az Olajfák hegyén halálverítékben fürdő Krisztus evangéliumi portréja költői önarcképpé. Mint Lengyel Balázs írja: „Úgy áll a költő a versben törékeny alakjával, mint El Greco képén Krisztus az Olajfák hegyén, alvó tanítványai között. A festmény és a vers szinte akusztikus víziójukkal egyet vallanak: a létezés – amíg tart – megkövesült Nagycsütörtök este."[30]

A másik vers az *Út a Kálváriára*, amely – mintegy a történet folytatásaként – már a nagypénteket idézi, de itt is úgy, hogy egyúttal ismét egy arcképvázlat születésének lehetünk tanúi. Összegző, szintézisvers ez is, melyben „úgy idézte fel Dsida az önmagát áldozatul adó Krisztus alakját, hogy odarajzolta köré saját verseinek idillikus természetét, s noha egyes szám harmadik személyben fogalmazott, ezzel mintegy maga is azonosult az áldozattal".[31] A vers már 1938-ban, az *Angyalok citeráján* című kötetben jelent meg. Ahogy a *Nagycsütörtök* El Greco festményéhez látszott hasonlítani, úgy emlékeztethet bennünket ez a költemény egy impresszionista képre:

Reszkető, enyhe fény sugárzik.
Egy felhő lassudan megyen.
A lélek fáj, a fény sugárzik,
Valaki ballag a hegyen,
hűs homlokáról fény sugárzik
s szemét lehúnyja: – úgy legyen!

Elszállt szerelem illatától
kövér és fűszeres a lég.
Halott szerelem illatától
kövér és fűszeres a lég.
Halott szerelem illatából
soha, de sohasem elég.
Bomló szerelem illatából
sejti a szív, hogy itt a vég.

A seb szép csöndesen begyógyult,
– ó, angyalok, bús, kék szeme! –
a seb már nem sajog, begyógyult,
– ó, halkan búgó, mély zene! –
a seb már régesrég begyógyult
és mintha mégis vérzene.
Valaki lépked, felfelé tart.
Bozót közt víg madársereg.
Valaki lassan felfelé tart.
Tövisről vérharmat csepeg.
Valaki fel, a csúcs felé tart,
hogy önmagát feszítse meg.

Az első ecsetvonások, a kezdősorok itt is külső történést írnak le, azt a helyet, ahonnan kibontakozik a vers, az első két sorban szinte benne rejlik az egész költe-

mény. Minden azt sugallja, hogy különös fájdalomról van szó, olyanról, amely nem minden embernek jut osztályrészéül. A versben már az első szakasz végén egyértelmű, hogy itt Jézusról van szó, a hegyen ballagó ember csak ő lehet, hiszen a homlokáról sugárzó fény mintha csak János evangéliumából elevenedne meg: „Én vagyok a világ világossága". (8. 12.) Úgy tűnik, a lírai én, a költői elrendeltség dacosságának, korábbi lázadásának nyoma sincs, ez a teljes belenyugvás, beletörődés verse: itt egyértelműen a Kálváriára vezető út képét látjuk, amint Krisztus megy felfelé. A látványt a szinesztézia teszi teljessé: „Elszállt szerelem illatától / kövér és fűszeres a lég." Bármily meglepőnek látszik, a korábbi szerelmes versek idilljét idézi a vers, még akkor is, ha a bomlás, a hullás képzetei uralják is. De láthatunk erre már korábbi példákat is, a *Most elmondom* című versben is, mely a szerelem, a vallomás illékony állapotát igyekszik megfogni, a lehetetlenre biztat: megtartani, nem hagyni elszállni e pillanatot, bár az „maradna is még, hullna már, / Társai, sárga, hullt szerelmek, / halomban hevernek alul / s éreztem, jaj, ez is lehull, / ha szavaim most rálehelnek, / nem bírja ki e halk, finom lény." Ha mégsem hinnénk, hogy az *Út a kálváriára* egyúttal szerelmi költemény is, elég megnéznünk a kontextust, azt a verskörnyezetet, melyben megjelent, köztük a *Tavalyi szerelem* című költeményt, mely a múlttá tevés eszközével él: „Emléke visszacsillog / s olykor arcomra tűz, / arcomra, mely fakó / s elmúlt évekbe néz. / Fényes volt, mint a csillag, / forró volt, mint a tűz, / fehér volt, mint a hó / s édes volt, mint a méz." Csak az elérhetetlen nem mulandó - sugallják ekkor a művek, a szerelmi költemények is, amelyekben érzékelhetővé válik a szerelem múltával születő magárahagyottság képzete, amely Krisztus magányára emlékeztet az Olajfák hegyén. Itt kapcsolódik össze a bukolika világa és a szenvedéstörténet, hiszen az „elszállt szerelem" egyszerre jelentheti a szerelmi elhagyottságot és az élet általi elhagyottságot, a krisztusi magányt (gondoljunk csak arra, ahogy *Majd* című versében József Attila a közelgő halál képzetét megformálja: „Elmúlik szívem szerelme, / a hűség is eloldalog."), mint ahogy megfordítva: a fény motívuma sem csupán Jézusra vonatkozhat, hanem magára a költőre és bukolikus szemléletére is, hiszen a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* zárlatában, az *Utóhang*ban így ír: „Én fényt akarok, lobogó fényt / inni magamba: / csorduljon a csók meg a dallam, csíz dala áradj! / Űzve sodorj, fiatalság! / Láb, ki ne fáradj!" Az *Út a Kálváriára* című vers felépítése is érzékelteti e bukolikát is: a látvány, az illat után a tapintás, érzékelés egészíti ki a szinesztéziát, egészen a „halkan búgó, mély zene" megszólalásáig, minden a békét, a belenyugvást sugallva. A seb költői képével visszakapcsol a vers a lélek fájdalmához, hogy az utolsó szakaszban ismét visszatérjünk az első egység perspektívájához, egy távolodó alak látványához: „Valaki lépked, felfelé tart." Minden eddigi sor az elkerülhetetlen véget jelezte, felidézve Dsida súlyos betegségét is, különösen a lassudad mozgásban („Akármit, akármit teszek is, / az este eljön. A szív lassúdik." [*Akármit teszek is*]), itt a halál késleltetésének szándékát érzékeljük, ugyanis a képsor nem a kereszt előtt álló Jézus képével fejeződik be, a rövid, józan tőmondatok csak felvillantják a képeket, ezért tűnhet meghökkentőnek, ide nem illőnek a bozót közt megbúvó „víg madársereg" (jóllehet, belezengtek a madarak a csendbe már a *Szerenád Ilonkának* soraiban is), valójában egyszerre érzékelteti a még mindig jelenlévő bukolikus idillt, de a távolságtartást, a világ közömbösségét, közönyét, érzéketlenségét is, mintha csak a *Nagycsütörtök* záróképe idéződne újra, még metaforikusan is: ott az alvó tanítványok közönyösségével áll szemben a verejtékező magányos Krisztus alakja, itt pedig az apró madarak mit sem sejtő csapatával szembesül a kép: „Tövisről vérharmat csepeg." A kompozíció azt mutatja, hogy az *Út a Kálváriára* nemcsak költemény, hanem festmény és zenei alkotás is egyben, gondosan megszerkesztett, teljes kompozíció,

még a sorok rímképlete (abab) is a lassú haladást, lépkedést asszociálja, minden szakasznak megvan a maga kulcsfogalma, s a költő vállalja két soronkénti ismétlésüket: az első szegmentumban a sugárzó fény képzete, a másodikban a szerelem illata, a harmadikban a begyógyult seb metaforája, a zárlatban pedig a felfelé tartó Krisztus képe válik az ismétlés által hangsúlyossá.

A Dsida-vers méltósága – mint bizonyítani próbáltuk – talán éppen abban áll, hogy benne mi olvasók is az ember belső drámáját éljük át metaforikusan, azt a morált, amelyről Rónay György így írt: „miben valósulhat meg egyáltalán a morál, ha nem a földi élet és emberi sors valóságában; másrészt ebben a költői távlatban nem a morál regulatív jellegéről van szó, hanem inkább a morál megvalósulásáért való emberi, személyes küzdelemről." Dsida Jenő ezért fordul a bukolikához és az evangéliumi szenvedéstörténethez egyaránt, hogy bennük ráleljen a modern huszadik századi ember lehetséges önkifejezési formáira, hiszen egész életművében ezt kereste, a „titkok titkát", *A rejtett igazit*:[32]

Sokszor, mikor a napba nézek,
már-már azt hiszem:
ő az igazi.
S elfelejtem, hogy minden látható,
tapintható és megcsókolható:
a rejtett igazinak
árnyéka csupán.

Valahol bennünk van az élet,
melynek árnyékát éljük,
valahol bennünk van a ház,
melynek árnyékát lakjuk,
valahol bennünk van a kenyér,
melynek édes árnyékát
megszegjük estelente.

JEGYZETEK

1. Görömbei András: Utószó. = Dsida Jenő válogatott versei. *Unikornis*, 1994.; [A kérdést magam is többször feltettem előadásaimon és szemináriumaimon, így e tanulmány régi, magamnak és tanítványaimnak törlesztett adósságom, az elmúlt években többször adtam ki témaként s most is fel is használtam az apokaliptikus motívumok vizsgálatában Bártfai Zsuzsa pécsi tanítványom hozzám írt évfolyamdolgozatát, a korai versek értelmezésében Kőműves Rita szegedi tanítványom diákköri munkáját, az *Út a Kálváriára* elemzésében pedig Gábor Katalin hozzám írt szakdolgozatát.]
2. Vö. Rónay György: *Dsida Jenő versei.* Vigilia, 1967. 4.
3. Vö. Kovács László: *Az irodalom útján.* Révai, 1941.
4. Vö. Láng Gusztáv is utal erre: *Dsida Jenő. (Egy életmű problémái.)* Korunk, 1967. 3.
5. Vö. Romániai *Magyar Irodalmi Lexikon szócikke.* Kriterion, 1981.
6. Szilágyi András: *Tévedtünk volna?* Utunk, 1956. 43.
7. Sükösd Mihály: *Angyalok halk citerása.* Élet és Irodalom, 1958. 45.
8. Pomogáts Béla: *Magyar költő a Kálvárián. (Bevezetés.)* = Dsida Jenő: *Út a Kálváriára.* Vigilia kiadás, 1985. 17.

9. Vö. Lengyel Balázs: Angyalok citeráján. Dsida Jenő költői arcképe. = *Közelképek.* Szépirodalmi, 1979. 162.
10. Lengyel Balázs: im. 169.
11. Láng Gusztáv: *Dsida Jenő.* Korunk, 1967. 3.
12. Idézi Földes László: *A lehetetlen ostroma.*
13. Vö. Földes László: *A lehetetlen ostroma.* Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest. 1968. 9–46.
14. Dsida Jenő: *A félszáz esztendős Ady Endre.* Pásztortűz, 1927.2 4.
15. Vö. Áprily Lajos bevezetése = Dsida Jenő: *Tóparti könyörgés.* Magvető, 1958.
16. Rónay György: Dsida Jenő: Nagycsütörtök. = *Miért szép?* Gondolat, 1967. 346.
17. Vö. Láng Gusztáv: Dsida Jenő költészete. = Dsida Jenő: *Összegyűjtött versek és műfordítások.* [Szerk. és utószó: Szakolczay Lajos.] Bevezetés. Magvető, 1983. 22.
18. Vö. *Világirodalmi Lexikon, IV.* Akadémiai, 1975.
19. Vö. Láng Gusztáv: *A szín-szimbolika Dsida Jenő költészetében.* Utunk, 1968. 40.
20. Idézi Pomogáts Béla: im.
21. Lengyel Balázs: im. 162.
22. Uo. 163.
23. Vö. Láng Gusztáv: Korunk, 1967. 3. im.
24. Sőni Pál: *Művek vonzása.* Irodalmi Könyvkiadó, 1967.
25. Láng Gusztáv: Magvető, 1983. im. 24–25.
26. Lengyel Balázs: im. 164.
27. Vö. Éltető József: Nagycsütörtök. = *99 híres magyar vers és értelmezése.* Móra, 1955. 519.
28. Uo. 521–522.
29. Láng Gusztáv: *A legenda ember-arca.* Dsida Jenő: Nagycsütörtök. Utunk, 1973. 29.
30. Lengyel Balázs: im. 168.
31. Pomogáts Béla: im. 24.
32. A tanulmány eredeti változatában elhangzott a „Huszadik századi versmodellek" című konferencián 1995 májusában, Szekszárdon.

BERTHA ZOLTÁN

A metaforikus önszemlélet jellegzetességei Sütő András világképében

Egy Gáll Ernőnek 1984-ben írott levelében Cs. Gyímesi Éva a méltóságnak mint viszonyfogalomnak a kategoriális tisztázását az erkölcsi érzet és a szavatolt értékbizonyosság megkülönböztetésével végzi el: „Az ember *méltósága* annak függvénye, ahogyan kezelik"; „Az embernek lehet ugyan méltóság*érzete*" a legszörnyűbb körülmények között is, „de társadalmilag *méltányolt* méltósága" ha nincsen, akkor „a méltóság *értéke* negatívumként, hiányként van jelen". S az 1985-re elkészült *Gyöngy és homok* című – a transzszilvanizmus átfogó ideológiakritikáját tartalmazó – tanulmányában kifejti továbbá, hogy a „méltóság fogalmának pusztán etikai meghatározása elégtelen, mert tartalmát kiszigeteli az elkerülhetetlen társadalmi interakciókból, a tárggyá tevés viszonylatrendszeréből, és mintegy immanensnek tételezi". A „sajátosság méltóságának"

– ennek a széltében használatos erdélyi magyar kisebbségi önértelmező definíciónak és öntudaterősítő imperatívusznak – az erkölcsi-érzelmi összetevői tehát az ő felfogásában elhomályosíthatják azt az alapkérdést, hogy ez a magatartásmód, ez az önszuggesztiós morális szemléletbeállítottság mennyiben tehető normatívvá, illetve mennyiben kapja meg ellenőrizhető formában történő elismerését. Az erkölcsi minőség valóságosan biztosított értéke ugyanis elenyészik vagy meg sem képződik megfelelő értékelő közeg, társadalmi környezet híján.

Az önbecsülés, az önérzet reális erkölcspszichológiai és morálfilozófiai programja így nem iktathatja ki az értékállítás feltételeinek a megteremtésére irányuló szabadságkövetelő szándékot, a tényleges emberi léthelyzet önreflexív megítélésének illúziótlanságát. A hetvenes-nyolcvanas években az etnokratikus totalitarizmus diktatúrájában vergődő erdélyi magyarság jelentős értelmiségi-művészi csoportjai a „sajátosság méltóságában" és más hasonló reménymegtartó ideálképzetekben igyekeztek erős fogódzókat találni. A megmaradás, a helytállás, a kitartás megnemesítő követelményeinek az érvényesíthetősége azonban élesen felveti – és felvetette – a körülmények gyökeres revíziójának a teoretikus és gyakorlati szempontjait is. A méltóságfogalom transzszilvanista jellege a létező szituációt otthonossá esztétizált adottságként hordozó, szinte szentesítő ideologikum, egyfajta morális egyneműsítés felé mutat, amely a szenvedés ethoszát a „teremtő fájdalom" jegyében mitizálja és eszményíti, s az elfogadhatatlant és az elviselhetetlent is átszínezi és megemeli – s ez kívánja a némileg kritikai, átértékelő kiegészülést a humán- és társadalomontológiai szabadságprogram korlátozó előfeltevések nélküli teljességének szellemi vállalásával, pátoszmentes vagy deheroizáló szemléleti igényével.

Sütő András írói gondolatvilágában kitüntetett szerepet nyer az emberméltóságnak az önmeghatározó metaforája, a sajátos helyzettudatnak az emblematikus sorsszimbóluma. Az erdélyi magyar nemzeti közösség etnikai-nyelvi-kulturális létének és identitásának alapmotívuma az önállóság, az önrendelkezés, az autonómia jelentésköréhez kapcsolódó jelképes önminősítés, s a megmaradás záloga az alapvető kollektív jellegzetességet megragadó, a lelki-szellemi önazonosság vitathatatlanságát demonstráló, a természetjogi státusú önállítást, öntudat-affirmációt elősegítő funkcionális értékeszme állandó jelenléte. A sütői méltóságeszmény természetszerűleg kötődik a transzszilvanista világlátás etikai idealizmusához, a kisebbségi etika és humánum inspirációihoz, mindennek megszépítő, esztétizáló és klasszicizáló emelkedettségéhez, a mintegy sorslegyőző kompenzációt, vigaszt nyújtó szellemi-művészi öntökéletesítésbe vetett – némileg újromantikus – bizodalom, intellektuális és artisztikus hit fennköltségéhez: hiszen éppen ez az elmélyülő kulturális önreflexió, a speciális erdélyi magyar történelmiséghez és irodalmi folytonossághoz illeszkedő, transzszilván ihletettségű és levegőjű erudíció, az erkölcsfilozófiai és kultúrantropológiai kiteljesedésű világkép, a mitizáló távlat emelte túl az írói látásmódot az ötvenes-hatvanas esztendők életképi, zsánerszintű realizmusának szűkösebb perspektíváin. A hetvenes évek nagy Sütő-műveiben a meggazdagodó létszemléleti dimenziók az eszményítő és tragizáló stílusformák, a tragikus-drámai hangnem sokrétűségével, a modern népi és nemzeti klasszicizmus poétikus-retorikus alakzatainak összetettségével telítődnek. S úgy érik el ekkor az életmű legjelentősebb darabjai – a drámák, az esszék és esszéregények – a harmincas évek példaállító irodalmi hagyományrendjének legmagasabb szintjeit, hogy mindeközben újabb nézőpontokkal, az alapkrízis gyökereire reflektáló sorskritikával élénkítik meg és lendítik tovább a veszélytudatból és a kiszolgáltatottság-élményből fakadó egzisztenciális fájdalom átszelle-

mítésének tradícióját. A transzszilván életérzést kifejező átpoétizált szenvedéshangulatnak, az önüdvözítővé transzcendált, önelvű áldozathozatal rituális vállalásának az öröksége a személyiség szabadságkövetelő lázadásának, a kitörés és a szembeszállás hősiességének a távlataival bővül. Az egyén feltétlen szabadságjogának jegyében tágulnak az embertelen társadalmi és metafizikai hatalmakkal megütköző cselekvés lehetőségei – a változtatási kísérletek objektív eredményességétől függetlenül. A transzcendentális vétetésű, religiózus erezetű és hitvallásos szenvedéserkölcs, az etikai jóvátételre hagyatkozó önmegnemesítés az evilági forradalmiság késztetéseivel és kényszerűségeivel egészül ki. Az akár reménytelennek bizonyuló létszituáció negatív erőivel és lehetetlen hatalmaival megvívó szándék (és elszántság) már a szenvedés értelmetlenségét villantja fel, sőt olykor – ha ritkán is – a kilátástalanság még a sorsfelismerés abszolút keserűségét: a megszólalásmód maró iróniáját is előhívja. (Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Káin és Ábel* a lázadó indulat érvényesítendőségének törvényszerűségét, a *Csillag a máglyán* a szellemi szabadság önértékének oktalan és hasztalan pusztulását példázza, *Az ugató madár* pedig a szarkasztikus és groteszk vibrálású önmarcangolás végső stádiumaira vet fényt a lehetetlenség felőrlő világállapotában.) Sütő tehát mintegy végigjárja a (Makkai Sándor-i) „nem lehet" és a (Reményik Sándor-i) „ahogy lehet" különféle erkölcstani-ideológiai változatait, a körülmények fenyegető szorítására reagáló viselkedésmorál szétágazó lehetőségeit. Műve – a válaszadás egész tipológiájának feltérképezésével, a hagyományos és a modern nézőpontok átfogásával – ebben az értelemben is szintetizáló, összegző jellegű és jelentőségű.

*

A metaforikus sorsszemléleti elemek jelentéstartományának fokozatos kiterebélyesedése, sokoldalú megvilágosodása sugallatos asszociációs mozgékonysággal megy végbe az életmű különböző darabjaiban. Így például a híres „fűszál-metafora" („a fű lehajlik a szélben, és megmarad") intelme is – amely az *Anyám könnyű álmot ígér*ben megörökített paraszti, kisemberi túlélési törekvés megejtő-rezignált szentenciájaként fogalmazódik meg – a későbbiekben további összefüggésekkel gyarapodik. A megmaradás elemi vágya, ösztöni stratégiája átszínezi, átköltőiesíti a mindennapi gyötrelmeket, elégikus szépségűvé varázsolja a lemondások, menekvések, kisebb-nagyobb kényszerű megalkuvások célszerűségeit. A Bethlen Gáborig nyúló alkalmazkodási és önmegtartási készség az egyensúlyozás és a türelem bölcs művészetét sejteti. A védekezés, az önmentés számtalan más – a lamentáló könyörgésektől a furfangos-góbés alakoskodásokig terjedő – megnyilatkozásaival együtt ez a magatartásmód az átvészelésre való berendezkedés kínját, kétségeit a (bárha reménytelen) ellenállási kísérletek hiányából következő esetleges szégyenkezés lelki terhével is tetézi. A beletörődésnek és önfeladásnak azonban ezen a kisemberi szinten is van mégis egy határpontja: amikor az elidegenítő erőszak természetellenes támadása már a személyiség hovatartozásának lényegét, az identitás magját érinti. Ekkor nincs többé alternatívája a tiltakozásnak, a felháborodásnak. Gyümölcsoltó Gergely, aki a lehajló fűszál példázatának főhőse volt a regényben, lóbálta ugyan az ortodox füstölőt református létére a talpon maradás érdekében, de – ahogyan a *Gergely pápa futamodásban, avagy régi idők kötéltáncosai* című esszé később leírja – a nevét már nem engedte megváltoztatni; a név- és lélekcserét, vallásának formális megtagadását nem tűrhette, inkább elfutott.

Az egyéniségsorvasztó megfélemlítéssel szembeszálló felindulásnak és lázongásnak a különféle árnyalatait, esélyeit és kudarcait a nagy Sütő-drámák derítik föl rádöbbentő erővel – ember és hatalom, szabad, önállóan gondolkodó lény és zsarnoki ura-

lom viszonyának egész lélek- és léttanát megvilágítva. A különböző történelmi és mitológiai színtereket felidéző tetralógia (az *Egy lócsiszár virágvasárnapja*, a *Csillag a mágyán*, a *Káin és Ábel*, *A szuzai menyegző*) voltaképpen olyan nagyívű példázat- és metaforarendszert alkot, amelyben a mindenkori hatalmi mechanizmusok hiteles és érzékletes valóságosságukban tárulkoznak föl, magukba foglalva természetszerűleg az adott jelenkor összes lényeges hatalmi jelenségét és emberi dilemmáját. A drámai konfliktusok vezérmotívuma a felismert igazságaihoz ragaszkodó öntörvényű hős összeütközése az elfogadhatatlan fennálló renddel. Az alázat, a meghunyászkodás ösztönzéseit végérvényesen elutasító, egyenes fejtartás szimbolikus képzete – ha a szelíd, önkéntes és a transzcendens vigaszban bízó mártírium transzszilvanista sugárzású jelentéssugalmainak, a defenzív, áttételező vagy átlényegítő pszichikai stratégiának a belső logikai paradoxonjaitól mentesül is – fokozatosan azonban egy másfajta problematikával telítődik. Az aktív értékek és a méltatlan önkényuralmi módszerek viaskodásában ugyanis egyre illuzórikusabban lehet csak fenntartani a valódi tragikum, a katartikus reveláció pátoszát. Nem összemérhető súlyú rivális világerők csapnak össze, s nem objektiválható akciókban, nem dinamikus tett-sorozatban, így a drámai egyéniség elveszti a klasszikus tragikus hős pozícióját. A drámai cselekmény a tudatba szorul vissza, s esélytelenné, tétnélkülivé válik a küzdelem. A hős bármily következetes reakciói már nem elegendők objektív ellenállás kifejtésére, s az egészében ellenséges hatalmi külvilág, bár semmilyen magasabb erkölcsi elvet vagy igazságot nem hordoz, de ereje folytán eleve meghiúsítja az egyén világrend-helyreállító eszmei felmagasztosulását. A helyzet annyira reménytelenné és kiúttalanná vált, hogy a megváltoztatását célzó erőfeszítések eleve kudarcra ítéltetnek. Az ellenállás a lélek tartományaiba szorul, a hatalom létet fenyegető uralmának közegében aktív drámai viselkedés sincsen. Bíró Béla úgy látja, hogy a hetvenes évek végi Sütő-darabokban *(Káin és Ábel, A szuzai menyegző)* a tehetetlenség, a kiszolgáltatottság, a megoldhatatlanság zsákutcás, antikatartikus valóságos léthelyzetének mégis, mindennek ellenére, egyfajta illuzórikus heroizálása és tragizálása zajlik. Szerinte a felemelt fejű vagy öntörvényű hős az utóbbi száz-kétszáz esztendő esztétikai veszteséglistájára került, s a hősiesség ma már csak az önmegtagadás hősiessége lehet, a valóság szerkezetének átrendeződéséből, az egyéniség válságának elmélyüléséből következően. De hogy a hetvenes évek eleje-közepe még tökéletes tragikus remekműveket hozott, annak az lehet az egyik oka, hogy ezek a darabok *(Egy lócsiszár virágvasárnapja, Csillag a mágyán)* a modern világ egyetlen lehetséges belső konfliktustípusát modellálják, a hitben fogant naivitás tragikumát, mivel az autonóm vagy a kényszerű cselekvésből származható tragikus meghasonlás a személyiség elidegenedettsége, metafizikai kiszolgáltatottsága miatt már amúgy sem következhet be. Ezek a hősök megmaradnak naivnak, s a bukás árán is vállalják a hitet, s a belőle eredő tévedéseiket. A másik ok, hogy a közvetlenül a második világháború utáni baloldali diktatúrák időszaka voltaképpen olyan világtörténelmi válságkorszakot jelentett, amelynek kataklizmái – paradox módon – mégis alkalmasak a valódi tragikus viszonyok létrehozására a drámában; még ha későbbi keletű felidézésekben is. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a mágyán* Bíró szerint tulajdonképpen ennek a törvénysértésekkel, koncepciós perekkel, hitüldözéssel, jogsértő erőszakkal működő rendszernek – az igazságtalanság világkorszakának – a rekapitulációja. A tragikum forrása pedig a grandiózus illúzió, a fundamentális naivitás és annak megcsúfoltatása, meggyaláztatása.

A hetvenes évek első felében formába öntött (a „hatvannyolcas" erjedésnek és felismeréseknek is köszönhető) reveláció azonban nem ismételhető. A megtisztító érzel-

mi leszámolás után az új (vagy folytatódó) hatalmi terror diadalmas lelki meghaladása képtelenséggé-értelmetlenné és fölöslegessé (redundánssá) válik (a szellemileg leleplezett barbárság nem megrendítő lelki probléma többé – legfeljebb a hozzá való viszonyulás vergődő tudata). S ez magyarázza a hetvenes évek második felétől azt az elmozdulást, amely általában megfigyelhető az erdélyi magyar dráma történetében. Ez pedig az eltávolodás a klasszikus tragédiaeszménytől a modern (abszurd, ironikus, groteszk, líraiszubjektivizáló, szimbolikus, egzisztencialista) stílus- és szemléletformák felé. A külső helyzetre reflektáló pántragikus érzület Sütőnél is elidegenítő, áttételező konstrukciós kísérletekbe, a végletes lirizálódás, a (folklorisztikus) mesei és balladai szimbolizáció *(Advent a Hargitán, Kalandozások Ihajcsuhajdiában)*, a parabolisztikus allegorizálás *(Az álomkommandó)* vagy az önironikus stilizálás *(Az ugató madár)* alakzataiba torkollik – végig a nyolcvanas évek folyamán. (S másféle ez a tragédiák *utáni* lirizálódás – mert azok komor tragikumtudatának és katasztrofizmusának atmoszférája meghatározóan átörökítődik –, mint az azok *előtti* vidám népi játékok – a *Pompás Gedeon* vagy a *Vidám sirató egy holyongó porszemért* – könnyedebb, humoros-anekdotikus és kesernyés-szatirizáló líraisága.)

A *Káin és Ábel* ennek az új poétizáló-mitologizáló folyamatnak jelentős állomása, időtálló kicsúcsosodása. (Amely metaforikus és archetipikus mélyszerkezetében Lázok János szerint egész önállóan átértelmezett mitikus rendszert teremt.) Ennek az „emberiségköltemények" a különösségét jórészt az adja, hogy az író továbbra is a tragikus, magasztos fenség színeiben és apoteózisában ábrázolja főhősét (Káint), holott a szituáció szerkezete már alapvetően abszurd. Az abszolút hatalom befolyásolhatatlanul nehezedik rá a teremtményekre, az ellenszegülésnek nincs realitása, a protestálásnak csupán az indulata objektiválódhat. A „vonatkozásrendszer eléggé egysíkú" (Bécsy Tamás szerint), a viszonyok és cselekvések szintje helyett a szavak és az elmondás szintje rétegeződik. A szöveg kevéssé cselekvésfordulatokat felidéző-jelölő kommentár, inkább hatalmas karakterfestő lírai önvallomások, szinte szabadversszerű költői monológok – és „jajkiáltások" – sorozata. A létezés állapotszerű és lírai, a statikus, képletszerű tulajdonság az elsődleges, nem az akció. Így itt a méltóság is csaknem tantételszerűen lesz egyenlő az önérzettel, a méltóság elvont érzetével, konkrét, tényleges értékbeli elfogadása és megerősítése légüres térben marad. (Ennek a helyzetnek – a bármiféle heroizmust a totális amoralitás közönyébe veszejtő világnak – bizonyos művészi-gondolati konzekvenciáit a legradikálisabban talán Pusztai János absztrakt regénylátomásai vonták le a hetvenes évtized vége felé.)

*

A sütői dramaturgia változatossága, többféle iránymódosulása azt jelzi, hogy a megnyomorító létszituáció lényegének és jellegének adekvát kifejezésére a hagyományos tragikus hősiesség vagy erkölcsiség aspektusa idővel alkalmatlanná vált. A pusztító, gyilkos vagy lealacsonyítva elsorvasztó környezettől független és az azzal szemben dacolva fellépő létérdek erkölcsstilizáló megjelenítése azonban továbbra sem tűnik – nem tűnhet – el. S ennek az erkölcsközpontúságnak, etikai látásmódnak a veretes stiláris kifejezéskultúrája köti elsősorban Sütő írásművészetét a két háború közötti erdélyiség aurájához. Mert eszmei és ideológiai vonatkozásokban – mint láttuk – szembetűnőek az eltérések, a felülbíráló átalakulások is. A magatartásvizsgálat evilágias modernizáltságán vagy profanizáltságán kívül ilyen mozzanat a túlzott önállóságot hirdető, némiképpen dezintegráló speciális erdélyiség-képzetnek az eredendő magyar nemzeti egység jegyében (nemzetpolitikai szemszögből) történő elhárítása, vagy a néptestvéri-

ség-eszme gyakorlati kibontakozhatatlanságának, súlyos megpróbáltatásainak az éles átlátása. A sütői világkép és irodalomtípus így tehát ebben a vetületében leghívebben az *esztétikai transzszilvanizmus* megszorító fogalmával illethető. S ennek a mívességre törekvő, esztétizáló világfelfogásnak a jellegzetes megnyilatkozása a különleges erdélyi tájélmény kitüntetettsége, a természeti képekre, a táj- és néprajzi látványra, az életesszemléletes népi szokásvilágra, a történelmi üzenetekre alapozott metaforizálás, a döntő létkérdéseket folyamatosan szuggeráló jelképi atmoszféarteremtés; s az előadásmód mély szakralitása, amely a közösségi, anyanyelvi, kulturális örökség megelevenítő továbbvitelét megbízatásnak, küldetésnek, kötelezettségnek tekintő lelkületből fakad. (Az állandó sorsjelképi áthangoltság és emelkedettség a „bányalégszerű" sejtelmet árasztó „potenciális szimbolizmus" – Kányádi Sándor megalkotta – fogalmával is jellemezhető.) De ez az áthevített, romantizált klasszicitáshoz fűződő vonzalom mintha még valami antik, görögös árnyalatot is nyerne, mintha egy régi (ókori-görög) jellegminőségre visszavezethető, ahhoz hasonlatos formaelv lappangana benne. Ez a tulajdonság a szép („kalosz") és a jó („agathosz") együttes megjelöléséből származó „kalokagathia" – félig etikai, félig esztétikai – kategóriafogalmával illethető, hiszen itt is egyén és közösség, erény és szépség, valószerűség és eszményiség („reál" és „ideál") harmonikus ontológiai találkozása zajlik – a kiegyensúlyozó, szinkretikus bölcsesség hangulatában („a *szép* és az *elkötelezettség*, a *szép* és az *üzenet*, a *szép* és valaminek a *szolgálata* egybefonódik" – hangzik az író vallomásában). Egyszerre naiv és öntudatos szintézistörekvés ez, amely funkcionális értéket tulajdonít a kifinomult művészi hangnak is, s széptani jelentőséget az evidens létigazságokat tömörítő fohászok és maximák becsületes kimondásának („köztudott dolgok kimondásához kell a mersz" – fogalmazódik meg), a szorongattatás segélykiáltásainak is. Amelyben az életes, érzékletes sorsképekből kifejlő, átpoétizált és metaforizált erkölcsi gondolat uralkodik. Amely, kényszerből, az elemi létezést is – mint megőrzendő értékek foglalatát – fölmagasztosuló célként, érdemként szemlélteti – mivel a megsemmisülés puszta elkerülése is a teljes emberséggel egyenértékű harcot követel. Ez a hol elégikus panasszal, hol perlekedőszenvedélyesen hirdetett megmaradás esztétikájának a fő tartalma. Egy etnikai kollektivitás protestáló, demokratikus védekezésének az önértelmező, komplex, értéktelített közvetítése. Egy meggyőződéses, expanzív morális aktivizmus, amelynek kezdettől vezérlője egyféle progresszív ideális kollektivizmus („a teljes emberi lét átélésére az egyén képtelen; a teljes lét csak a közösség számára adatott meg, amiként a zenekari muzsika is több hangszeren s több művészkéz révén szólal meg"). Egy hit, mely szerint a szubjektum a közösség sorsával a magáét egynek tudhatja.

Lényegi rokonságban áll ez a közösségorientáltság Sütő nagy erdélyi író-elődjének (a több tekintetben mesterének vallott), Tamási Áronnak a létfölfogásával, de némely mozzanatában meg is különböztethető attól. Tamási a közösségi lét mitikus és örök törvényét, a transzcendens szubjektivitás mindenhatóságát az élet objektív körforgásában látja betelni: a népi világkép „nem kezdetet lát a születésben és nem véget a halálban, hanem csak személyi változást mind a kettőben. S nemcsak az embernek emberhez való kapcsolatát szabályozza, hanem a szövetséget is, melyet a természettel és az Istennel mindnyájunknak meg kell kötnünk. Valóban olyan életforma ez, melyben a közösség az első és legfőbb személy s lelkében változatlan, csupán az atyák és a fiak cserélik egymást". Éteri, transzcendentális létderű és ámulat, például a Weöres Sándoréval összevethető tündériesség itatja át ezt a mágikus költőiségű univerzalizmust, amely azonban nyersebb és konkrétabb valóságanyagra, földközelibb realitásra

támaszkodik. Sütő – Tamásiról szólva – éppen ezt a plasztikus valóságvonatkozást, az otthonteremtés primer valóságvonzalmait és megkötő empíriáját hangsúlyozza; a varázsos báj és játék könnyedebb zenéjét, kedélyét áthangoló, aláfestő keserű drámaiság komorabb tónusait, a „karmos kacagás" megbújó riadalmait. Sütőnél viszont, ha lehet, még borúsabb, szigorúbb, még inkább szekularizált, földhözkötődő, konkrét ez a közösségszemlélet: ez a közösség „homlokráncait" figyelő, a gondok közé merülő, az egy sorsközösségben élő másik ember terheit a szívén viselő és részben átvállaló aggodalom. Még keményebb a felelősségteljes kötelességtudatra, a szolgálatban inkarnálódó életfolytonosság és elkülönülhetetlenség megóvására intő – ódon prédikátori szózatokat, protestáns erezetű, puritán gyökerű, plebejus vétetésű hangzatokat intonáló – felszólítás: „az embernek, ha kivonul az árnyékvilágból, embert kell maga helyett állítania. Az életnek, mint kenyéradó gazdának, így kellene szólnia: Elmész hát, szolgám? Akkor szolgát állíts a helyedre!" – S hasonlóképpen némi különbség látszik a fenyegetettségtudat zordságának, komorságának mértékében is; „Tamási még úgy tudta, nem tűnhet el nép, az ábeli lélek, a lelkében igaz ember győz a setétség erőin is, Sütő András múlti máglyákra is figyelmeztette a történelem: elveszhetnek sajnos a tiszták is. Olyan problémákat görget fel a mélységből, amelyekkel Tamási Áron ifjabb éveiben még nem is nagyon találkozhatott" (Czine Mihály). (Sütő imaginatív realista tárgyiassága mintha olyan viszonylatban kapcsolódnék a Tamási-féle – mitikus hiedelmeket rekonstruáló, játékos – lirizmustól eltérő Veres Péter-i nyers, józan tényirodalmisághoz – vagy az illyési racionalizmushoz – is, mint ahogy földrajzi értelemben a Mezőség is közbül fekszik – természetesen elnagyoltan nézve – a Székelyföld, illetve az Alföld – s tovább a Dunántúl – régióinak ölelésében.)

A számvető, létösszegző egyszersmind önmarcangoló közösségféltés a kisnépi pusztulás, az asszimiláció, az etnikai és nyelvhalál megrázó látomásait vetíti ki – a parabolikus történelmi párhuzamállítástól *(A szuzai menyegző, Perzsák)* a kísérteties temetési álom-vízióig *(Mert ahová te mégy, oda megyek...)*. (Ebben az újabb erdélyi magyar irodalomban is – Kányáditól Szőcs Gézáig – oly gyakori borzongató nyelvhalál-rémképet vizionáló elbeszélésben Mikes Kelemen „Édes Nénje" fekszik az eredetileg egy másik asszony, egy kihalt nyelv – a dél-angliai „cornish" – utolsó – 1777-ben – meghalt képviselője számára felállított ravatalon. A koporsón ez olvasható: „A Magyar Nyelv. Élt ezer esztendőket. Elhunyt fojtogatás következtében." S „Édes Néném" semmiféle könyörgéssel nem támasztható föl: kizárólag a megérkező kisunokának a dédanya biblikus szavaihoz kapcsolódó kiáltásával – a gyermekben megtestesülő életfolytonosság ígéretével és igézetével.) A sorsösszefoglaló képzetek, jelképek, metaforák, megszemélyesítések, allegóriák sokasága egyenként és együttesen is szüntelenül ezt az egzisztenciális problematikát, ezt a lét-nemlét alapkérdést tematizálja. A leírás és a sorsképzeti elvonatkoztatás sűrűsége, intenzitása az emberi-érzelmi viszonyuláslehetőségek bonyolultságát, összetettségét sugallja. A *Perzsák* például az azonosságvesztés végpontján, megalázón abszolút – biológiai – határhelyzetében a nyelvi és lelki újjáéledés, az ösztönszerű feltámadás reményét is megszólaltatja. Ez az esszé „szárnyaló, mint a líra, öblös, mint egy poéma, mély, mint a bölcselő költemények, pontos, mint a jó értelmező próza, fordulatokban, izgalmakban gazdag, akár egy bűnügyi történet, feszültséget drámaként teremtő, s optimista is, akár egy hősköltemény" (Farkas Árpád). A későbbi *Advent a Hargitán* viszont már az újjászületés horizontjának elsüllyedésével, a hiábavaló várakozás megváltatlanságával számol. A *Perzsák*ban még élt a hit, hogy a gyermek azé a közösségé lesz, amelyik öntudatra neveli; itt ez a törvényszerűség is meg-

szakad. Lehetséges a szülő és a gyermek között az örökérvényű eltávolodás, a közösségi szétmorzsolódás, szétporladás („Több csodára már nincsen reményünk. Ha lenne is: a reá való alkalmatlanságunk immár teljességgel megmutatkozott"). A veszedelem öntépő feltárása a „Romlás", az „Omlás", a „gyász", a „gond" megszemélyesített pusztulásfogalmaival, a nyomasztó „Idő", a fullasztó hó és jég, a fagy, a dermesztő hideg képi sugallataival történik, valamint a szintén jellegzetes transzszilván ihletettségű biblikus motívumhasználat révén. Az örök advent, az örök sorsvirrasztás és megváltásváradalom mitikus morajlása szűrődik át, a „Betlehemből a Golgota hegyére" vezető kálváriás út nehéz, fojtogató folyamatossága, a hagyományos transzszilvanista biblikus-krisztológiai létazonosítás képzetkörébe kapcsolódó sorsparancs és passióhangulat. Az erdélyi emberlátomás a földi krisztusi sors rádöbbentő ősképletévé lényegül.

A természeti, történelmi, bibliai, kultúrtörténeti utalásrétegek összeszövődnek és átjárják a súlyos zeneiségű, tempós lüktetésű, klasszikus cizelláltságú, lírai választékosságú és pontosságú sütői szövegvilág egészét. A tárgyi ábrázolást mindegyre analógiák, hasonlatok megvilágító-nyomatékosító asszociációi bővítik, értelmezik. Az *Anyám könnyű álmot ígér*ben a valóságos tények hullámverését a történelemviselt parasztsors archaikus misztériuma lengi körül. „Keresztre feszített hétköznapokon", „nagypénteki hangulatban" íródott könyörgések – egy „újfajta zsoltároskönyv lapjai" – az író meghurcolt szüleinek kérvényei, hivatalos beadványai: az autentikus emberi életkívánalom, igazságérzet és értéktudat felzaklató dokumentumai, mementói. A temetői – halottak napi – „világítás", gyertyagyújtás intelemszerűen figyelmeztet az összefogás és az eredettudat kapcsolatimperatívuszára: „Vedd el az emberektől a megemlékezés jogát, s már kettébe is vágtad őket"; „A kárpitos az apjára emlékezik, aki azt mondotta neki: Jertek majd ki a síromhoz világítani, nem azért, hogy engem lássatok, vagy én lássak valamit, mivel a föld betömi a szemem, hanem hogy a saját arcotokra hulljon a gyertya világa." (Hasonlóképpen szembesülnek a szegény székely falu halottai és elevenjei Bözödi György *Halott-világítás* című novellájában.) A sorsérzés és az önmagára ébredt felelősségösztön sejtelemszerű rezignációja árad mindebből.

A szilárd hovatartozás-tudat, az utódok önmagukkal szembeni kultikus kötelességérzete az önismeret és az önmegtartás biztosítéka. A nemes tradíciószeretetben maga a sokszínű népművészeti, történelmi, szellemi hagyomány, illetve annak megőrzési indítéka és célirányossága egyként hangsúlyozódik. E szereplők nagyrészt zsigereikben hordják azt a tudást, amellyel egyszerre fogják fel saját kultúrájuk minőségét – és szerepét. Tudják, mi az, amit őriznek, s hogy miért kell ezt tenniük; miért vált feladattá az, ami adva volt és van – egy rohamos hanyatlási folyamat kihívásakor, a népességfogyás, az anyanyelvi elszegényedés, a nyelvromlás, a közösségi széthullás tendenciáinak erősödése idején. Ez tehát az ösztönösen kifejlődő és magasrendűvé érlelődő népi, paraszti transzszilvanizmus modellje, amelyben az önmegőrzés alapigénye mellett minden erőltetettség nélkül él a más ajkúakkal és származásúakkal való jóindulatú együttérzés, a barátságosan együtt vagy egymás mellett élés természetes emberi parancsa és bizalma.

A folklorisztikus transzszilvanizmus egyszerre szemlélet, erkölcs, értékeszme és nyelviség, kifejezőerő. Sütő döntően ebből a különlegesen érzékletes, zamatos, rugalmas, találékony, fordulatos, poétikus erdélyi magyar népnyelvből merít, s ezt stilizálja és intellektualizálja tovább. A tájszavak, a nyelvjárásias formák, a dialektus sajátos elemei (a trópusoktól a szóláshasonlatokig) beszüremkednek ugyan az írói nyelvhasználatba, de nem hivalkodnak. A népiség elsősorban inkább a műfaji és hangulati sokféle-

séget szintetizáló metaforikus látásmód konzisztenciájában ragadható meg. A mókás-játékostól az akasztófahumoron át a megrendült-áhítatosig, a tréfás-ugratóstól a merengő-elégikusig terjedő stílusminőségek valamiképpen mind a virtuális jelképiség stilisztikájához tapadnak. A szemléletes, olykor vaskos létmozzanatok amúgy is sorsjelző, elemi ereje finom, evokatív belső utalásokkal és hangsúlyozásokkal növekszik meg, s az egzisztenciális önszemlélet allegorizált sorstudatában összpontosul. „Ilyenformán kell valahogy a világ dolgaiba avatkozni: kéretlenül is, biztatás nélkül véghezvinni a magunk feladatát; tisztán tartani az ablakot és a lelkiismeretünket" – hangzik például valakitől a közössé érlelt bölcsesség. Az ablak tisztán tartásának motívuma eleve érzékelteti egy egész paraszti erkölcsi világ autonóm, önelvű tisztaságának az ősiségét, a lelkiismereti tisztaságra vonatkozó (csaknem redundáns) gondolati továbbfűzés a magatartásnak, a helytállásnak az éthoszát tudatosítja és domborítja ki. A „tízméteres szabadságának" határait feszegető – a láncot rángató – falusi kutya: élet és rabság összefüggésének filozofémájára villant rá, s az író pusztakamarási otthon-léte az akváriumban való mozgás látszólagos akadálytalanságára, egyszersmind örök, ontikus determináltságára hasonlít – elrendeltetés és szabad akarat létszerű titkát is sugározva: ezt a világot „ha megtagadnám is azzal, hogy elmegyek, a lehetetlenséget kísérelném meg, miként a hal sem tudja megfosztani magát attól a kevés víztől, amely rabsága, de szabadsága is egyben: az élete" (mondja a vallomástevő író). Az önszembesítő morál fényezte gyakori erdélyi természeti toposz, a fenyveserdő, a fenyőfa pedig a körülményekkel dacoló ragaszkodás szakralizálódó kivetülése: „Az életerőnek ilyen méretű kényszerpazarlását csak a természet ismeri; a fenyőfák szárnyas magvai vetik így maguk ezerszám a szélbe, hogy bár egyetlenegy is megkapaszkodjék közülük a sziklarepedésben." (A „kényszerpazarlás" a Sütő-családban a régi és az újabb időkben korán elhalt gyermekekre vonatkozik.) A szomorúságba gyakran kesernyés derű olvad, a „könnyes kacagás" felbolydító mélységekre mutat (a lányanya könnye „elkeveredik az édes anyatejjel", úgy hull a csecsemő arcára, a puska csövére a kedély virágjait kitűző Gyümölcsoltó Gergely történetein olyan a mulatás, hogy „minden nevetésünk után egy kicsit öregebbek leszünk"). A sírás a fájdalom jeleként sors- és életszimbólummá hatalmasodik: a rossz is jobb, mint a semmi, a nemlét. A baj a lét szubsztanciájává válik, s így még a létevidenciát, az elemi létfeltétel megteremtését, a kiinduló helyzet elérését és fenntartását is nehéz küzdelemnek kell megelőznie. Az életvergődéshez való hozzájutásért is iszonyatosan meg kell harcolni – s az az öröm, ami a szenvedésnek legalább a vitális ősalapját jelenti *(Kék álhalál)*.

*

Sütő András sűrű szövésű, jelentéssokszorosító és -dúsító nyelvművészetében szervesen társul egymáshoz az elbeszélő ábrázoló tárgyiassága, a drámaíró feszültségtapasztaló érzékenysége, a lírikus szenzitív-intuitív metaforizáló beállítottsága, a bölcselő logikája és lényegszemlélete, s a moralista nemzetféltő és értékmentő szenvedélye. Esszéiben az árnyalatos képies érzékeltetés és a racionális, lényegláttató elemzés különösképpen egymást erősítő minőségként bontakozik-teljesedik ki. Több helyütt idézi bizonyságképpen az író Arisztotelészt („Mindenekfelett nagy dolog metaforázónak lenni: mert egyedül ez az, amit mástól átvenni nem lehet; a tehetség legbiztosabb jele; találóan metaforázni annyi, mint a hasonlót meglátni"), de stílusának emellett másik fő vonása a fogalmi sűrítés, az analitikus gondolati pontosság és plaszticitás, a klasszikus szócsiszolás intellektuális ereje, a filozofikus holdudvarú erkölcsi gondolat kikristályosított megformázásának éles racionalitása. Ezt az összetettséget méltatva írta Bretter

György: „Sütő esszéi a tűrhetetlenségből teremtenek létszimbólumot"; „Bűbáj, varázslat, s mi minden még: Sütő nyelvi szempontból teremt újjá bennünket: senkinek sincs nálunk olyan öntörvényű nyelve, mint neki". A kép – mint „a legcáfolhatatlanabb beszéd" (ahogyan azt Illyés Gyula Sütő Andráshoz írott versében kinyilvánítja) – a „leszállhatatlanul", „kecsegtető ígéretek" nélkül is énekelő madár üzenetének, a „csak azért is"-morálnak, a „fejtartás" mintaadásának a megfogalmazódásáig ível *(A lőtt lábú madár nyomában).* A nyelv – az „erdőzúgásos" anyanyelv – azonban nemcsak közege, hanem kitüntetett tárgya is az elmélkedésnek – mint a „nyelvében bujdosó", megszégyenített kisebbségi közösség önértékű létfeltétele *(Engedjétek hozzám jönni a szavakat, Nagyenyedi fügevirág).* A címében bibliai parafrázist hordozó *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* – ez az egyszerre újfajta nevelési regény, lirizált ismeretelméleti, nyelvpszichológiai és -filozófiai traktátus, szenvedélyesen értekező nyelvvédő irat, élettanítás, krónikás parainézis, regényesített intelem, pedagógiai-bölcseleti nagyesszé – anyanyelv és hiteles emberi létezés abszolút kölcsönös feltételezettségére mutat figyelmeztetőleg rá („nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember"), Jean Pierre-t is idézve („A Szó, amely Isten, redőiben őrzi az emberi nem történetét az első naptól fogva, s minden nép történetét annak nyelvében, olyan bizonyossággal s oly cáfolhatatlanul, hogy zavarba ejti a járatlanokat és tudósokat egyaránt"). A nyelvi világmegragadás, a „Második Világmindenség" sokszínűsége, differenciáltsága, határtalan tartalmassága homológ a létezők univerzumának belső árnyaltságával egy nyelven belül, de általában az emberiség különböző népeinek a nyelvei tekintetében is. Egy-egy nyelv léte, amelyet önnön történelmi-közösségi hagyományrendszere, kultúrája tart fenn, értékelméletileg szent és sérthetetlen – mert a teremtőképesség örök emberi és transzcendens forrásaiból származik, s mert a homo sapiens életének alapelve és minősítője. Sütő esszévilágában a felhalmozott kulturális, műveltségbeli gazdagság és sokarcúság magában hordja önnön példázatos értelmét: a természetes identitáshoz kötött szellem végtelen teljességlehetőségét, s e teljesség azonosságfeltételének nélkülözhetetlenségét. Egy nyelvközösségi nemzeti kultúra az eszmélet legmagasabbrendű öntanúsításával jelzi a szellemi életlehetőségek maximumát. Sütő szerint az egyes nyelvekben megtestesülő kultúraváltozatok nem működhetnek egymás sérelmére; „az emberek épp emberi különbségeikben lehetnek egyenlők. És csakis az egyenlőségben jut szóhoz a természetes különbözőségük" („minden madár úgy énekel, ahogy a csőre áll"). Egy nyelv elnémítása, egy speciális értékszféra hozzájárulásának megszűnése hiányt kelt az értékek összességében és egyetemességében. (Ha a „kézhasználat" vagy a „lábhasználat" mint kifejezés is természetellenes, abszurd, ha szabályozási szándékot akar jelölni, akkor hogyan lehetséges egyáltalán engedélyezett vagy nem engedélyezett „nyelvhasználatról" beszélni?) Az identitásválság és a kulturális degradáció (a betegségmetaforákkal illethető „nyelvkárosultság", „nyelvínség") létrendi elveket támad: univerzális, oszthatatlan létjogokat von kétségbe. A sajátosság tehát elidegeníthetetlen tulajdonság, létvonatkozás; hitelesen csak ezen keresztül közelíthetők meg elvontabban egyetemes értékek is. (Többször idézi Sütő Thomas Mann-nal Turgenyevet: „nemzeten kívül nincs művészet"; „Saját arc nélkül ideális arc sincs; a magunk arculata nélkül csak kifejezéstelen, üres arc lehetséges".) A „hely, idő és körülmény", a „provincia" értelmetlen megtagadása a provincializmus, s nem a helyi arculat – a „genius loci" – vállalása.

Az anyanyelvi birodalomban – a „Szavaink Nagyfejedelemségében" – való otthonosság a világban-lét – az elsajátítás és az elsajátítottság – kozmikus harmóniája. Védelmet nyújtó ontológiai menedék, mint a sütői világkép más övezetei, a természet

– az erdő, a hegyvidék –, az álom (mint a szabadság maradék terepe). Vagy a székelyföldi Sikaszó: az őrálló, virrasztó, várakozó, hírt adó szellem vágyott azíliuma és kilátótornya *(Levelek a fehér toronyból)*. S „omló egek alatt": az „égtartó" emberek – írók, művészek, szellemóriások – munkájának, hűségének példája; mindannak, ami egyszerre heroikus erőfeszítés – és időtálló érték.

Sütő esszéinek – útirajzainak, vallomásainak, naplóinak – összessége valóságos kincsesháza több évtized – „krisztustövises" idők – erdélyi magyar kulturális, művelődéstörténeti folyamatainak; tekinthető akár egyfajta szubjektív Erdély- vagy magyarságismereti enciklopédiának is. A teljes életmű pedig valamiképpen egy félévszázados erdélyi értelmiségi mentalitástörténetet is vázol, amely során az illúzióvesztés az „ugató madár" fájdalmas és kétségbeesett, artikulálatlan nyüszítéséig, vagy a „homokkötél-fonás" sziszüphoszi, reménytelen reménységéig – s a „tűrés határáig" – jutott. A művészi szókép, a mindenkori önismeret áttételes kifejeződése azonban nem üresedett ki, nem szakadt el minden funkciójától: önmagára utalt és utaló jelként kínál még kapaszkodót a megmaradáshoz.

SZÉLES KLÁRA

Ön-metafora – „mi"-metaforák

ÖNMETAFORA-VÁLTOZATOK A MAI ERDÉLYI KÖLTÉSZETBEN

Szegedy-Maszák Mihálynak

I. Metafora – önmetafora

Mit nevezünk *önmetafora*nak? Nem egyszerű a válasz. Hiszen maga a *metafora*-fogalom is egyike a többféleképpen differenciált, napjainkig különféleképpen értelmezett, vitatott, szaktudományok határsávjait is érintő, izgalmas alapkategóriáinknak. Ha a szorosabban vett nyelvi, retorikai, poétikai jelentéseket figyeljük, akkor is egymást bővítő, finomító, néhol élesen ütköző nézetekkel, tekintélyes szakirodalommal találkozunk. Iszokratésztől, Arisztotelésztől a New Criticism-ig, Giambattista Vico-tól az angol nyelvű „metafora-őrület"-ig; Fónagy Iván világirodalmi lexikon-cikkétől Bereczky Gábor ezt kritizáló, kiegészítő értekezéséig, Gottfried Boehm hermeneutikai megközelítéséig.[1] Csupán két jellemzőnek vélt felfogást is érdemes egymás mellé állítani az elmondottak illusztrációjaként. A ma már szinte klasszikusnak tekinthető kézikönyv szerint a kép, metafora, szimbólum, mítosz esetében kérdés, hogy vajon „egyetlen tárgyat jelöl-e ez a négy fogalom?" „Szemantikai szempontból e fogalmak között átfedések vannak; világos, hogy az érdeklődésnek ugyanarra a területére mutatnak rá."[2] Egy 1995-ben megjelent értékes tanulmánygyűjtemény szerkesztői pedig összegezően erre az álláspontra helyezkednek: „a szimbólum *metonímia* és *metafora* együttese."[3]

S ha így állunk a *metafora* értelmezésével, akkor miként határozhatjuk meg az *önmetaforát*? Vajon ez az „*ön*"-előtag korlátozza, szűkíti az alapszó szövevényes jelentéskörét? Úgy vélem, hogy ennek az ellenkezője történik. A *metafora* elé illesztett *ön* – névmás nemcsak felfokozza az előbbiekben jelzett szemantikai kérdések sűrítődéseit, a köztük adódó átfedéseket, hanem ráadásul éppen oly módon fokozza fel, olyan pon-

tokon és olyan vonatkozásokban növeli meg a jelentések érvényességi köreit, amelyek az eredeti, az alapfogalom esetében is az újra felizzó érdeklődés, vita sarkalatos pontjai.

Mire gondolok? A „metaphero" (görög): átviszek, eleve ige-jelentésű. Valahonnan – valahová, valamitől – valamihez, valaki(k)től – valaki(k)hez eljutás, eljuttatás. (Mai görög polgári életben joggal: szállító vállalatnak a neve.) Alapvetően: „Mozgáson alapul: *dinamikus* jel"; sőt: „nem jel, hanem szemantikai *folyamat*".[4] S mindezen túl és belül egyik lényegi tulajdonsága, képessége az *implicitás*. Ugyanakkor mind mozgásában, mind sűrítési képességében a mindig újra vonzó és zavarbaejtő az, hogy szinte behatárolhatatlan. Tudor Vianu, a kitűnő román kutató úgy véli, hogy a „szimbolikus vagy végtelen metafora" esetében a „megfejtés lehetőségei határtalanok, de végérvényesen ki nem fejezhetők". S éppen ezért ez „dolgoztatja meg legtermékenyebben a képzeletet; sejtelmes, ösztönző befejezetlensége nyújtja a legigazibb műélvezetet".[5] Olvasatom szerint ez az észrevétel lényegében egyezik az angol „metaforamánia" egyik jeles képviselőjének véleményével: „...a metafora a catachresis egy fajtája, ami definícióm szerint nem más, mint egy szó új jelentésű használata a szókészlet hiányosságainak orvoslására."[6] Kiegészíthetjük: nemcsak „egy szó új jelentésű használata", hanem új szó alkotása is lehet.

Úgy vélem, hogy az *önmetaforá*ra vonatkozóan mindez érvényes, – pontosabban: mindez *hatványozott*an érvényes. Az elgondolás lényegét ábrázolással egyszerűsítem:

METAFORA
átvitel (úgyis, mint hatás)

valaki(k)től – – – – – – – – – – – – – – – – valaki(k)hez
pl. író(k)tól – – – – – – – – – – – – – – – – befogadó(k)hoz
vagy: más író(k)hoz

ÖNMETAFORA
átvitel (úgyis, mint hatás)
+ VISSZAHATÁS

valaki(k)től – – – – – – – – – – – – – – – – valaki(k)hez
pl. író(k)tól – – – – – – – – – – – – – – – – befogadó(k)hoz
vagy: más író(k)hoz

+ ÖNMAGÁHOZ, -RA

Mi tehát az *önmetafora*? Kísérletként próbálkozom a definíció megfogalmazásával: az önmetafora olyan metafora-természetű önkifejezési nyelvi forma (egyben formavariációsor, formacsalád), amely bizonyos (történelmi, földrajzi, lélektani) helyzetnek, s helyzet megítélésének, egyféle helyzettudatnak egyféle megfogalmazása; egyben válasz, állásfoglalás is az adott szituációra, s ekként értékjelkép, létszimbólum avagy azzá lehet. Önmagában hordozza ez utóbbi értékekkel telítődésnek a lehetőségét (különböző fokon). Mint ahogyan magában hordozza a visszájára fordítás, ironizálás, torzítás esélyét is. Ha például a „gyöngy és homok", „gyöngykagyló"-képet, képeket ilyen önmetaforáknak tekinthetjük, egyben „erkölcsi értékszimbólumok"-nak, „érték-modell"-eknek – Cs. Gyímesi Éva kitűnő tanulmánya alapján[7] –, akkor az utóbbira, a jelkép érték-értéktelen felének megfordítására maga a tanulmányíró is hoz példát: Szilágyi Domokos verséből (Ami kell). Cs. Gyímesi Éva „tragikus iróniá"-nak nevezi az idézett helyet („...szomorú az, feleim, hogy mocsok által jutunk kincshez"). Azóta hozzáilleszthetjük az említett önmetafora újabb, még elváltozottabb előfordulását, Kovács András Ferenc verséből kiszakítva.

Kiáltok hozzád, Guillaume d'Aquitaine:
én, azkinek már döntés mit se kedvez,
élősködöm közkínon, vakhiten,

s mint oly piszok, mit kagyló gyöngybe nedvez
(mily magvavesztett, mily muszáj hasonlat!),
blablát körítek hírhedett nevedhez, [...]

(Segélyhívás helyett halandzsa)[8]

Az eredeti hasonlathoz képest itt már nemcsak annak csúfondáros, játékos kifordításával találkozunk, hanem mintegy érvénytelenítésével, megtagadásával.

A példák eszünkbe juttathatják: vajon egy-egy önmetafora mennyiben tekinthető egy-egy alkotó személyiség teremtményének, s mennyiben válhat, válik közkinccsé, az eredeti értelmezéssel egyetértő, avagy módosító, vitatkozó utalássá? Úgy vélem, ezen a ponton érintkezik az önmetafora, metafora-mivoltában a toposszal is.

I/a. Metafora és toposz

Érdemes a kettő hasonlóságát illetve különbségét közelebb hozni, ha csak vázlatosan is. Mindkettő bizonyosfajta „érvelés" eszköze. Ám a toposz – még ha nem is feltétlenül jogi értelemben, hanem általánosabb retorikai alkalmazásban – mindenképpen *logikai* érvelés (a topikát Arisztotelész a logikához sorolja); míg a metafora kevéssé tekinthető logikus teremtménynek. Mind keletkezésében, mind alkalmazásában és befogadásában az illogikus, prelogikus emberi, lelki szférákhoz van köze. Akár arra gondolunk, hogy „nemcsak felhasználja a nyelvben már korábban is meglévő jelentéseket, hanem másként el nem mondható jelentést is teremt"; akár arra, hogy a metaforában „olyan jelentések érhetők tetten, melyeket semmiféle szótár nem tartalmazhat" stb.,[9] azzal találkozunk, hogy sine qua non-jához tartozik a logikát megelőző vagy meghaladó, ezen túli vagy kívüli mozzanat. Úgy vélem, hogy a topikával, retorikával foglalkozó Cicero éppen a jogi, szónoki érvelés, a toposz és a logika felőli szemlélete miatt hajlik arra, hogy a metaforát a „szónoki beszéd ékessége" gyanánt kezelje (vagyis nézetünk szerint a metafora lényegének nem tekinthető oldaláról figyelje. S a vele vitatkozó G. Viconak adok igazat, amikor határozottan tiltakozik az ellen, hogy a metafora keletkezése logikai akció során történik, lényegében névátvitel; amikor hangsúlyozza az eredet, vagy akár a logika költői jelzőjét.[10] Ismét egyszerűsítéshez, összevonáshoz folyamodva így szemléltetném toposz és metafora lényegesnek vélt hasonlóságát, különbségét:

TOPOSZ ---------- METAFORA

közös: mindkettő nyelvi kifejezési forma
ezen belül lehet névátvitel, szókép stb.
lehet érvelés eszköze

eltérő:

ha érv: jogi, retorikai stb.	*Nem* jogi, retorikai stb. s *nem* (vagy nemcsak) *logikai* eszköz, hanem *költői* „érv"
mindig *logikai* eszköz	

„a spontaneitást igyekszik háttérbe szorítani az alkotói tudatosság javára"[11]

a spontaneitás fontos, főszerepet játszik keletkezésében; az alkotói tudatosság mellett, s ennél lényegesebb az, ami eredetében és hatásában „sejtelmes, ösztönző"[11]

a hagyományozódás során:

köze van a „locis communis"-hoz, a klisé-hez, formulához, technikai szabály-hoz stb.[11]

a klisévé, formulává stb. váló metafora veszít költőiségéből (úgy vélem); sőt felvethető a kérdés: metafora-e?

Példánkhoz visszatérve: feltételezésem szerint a „gyöngykagyló"-kép, motívum előfordul és előfordulhat metafora, önmetaforaként (annak különböző módosulásai formáiban), de toposzként is, netalán „locis communis"-szá, közhellyé, klisévé válva. S hasonlóképpen látom a „sajátosság méltósága" eredeti, majd későbbi: vitákban, publicisztikában játszott változó szerepét.[12] Mindezek alapján toposz és metafora különbségét – *poétikai* szempontból feltétlenül – számottevőnek gondolom.

A közhellyé, klisévé vált toposz az eredeti, élő metaforához képest olyan, mint a szólammá lett ige, mint az alakjában, s még inkább jelentésében megszilárdult, rögzült nyelvi, gondolati alakzat. Leegyszerűsítve: metaforából lehet toposz, de toposzból kevésbé (avagy csak lényegi átalakulással) lesz, lehet metafora. Persze a metafora is kophat, avulhat. Nelson Goodman beszél „megfagyott metaforá"-ról, amely „egyre szó szerintibbé" válik. Azt mondja, ahogy újdonsága elhalványul, úgy voltaképpen „ifjúsága elevenségét" veszíti el.[13] Hozzátenném: költőiségét, esztétikai erejét is veszíti ezzel (veszít belőle, avagy egészen kiüresedik). Még azzal is megtoldanám: magát a metafora-mivoltát is megkérdőjelezi egy ilyenféle elöregedési folyamattal. Úgy vélem, a metafora lényegét alkotó feltétele az, hogy nemcsak „ifjú", hanem egyenesen előttünk – sőt alkotója előtt – *születő, szülemlő, élő* folyamatként létezzen, pontosabban létesüljön. Alapvetőnek vélem Donald Davidson gondolatmenetét. Eszerint: „A metafora a nyelv álommunkája", s miként az álomfejtés álmodó és ébrenlévő együttműködésén alapul, úgy „a metaforák megértése is éppen annyi *alkotó erőfeszítést* igényel, mint a metaforák létrehozása".[14] Úgy vélem, hogy ez természetszerűen egybevág különböző kutatók és kutatási irányok megállapításainak közös lényegével. Azzal például, hogy a metafora metaforikusságát „valami olyan konfliktusban kell keresnünk, ami a szó szerinti kifejezésekből hiányzik"; a metaforikus feszültség más, mint a „mitikus szint pusztán kétértelmű oszcillációja". (Hozzátehetjük: többértelmű oszcilláció.) A metafora *„alkotó* felfedezés".[15] Szaporíthatnánk a különféle metafora-elméletek megállapításait. Viták közt és ellenükre abban egyetértenek, hogy a metafora egyik fő specifikumát spontaneitásában és dinamizmusában: mozgékonyságában és mozgósító erejében látják.

I/b. Metafora – önmetafora – életmű

Az elmondottak alapján nem a már meglévő, hagyományozódó, hanem hangsúlyozottan *az eredeti, létrejövő, keletkező* metaforát illetve annak önmetafora-változatát keresem. Azaz nem a kopott, koptatott metaforát nézem, hanem a kopás, koptatás előtti, „ifjúsága elevenségét" (Nelson Goodman) el nem vesztett metaforát. S ezen belül nemcsak azt hangsúlyozom, hogy *költői* metaforákra figyelek, hanem azt is, hogy ezek a költői metaforák egy-egy alkotói személyiség műhelyében keletkeztek (keletkeznek). S úgy vélem, hogy az önmetaforák esetében ez különösen fontos.

A már többször idézett Vianu-tanulmányban olvashatjuk, hogy a metafora „az én bizonyos érzelmi magatartásának kifejezése". Ugyanitt, a címben így fogalmaz: „A metafora mint az én *leplezett* magatartásának kifejezője"[16]. Tanulmánya többi részéhez hasonlóan, itt is sokatmondó, invenciózus a megállapítás (különösen írása megszületése idején, sok évtizeddel ezelőtt). Fontosnak és igaznak gondolom az „én magatartásának" kifejeződéseként tekintett metaforát. Ámde „a magatartás" két jelzője, úgy vélem, kiegészítésre szorul. Vajon leszűkíthető-e a magatartás-kifejezés az attitűd „érzelmi" vonatkozására? Értelmezésem szerint nem csupán az érzelmekről, hanem az alkotói személyiség egészéről van szó, amelynek egy részét képezi csak az érzelmi szféra. Másfelől, ha az én „leplezett" magatartásáról beszélünk, akkor a kifejezés szándékos, tudatos gesztust jelöl, holott – alapvető fontosságúnak tartom, hogy – a metafora alkotása és befogadása egyaránt nem, vagy nemcsak tudatos. Erre utal a már említett, a „nyelv álommunka" jellege, illetve a metafora „sejtelmes, ösztönző befejezetlensége" is.[17]

Tehát a metaforát, önmetaforát poétikai mivoltában és eme keletkezésében nézem. Ezen belül pedig úgy vélem, hogy szülője az alkotó személyiség (társadalmi-lélektani mivolta teljességében); műhelye is ez, miként egy-egy életmű; s hozzátenném, hogy ezen túl s még beljebb: az egyedi metafora háttere, televénye közös az életmű egyediségének hátterével, televényével, termőtalajával. E tekintetben természetét, az oeuvre-ben játszott szerepét hasonlónak vélem a jellegzetes kulcs-szavakéval, netalán jellegzetesen egyedi, más nyelvi, mondatfűzési módokéval; ritmus- vagy műfaji-választási, illetve azok személyes deformálási, kezelési módjaiéval.[18] „Nem azért döntünk úgy, hogy egy szó a versben metaforikus, mert tudjuk, hogy a költő mire gondolt, hanem éppen azért tudjuk, hogy mire gondolt, mert látjuk, hogy a szót metaforikusan használja" – mondja szellemesen és találóan Monroe C. Beardsey.[19] S így folytatja gondolatmenetét: „Erre a tényre utaló jelzéseknek valahogyan *a költeményben magában* kell meglenniük, különben aligha tudnánk verseket olvasni."[19] Kiemeltem: „a költeményben magában", – de ki is egészíteném: ezen kívül az életműben magában is lennie kell (avagy lennie lehet) ezeknek a jelzéseknek. S ezen a ponton Max Black észrevételeit telitalálóaknak látom: „...egy költeményben vagy hosszabb prózai munkában az író – mielőtt metaforái eszközeként használná őket – a kulcskifejezések szó szerinti használatának *újszerű implikáció-rendszerét* hozhatja létre."[20]

Együttesen így összegezném: a már idézett különbségtételek egybevágnak lényegükben. Azaz, a „megfagyott metaforá"-val szembeállított „eleven", ifjú metafora (Nelson Goodman) és a „sablonos, banális" metaforától megkülönböztetett „friss, új" metafora (Monroe C. Beardsey) fontos eltérése jelenségként, s feltehetően példatárakként is hasonló. Ha pedig ennek az ugyancsak lényegbevágó kétféleségnek – amelyet poétikai, esztétikai minőség-különbségnek neveznék – eredetét, okát keressük, akkor, tűnődéseim nyomán úgy tetszik, hogy éppen a már citált „újszerű" vagy „nem újszerű" implikáció-rendszerben találhatjuk meg. Továbbvinném, más oldalról vizsgálnám Max Black tételeit. Ő – szellemesen, s – az eddigiekkel egybehangzóan hangsúlyozza: „metaforák készülhetnek *mérték után* is, nem szükséges, hogy *konfekcióra* gyártottak legyenek".[21] (A „megfagyott", „kopott", „sablonos, banális" jelzők és a „konfekcióra gyártott" hasonlat párhuzama nyilvánvaló lehet, s az is, hogy mindhárom idézett szerzőnél, idézett gondolatmenetben ennek ellenképe szintén azonosnak tekinthető: az „eleven", a „friss", „újszerű" stb. és a „mérték utáni" metafora esetében az eredeti, megragadó költői nyelvi teremtményre gondolunk.)

De vajon e kardinális különbség létrejöttében mennyiben és hogyan játszik szerepet a (miképpen értelmezett!) „implikációrendszer"? A kiindulópontul választott Max

Black így fogalmaz: „A metaforákat éppúgy alátámaszthatják különlegesen megalkotott implikációrendszerek, mint bevett közhelyek". S miután ezt követi a kiemelt állítás – két hasonlat –, feltehető lenne, hogy a „mérték utáni" metaforák „alátámasztása" a „különlegesen megalkotott implikációrendszer" (vagy rendszerek); – míg a „konfekcióra gyártott" metafora-fajta alapja (vagy alapja lehet) a „bevett közhelyek" világa. Max Black *nem* állítja ezt a megfelelést, csupán lebegteti[22] – legalábbis így értelmezem én, különösen, ha élő irodalmi példákra, kiváltképp a közelmúlt és jelenkor bizonyos, posztmodernnek nevezhető költői-írói eljárásaira gondolok. Ez utóbbiak alapján meditálhatunk azon, hogy „bevett közhelyek" esetenként nemcsak „konfekcióra gyártott" (sablonos, banális, stb.) metaforák alapjául szolgálhatnak, hanem „mérték utáni" (újszerű, friss, eleven stb.) metaforák hátteréül, sőt anyagául is. S megfordítva.

Akkor hogy is áll a helyzet? Felfogásom szerint a különbségtétel kulcsa „a különlegesen megalkotott implikációrendszerek"-ben van. Úgy gondolom: közhely (közhelyek) is akkor és azért és úgy válhatnak eredeti költői metaforává, – ha (amikor, amiért és ahogy) „különlegesen megalkotott implikációrendszerek" állnak mögöttük, illetve itatják át ezeket, lehellnek beléjük új, költői életet. Gondolhatunk a belső idézés, rájátszás, allúzió különféle klasszikus eseteire (akár T. S. Eliot-ra vagy Szilágyi Domokosra); de még a mindennapi, argo-számba menő kiszólások mesteri, egyedi versbeépítéseire is (Bertók László).

Utalásszerűek csupán a példák. De arra talán elegendő alapot szolgáltatnak, hogy Max Black fontos megfogalmazásának pontosítását javasoljam, saját hipotézisként. Vajon nem állíthatom-e azt, hogy a metafora esztétikai milyenségének (sablonos vagy újszerű stb.) alapja (egyben talán oka, eredete stb.) ama „különlegesen megalkotott implikációrendszer". Ezt a rendszert én az alkotói személyiség által létrehozott kontextusra és kontextusokra vonatkoztatom. Vagyis ilyen implikációrendszernek vélem akár egy eredeti *mű* világát (melyből fakad az egy vagy több újszerűnek elfogadott, befogadott *metafora);* de ezt szorosan összefüggőnek gondolom az adott *életmű* egészével; azt pedig az életrehívó *alkotói személyiséggel*; annak alkotás során kialakított, felvállalt magatartásával. Ez pedig (s voltaképpen így az egész említett sor) akarva-akaratlan egyféle válasz az adott (történelmi, földrajzi, lélektani) helyzetre; egyféle „helyzettudat", „közérzet", nyelvi, poétikai artikulálása.

Így jutunk vissza az *önmetaforá*hoz. (Az elmondottak nyomán joggal kívánkozik idézőjelbe a „helyzet*tudat*", „*közérzet*" kifejezés. Hiszen maga a „metafora" keletkezése, megnyilvánulása egyaránt, alkotása és befogadása hasonlóképpen nem korlátozható a „tudatosság"-körére, de az „érzet"-ére sem. Mindkettő szerepet játszik, mindkettőt tartalmazza, de mindkettőt meg is haladja.) Kezdetben adott definíció-kísérletünket tehát a kifejezett gondolatmenettel módosíthatjuk. S mindezek után fogalmaznék így:

mi tehát az *önmetafora?* Erre a kérdésre közvetlenebbül, ellenőrizhetőbben csak maguk a példák válaszolhatnak. Méghozzá: az elevennek, újszerűnek, eredetinek, – esztétikai minőséget és erőt képviselőnek – bizonyuló metaforák/önmetaforák.

II. Önmetafora-változatok a mai erdélyi költészetben

Néhány költőt választottam ki, szándékosan különböző, egymást követő írógenerációk egy-egy képviselőjét (Farkas Árpád – Király László, Sántha Attila, Lászlóffy Aladár). Első meglepetés az volt számomra, hogy az alkotók *egyedi* életművének *önmetaforáit* vizsgálva keresetlenül adódtak az egymásra és más költőtársakra való hivat-

kozások, avagy belső összefüggések. Esetszerű, nem valóban karakteresnek látott példa lehet erre a már idézett „gyöngykagyló"-metafora előfordulása Áprily Lajos és mások után Szilágyi Domokosnál, Kovács András Ferencnél.

Másféle és lényegremutatóbb egymásra- és egymás egyedi önmetaforáira való utalásnak olvasom például Farkas Árpád következő szavait:

Jön egy férfi az időből
azték homályból longobárd ködből
lipicai kancán ógörög éjben
torkig többes szám első személyben.

(Az átutazó)

Hogy e „férfi" kilétét ne illesse kétség, a verset Lászlóffy Aladárnak dedikálja.[23] Úgy találja telibe, nevezi meg, interpretálja csipkelődve és tisztelegve az idősebb költőtárs jellegzetes önkifejező és önmegjelenítő attitűdjét, hogy a karikírozással együtt kettejük eltérő lírai világának találkozópontján áll. Az a Farkas Árpád szól így, akinek önmetaforáiban következetesen tér vissza szintén, az „én"-nel együtt a többes szám. Az a költő, aki mélyreható ars poeticáját például a Temetődombon állva így fogalmazza meg:

...költő nem voltam, költő én nem;
énekeltem csak félelemből a rettenet ellen,
tizenkét sírású ember verejtékhitével,
az együvétartozás *ribanc reményével*

elébb:

...féltettem a lélekkel csordultig meglakott tájat

...a tájat, amely ebben a Farkas Árpád-költészetben „az együvétartozás földje", amely például „szétporló testünktől" is „köttetik örökkévalóvá majdan" *(Ha sírokon hajt ki a remény)*.[24] Ez az *„együvétartozás"* az ő lírájában tekinthető önmetaforái egyik szinonimájának. Egyéb változatai, s ezek szoros összetartozása, az életmű, magatartás közös, egységes televényéből fakadása megérdemelné a részletes elemzést. Kényszerű vázlatszerűségben jelezni próbálom csupán: *ennek az együvétartozás*nak különbözőféle lírai megtestesítése bukkan fel változó alakzatokban akkor, amikor az egyes versekben ön- és egymással-azonosulásként jelennek meg nemcsak a szülők, ősök; nemcsak „ivadékaim", „háznépem", „embereim" avagy a társak, a szólongatott „fiúk, fiúk", máskor mindaz, „Aki itt él", – hanem mindezeknek, magának a költői megnevezésmódnak, s a benne lakozó asszociáció-láncnak, – éppen az életmű, a személyiség magatartása, ezek egységessége, hitele révén egyszerre lesz anyagszerűsége és anyagszerűtlensége. Azaz egyszerű köznapi mivoltában szellemül jelképpé, értékjelképpé. Átvitel és „visszavitel": a szó szoros értelmében vett tapinthatatlanságig s ugyanakkor a tapinthatóságig; úgy tárgyiatlanít (absztrahál), hogy tárgyiasít. Például maga „a verejték, kemény körmök, fényes kapák" is így válnak érzékelhető létszimbólumokká. Avagy a teremtő táj, teremtő embereivel, a „munka robajló ritmusai" maguk így személyesíthetődnek meg, hogy „ők vegyék ormos tenyerükre / ormótlan álmaimat". A nagyapja sírjánál állva így szólhat egyben „József Attila emlékére", adott helyen József Attila szavaival. Mindezekért, miközben kortársait szólítja, így, az általa értelmezett, hitelesített együvétartozás jegyében válik ön- és mi-metaforamegfogalmazássá az intés:

... ha netalán...
... e rögös földre mégis visszatérnénk,
csak lábujjhegyen, halkan!:
apáink *hülő, drága* arcán *járunk.*

(Apáink arcán)[25]

Király László (Farkas Árpád nemzedéktársa) esetében felmerülhet az eddigiekben felvázolt hipotézis cáfolata. Hiszen, ha Farkas Árpádnál az „együvétartozás"-ban jelöltük meg egyedi önmetaforájának egyik lehetséges szinonimáját, akkor – mondhatja az advocatus diaboli – Király Lászlónál nem pont ugyanerről, vagy valami igen hasonlóról van szó? Hol marad akkor az olyannyira hangsúlyozott egyediség?

Jogosnak látszik az efféle ellenvetés. Hiszen Király László lírai világképének jellemzésénél úgy vélem, hogy máig találóan állapította meg évtizedekkel ezelőtt Cs. Gyímesi Éva: „világképének legfeltűnőbb sajátossága, hogy koncentrikus körökben rétegződik egy jól kivehető mag körül, amely az egésznek fókusza, legfontosabbika. A *„szülőföld"* vezérli ugyanis nála más, általánosabb értékszférák szerveződését".[26] Úgy vélem, hogy ez a *szülőföld*, amelyet az értekező adott esetben a szerveződő mű fókuszának, magjának tekint, joggal, – egyben tekinthető *önmetaforának* is. Kérdezheti bárki: vajon ez a *szülőföld*-metafora voltaképpen nem ekvivalense-e az előbb kiemelt *együvétartozás*-nak? S ha igen, akkor hol található, található-e egyáltalán Király László metaforája – önmetaforája esetében az egyediség?

Úgy látszhat, hogy a két testvér-költő lírájában hasonlóan indul ki és tér vissza az apák földjéhez. Király László szavaival:

Nem kell eljönni otthonról többé,
s nem kell hazatérni,
mert otthonunk minden,
s minden: hazánk.
Üljünk le s beszélgessünk...

(Éjféli eső)[27]

S ez az otthon-tudat, ez az összetartozás nevében szólás, ez a többes szám végigkíséri versvilágát, jellegzetes költői dikcióként. Mindig itt vagyunk „mi", „Halljátok-e a dalt, szomorú szeretteim?" – kérdi. A „mi időnk"-ről beszél, „hitünk"-ről, „édeseink"-hez intézi szavait; s ami átitatja pillanatait, eszmélését, az az egymástól el-nem-választott „sors, / sorsom, a sorsunk".[28] Akkor is, ha azt kérdi iszonnyal: „halálunk merre ringat". Ha úgy éli: „Fekete csontú kertünkben / titokzatos mély lábnyomok: / ... / maga a gyilkoló idegenség."[29] Ezek az idézetek 1978-as kötetéből valók. Példákat ragadtam ki csupán a Király László-költészet Farkas Árpádétól egyedi árnyalatban megkülönböztető egyik jegyére: e többes szám alapvető, meghatározó jelenlétére például a dikcióban. Rokona ez a „szülőföld"-kötődés Farkas Árpád *„együvétartozás"*-metaforáinak; mégis különbözővé teszi a kettőt a másféle poétizálás, s az egyes életműveken belüli szerveződés karakterisztikus egyszerűsége. Farkas Árpádnál például a tárgyiasítás egyedi módjáról szóltunk. Király Lászlónál pedig – most már legutóbb megjelent kötetéig végigpillantva – úgy véljük, hogy Cs. Gyímesi Éva hajdani, első öt gyűjteménye alapján kialakított megállapítása most is igaznak bizonyul: „Nyelve nem azért többrétegű, mert a szó jelentésének síkján ambivalens, hanem, mert a közlés síkjait váltakoztatja; nem elemeiben, hanem szerkesztésmódjában lírai."[30] Ez a váltakoztatás legutóbbi két

kötetében, mint a változott helyzet változott költői reflexiója, egyben transzformálódott poétikai világa jelenik meg. Itt is – főként még az 1993-ban összegyűjtött versek közt – megleljük a „szülőföld"-metafora többes szám első személyű megszólításainak meghitt hangjait: „anyánk testvérünk szava sem / változott s apánk sírján kopnak / a betűk egyébként minden ugyanaz"; „Üzenet ez már mind-enyéimeknek" stb.[31] De felbukkan a fájdalmas negatív lenyomat is: a hiányában létező, azaz nem-létében „jelenlevő", megélt idő, tér, személy, élmény paradoxona. „Lassan kezdek nemlétező / városokban élni." „Leírnám magamat, csakhogy...",[32] – ez a befejezetlenség a vers befejezése.

Legutóbbi, esszenciális sűrítettségű, kitűnő kis kötete egységes kompozícióként erről a „nemlétező" létezésről vall. Múzsája maga kitalált személy: nevében is „hívatlan"-hívott: Nyezvanov. Mondhatná bárki: hiszen itt nincs is meg a „szülőföld"-metafora folytonossága! – Igen, ez a látszat. A szülőföld itt áttételekben van jelen, miként az idézett, „*nemlétező* városok". A hangsúly most már a jelzőre esik, a nemlétező-létezés abszurd élményére. Ahogy korábban Cs. Gyímesi Éva joggal állapította meg, hogy a „szülőföld" általánosabb értékszimbólumokban jelent meg: a „föld", majd a „fagy", a „téli keménység", a „csönd", majd az „eszmei szülőföld" sorsjelképeiben, az „élő kariatida", ön-befalazottság etikai vállalásaiban; úgy itt az értékszimbólumok létét áhításukkal, nosztalgiák fűzérével, nélkülözésük tudatának lebegő, átütő erejű költői megjelenítéseivel teremti meg. Az égő, pótolhatatlan hiányt a szenvedélyes sóvárgás intenzitásával képes élménnyé testesíteni. Eszközei merészen paradoxiálisak. A nemhallhatóból idézi fel a hangot; a nem-láthatóból a hajdani látványt; a már elfeledettből az emlékeztetőt; a tagadásból az állítást: a személytelenből a személyeset. A feltételes mód, a sem-sem törlésjelei, a „mintha" bizonytalansága; a fosztóképző, a visszájára fordított idézetek („az ember*halál* útjának felén"), megszűnésükben örökítik meg az értékjelképeket. „Ebben a hallatlan nincs-időben / nincs-kertedben zeng sok nincs-virág."; „Most kezdődik a hallgatás – / tudni valamit, / elveszíteni önmagad." „Súlytalan, illattalan, / nemszóló, nemizgató."; „Távolodtam volna – / nincs távolodás." stb.[34] Az *Álmodott vers* öt mondata, formája, kongó lakonikussága töményen idézheti a lírai jelenség lényegét:

A háborúknak vége mind.
Elpusztultunk, törvény szerint.
Nincs már világ, se bent, se kint.
A költő hangja szól megint.
Minden holtat a jóra int.[35]

Úgy gondolhatná valaki, hogy Király László Al Nyezvanov-ja, magateremtette költője hasonló poétikai képződmény, mint amilyen a legifjabbakat képviselő Sántha Attila önalteregója: Münchhausen báró. Valóban, bizonyos fokig hasonló jelenségről: a helyzet- és ön-definíció[36] „elbeszélő", idéző, rájátszó lírai konstrukciójáról van szó. Ám Sántha Attila, az 1994–95-ben debütáló, nagytehetségű fiatalok csoportjának egyik jeles tagja, a „Serény Múmiák" és az „Előretolt Helyőrség" kitűnő szerzője,[37] alapvetően másként, más költői világot épít. Azonos a kiindulópont: az adott körülmények illúziótlan felmérése, de más a felmérés megjelenítése, mivel más a válasz erre, a reflexió, s az ennek megfelelő metaforikus szintek, s ezek dinamizmusának szerepe. Az el- és ki-pusztulás réme itt is jelen van, de már mintegy evidenciaként, s éppen ezért – önellentmondóan – immár új kiindulópontként. „...Isten halott és vele 2500 éves európai történelmünk is halott, és...mégis élünk", „Isten megszünt, hogy újjászülethessen" – olvashatjuk a lírikus bevezetőjében. Az ő Münchhausen-története erről szóló

„misztériumjáték" – olyan misztériumjáték, amelyikben „nincs misztérium" –, töredék, ama „nagy elbeszélésből" (mondja, ellentmondva a posztmodernnek), ugyanakkor el is különíti. Leszögezi: nem hisz (mármint Münchhausen) e nagy elbeszélés létezésében, csak abban, hogy *„neki* van egy elbeszélése, mely az övé és valahol a miénk is". Münchhausen mesél, és „nem azért, hogy elhiggyük neki, amit mond, hanem, *mert neki jólesik*".[38] Így lesz alkalmas lírai „hős" a báró, éppen gáttalan, szárnyaló hazudozása szabadságában. És a Nietzschétől Szőcs Gézáig, Szilágyi Domokostól Morgensternig válogatott iskoláit kijárt költő Münchhausen maszkjában így váltja groteszk fintorú, profanizált jelképekre az érték, itt Isten létét (szemben a kötet „Gott ist tot." – indításával). „neked a bizonytalan, az a bizonyosság" – mondja egy kocsmában Dsuang Dszi-nek, „nekem, hogy láttam Istent halottként, amint a szelleme kísértett". S mégis, jön a münchhausenes, sántaattilás cáfolat:

De mert utaztam ágyúgolyón
s ittam a Szaharában, hol víz nincsen,
így tudom, hogy Isten él –
a teremtője én vagyok,
néha leül kártyázni velem.
(Az álomban a lepke)[39]

Az önmagára-szabott Münchhausen-jelmez, s vele a szavak, képek, utalások így válnak a logikának fittyet hányó költői logika eszközeivé; s e teremtett, egyszemélyes alkotói játéktérben kivetített helyzetképpé, vele szemben vállalt magatartássá, önvallomássá.

„...torkig többes szám első személyben" – idéztem Farkas Árpád Lászlóffy Aladárhoz ajánlott versét. S most, a legifjabbaknak tekinthető, legutóbbi „Forrás"-örökösök egy képviselőjének idézése után a könnyen felmerülhető, avagy nyitvamaradottnak érzékelhető kérdésekkel visszakanyarodom a Forrás első nemzedékéhez.

Hiszen – főként az utóbbi példáknál – elgondolkodtathat az: vajon mikor, menynyiben és hogyan lehet „önmetafora", – sőt, egyáltalán „metafora" egy (vagy több) költőválasztotta szerep, az én maszkot-öltése, egyáltalán a kivetített, átvitt formákban, értelmekben megnyilatkozó lírai én beszéde?

Úgy tapasztaltam, hogy Lászlóffy Aladár költészete, mintegy iskolapéldája ennek a fajta – mondjuk: én-sokszorozó – metaforateremtésnek. Korábbi példa lehet erre a *Monológ*, amely épp „mono"-voltát cáfolja, különös, jellegzetes Lászlóffy Aladár-os módon. „Ne mondd, hogy beszélek magamban." – kezdi. Mert: „Önmagam mögött ott állok csendben, / mint tükörképek a bölcs üvegben. „ – Nem abszurd játékról van szó, csupán a maga mögött érzett, átélt történelmi korokkal, emberekkel való költői azonosulásról; mindezek magáénak vallásáról. Így érzi maga mögött a barokk termet, reneszánsz házat, Senecát és Diogéneszt; s azt, hogy mindez „nyújtózik benne: mind mind Én ez." Sőt: az „első ember hátán végre (kitér az értelen vidékre) s visszhangja nincs, csak borzongása." Ezért állíthatja:

Elég e tükör benn az agyban.
Hozzá beszélek, nem magamban.
(Monológ)[40]

E vers megszületése óta egy tekintélyes életmű igazolhatja az állítás igazát, művészi, esztétikai aranyfedezetét.[41] Legutóbbi, egyetlen nagy kompozíciót képező kötete meglepetésszerűen, de – úgy vélem, belső szabályszerűségek szerint – éppen „az értelen

vidék"-ről indul az egész felé, akaratlan új parafrázisát adva hajdankori legelső kötetének poétikai magasiskola-fokon.[42] Az így felfogott „én" így lesz önmetafora; egyszerre egyes- és többes számú. S ilymódon kezeli a történelem neves és névtelen tagjait is tulajdon- és köz-nevet önkényesen váltogatva; hol nagy, hol kisbetűvel szerepeltetve; szófaji határokat átjátszva, – példák és elrettentő példák csomópontjaiként kezelve személyességek személytelen jelentéseit és személytelenségek személyessé váló (válható) tartalmait. (Így beszél például „leonardóság"-ról, „metternichség"-ről, „babiloni Gestapo"-ról, „Bánkok illetve Otellók" tragikomédiájáról stb.)[43] Az „én"-önmetafora így különféle módon, összetett szövevényként is történelmi helyzet-metafora-sorozatként, a történelmi ember egymásravetített metaforáiként szolgál reflexióval. Természetesen egy adott költő adott, teremtett lírai módján, ezek síkjain.

III. Mi is tehát az önmetafora?

A felhozott – s vázlatosan felhozott – példák alapján jó néhány következtetés adódik. Ezekből, a fontosabbjából próbálok válogatni néhányat, az áttekintés, kiegészítés szándékával.

1. Úgy látom, hogy a felsorakoztatott költők mindegyikére (s hipotézisként, talán nemcsak rájuk) vonatkoztatható az a fajta gondolatmenet, amelyet Cs. Gyímesi Éva Király László első öt kötete kapcsán fogalmazott meg. A szerző nem használja az „önmetafora"-kifejezést itt, de véleményem szerint ráillik ez az elnevezés. Eszerint: miután „(ez) a líra egy külső meghatározottságában vállalt, kényszerűségeivel elfogadott lét művészi leképezése, s e kényszerű sors állandó eszköze egyszersmind" – nemcsak *személyes helyzetfelismerés és válasz* feszül benne, – hanem – mint minden igazi költő esetében – *közösséghez szóló* erkölcsi példázat is. „Mindezért: a körülményekre vonatkozó definíció itt egyúttal mindig az alany etikai öndefiníciója" (is, teszem hozzá).[44]

2. Az egy-személyes avagy közösségi jelleg eldöntésénél, avagy máskor a személyesből közösségivé váló, netán vándor-metaforává, sőt toposszá változásnál perdöntőnek tartom a mindenkori újszerű (vagy nem újszerű) „implikáció-rendszer"[45] jelenlétét vagy hiányát. Ezen belül, egy metafora, önmetafora eredetisége esetében az adott életmű implikáció-rendszerének létét, összetettségét, ön-elvűségét hangsúlyoznám főként. Átvételek, tudatos vagy öntudatlan hivatkozások, idézések avagy variációk esetében pedig az alkalmazás kontextusát (kontextusait), annak is implikációit, asszociációs köreit.

3. Feltételezésem szerint az önmetafora – akárcsak a metafora mindig egyedi, egyszemélyes eredetű, keletkezésű (persze, szerzője lehet ismert avagy ismeretlen, mint bármely szólásé, vagy azok rokonaié). Viszont eredeti mivoltában többnyire nem körülhatárolt, merev forma, hanem változékony; sőt: változatok, metafora illetve önmetafora-csoportok, -bokrok, -családok hálózatait jelentheti.[46]

Mindez persze már más, újabb tanulmányok tárgya lehet.

JEGYZETEK

1. Ld. Fónagy Iván tanulmányszerű lexikon-cikke Dienes László kiegészítésével. In: Világirodalmi Lexikon Bp. 1991. 8. k. pp. 300–332; Bezeczky Gábor: Egy lexikon-szócikk bibliográfiájához. Books, II. évfolyam. 1990. nyár 2. sz. pp. 227–230.; Helikon, Világirodalmi Figyelő: A jelentésteremtő metafora c. különszáma, 1990. 4. sz. Bevezette: Bezeczky Gábor;

Gottfried Boehm: A kép hermeneutikájához, Fordította: Eifert Anna. In: Athenaeum, Kép – Képiség c. száma, T-Twins K. Kft. 1993. I. kötet 4. füzet, pp. 87–111. Természetesen távolról sem teljes, csupán jelzésszerű ez a hivatkozás.

2. René Wellek–Austin Warren: Az irodalom elmélete, Gondolat, Bp. 1972. Eredeti: 1942, (számos újrakiadással) Fordította: Szili József. Ld. Kép, metafora, szimbólum, mítosz c. fejezet pp. 176–219. Az említett fogalmak és rokonaik érintkezéseinek elméletéhez (időrendben): V. J. Propp: Morfologija szkazki, 1928; N. Frye: Fearful Symmetry; A study of William Blake, 1947. etc.; Man and Time, szerk.: Joseph Campbell, 1957.; Mircea Eliade: Cosmos and History, 1958; etc.; az orosz iskola, iskolák: M. N. Bahtyintól és elődeitől V. V. Ivanovig, Meletyinszkijig stb. (1929–1957–1976 ... napjainkig.) Voltaképpen valamennyiőjük őseként jelölhetjük meg Frazer nevezetes The Golden Bouth-ját (1925.), illetve C. G. Jung, Claude Lévi-Strauss alapvető kutatásait. (1916-tól; 1948–1955-től). Magyarul összefoglaló áttekintés: Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana, Bp. 1970; Cs. Gyímesi Éva: Teremtett világ, Bukarest, 1983.; Bernáth Árpád, Csúri Károly, Kanyó Zoltán tanulmányai és kiadványai (In: Formateremtő elvek a költői alkotásban, Bp. 1971; Studia Poetica, Szeged, 1–9. 1980–1990.; Tanulmányok az irodalomtudomány köréből, Bp. 1988.); Ikonológia és műértelmezés, Szerk.: Fabiny Tibor, Szeged, 1984–1988.). Saját fogalmi összefüggés-tisztázási kísérletem: in: Studia Poetica, 9., 1990.)
3. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A mozgás három dimenziója. In: Jelbeszéd az életünk. – A szimbolizáció története és kutatásainak módszere. Bp. Osiris-Századvég, 1995. p. 615.
4. Fónagy Iván: i. m. p. 300.
5. Tudor Vianu: A metafora kérdéseiről és egyéb tanulmányok. Válogatta, fordította és jegyzetelte: Szilágyi Domokos. Bukarest, 1967. p. 97.
6. Max Black: „Metaphor" Proceedings of the Aristotelian Society. N. S. 55 (1954–55) Magyarul: fordította: Melis Ildikó. In: Helikon, 1990. idézett különszám, p. 437.
7. Gyöngy és homok. Bukarest, 1992. pl. 10, 11, 12.
8. Kovács András Ferenc: Költözködés, Pécs–Bukarest, 1993. p. 5.
9. Cleanth Brooks: Metaphor, Paradox, and Stereotype. British Journal of Aesthetics 4 (1965). Idézi: Bezeczky Gábor, Helikon 1990-es különszámának bevezetése, p. 379.
10. A vitáról: Tudor Vianu i. m. p. 16. Vö.: G. Vico: Az új tudomány, Fordította: Dienes Gedeon és Szemere Samu, Bp. 1979. pp. 266–279.
11. Toposz-ról: Kiss Sándor, Világirodalmi Lexikon 15. k. p. 664-5. Metaforáról: Tudor Vianu i. m. p. 5.
12. Gáll Ernő: A sajátosság méltósága, Magvető, 1983. pp. 61–96. Eredetileg egy tágkörűvé váló vitához (1978) kapcsolódik, amely Sütő András írása s az erre válaszoló Panek Zoltán cikke nyomán alakult ki. Bekapcsolódott: Balogh Edgár, Bajor Andor, Farkas Árpád, Szőcs Isván, Láng Gusztáv. Cs. Gyímesi Éva a gyöngykagyló-képet eleve, mint „egy kétezer éve ismerős *közhelyet*" vizsgálja,a melynek „*logikai* és értékviszony lényegét" hangsúlyozza, illetve a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomban visszatérő motívumként annak „*ideológikus* többletjelentését" I. m. pp. 5-27. etc. Kiemelés: Sz. K.
13. Nelson Goodman: Language of Art. An approach to a Theory of Symbols. Indianapolis–New York: Bobbs-Merrill Co. Inc., 1968. 68–85. Magyarul: Helikon, 1990. idézett különszám. Fordította: Kálmán C. György. p. 422.
14. Donald Davidson: „What Metaphors Mean" in Sheldon Sacks (ed.) On Metaphor. Chicago and London. The University of Chicago Press, 1978. 29–47. Magyarul: idézett Helikon-szám. p. 448. Fordította: Melis Ildikó.
15. Douglas Berggren: From Myth to Metaphor. The Monist 50 (1966) 530–552. Magyarul: Helikon, 1990. idézett különszám. Fordította: Kálmán C. György. p. 403. 404.
16. Tudor Vianu: i. m. p. 62.
17. Ld. 14. sz.: Tudor Vianu: i. m. p. 97.

18. Vö. E. R. Curtius: a motivum az, amely szervezi és mozgatja a fabulát, a szüzsé „motívumok komplex hálója"; a kulcsszavak mögött „szemantikai háló" áll etc. (Kritische Essays, 1954.; V. Sklovszkij: O tyeorii prozi, 1925.; Propp: A mese morfológiája (első kiadás: 1928.) Magyarul: 1975. stb.
19. Monroe C. Beardsey: The Metaphorical Twist. Philosophy and Phenomenological Research 22 (1962): 193–307. Magyarul: Helikon 1990. idézett különszám. Fordította: Kálmán C. György. p. 412.
20. Max Black: „Metaphor" Proceedings of the Aristotelian Society. N. S. 55 (1954–55) 273–294. Magyarul: Helikon idézett különszáma, 1990/4. Fordította: Melis Ildikó. p. 444.
21. Max Black: i. h. p. 445. Kiemelés: Sz. K.
22. Ezt a „lebegtetést" arra alapozom, hogy fejtegetése eleve kérdésfeltevő, fogalomtisztázó, melynek során az idézőjelben használt „tiszta esetek"-ből indul ki, s az ún. „interakció"-elmélethez vezeti gondolatait, mint hipotézishez. Vö. Max Black: i. h. p. 432–433, 445, 446–447.
23. Farkas Árpád: A szivárgásban. Bp. 1991. p. 166. Kiemelés: SZ. K.
24. Farkas Árpád: i. m. pp. 217–221.
25. Farkas Árpád: i. m. az idézetek helye hivatkozási sorrendben: p. 201, 5, 24, 16–17, 22, 24, 13, 5.
26. Cs. Gyímesi Éva: Találkozás az egyszerivel, Bukarest, 1978. pp. 167–180.
27. Király László: Az elfelejtett hadsereg, Bukarest, 1978. p. 11.
28. Király László: i. m. p. 55, 13, 42, 47, 51. 59.
29. Király László: i. m. Elveszett világ p. 23.
30. Cs. Gyímesi Éva: i. m. p. 177.
31. Király László: Skorpió, Bp. 1993. Útirajz, p. p. 27., Szeptember végén, p. 39. Vö. p. 7, 9, 21, 29, 30.
32. Király László: i. h. 1993. Április, p. 26.
33. Ld.: már Janicsártemető, Bp. pp. 144–149.
34. Király László: Beűzetés, Bp. 1995. Csend, p. 11, A ház mögött p. 41, Novemberi fény, pp. 60–61.; Vö. Tavasz, p. 7., Esti dal, p. 9, Kafka naplója p. 12, Ez a vad mező, p. 19, Hold, p. 38, Kire vár, p. 39, stb.
35. Király László: i. m. p. 56.
36. Sántha Attila: Münchhausen báró csodálatos versei, Kvár., 1995. Cs. Gyímesi Éva: i. m. p. 167.
37. Vö. Helikon c. folyóirat rovata, illetve kiadóvállalat, Felelős kiadó: Szőcs Géza. Kötetek: Vida Gábor: Búcsú a filmtől, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1994.: Demény Péter: Ikarosz imája, lmft. 1994.; Jánk Károly: Álom a nyomokban, lmft. 1994; Kelemen Hunor: Minuszévek, Kriterion, 1995.; Lakatos Mihály: ELőjáték, Mentor, 1995.; Fekete Vince: Parázskönyv, Kvár, 1995; Sántha Attila: i. m.
38. Sántha Attila: i. m. p. 10, 8. 9.
39. Eleve Szabó Lőrinc versét idézve, azaz eredendően „álom"-ról van szó, mint nem-valóságról, nem-bizonyosról.
40. Ld. „...hogy kitudódjék a világ". Magvető, Bp. 1980. p. 87.
41. Bővebben, ld. Szeged – Kolozsvár, 1955–1992. – Pesti Szalon, 1993. pp. 66-130.
42. Ld. előadás a Finnugor Kongresszuson, Jyveskylla, 1995. – Írásban: Alföld, 1996. Symphonia Antiqua kötet elemzése, 1995.
43. Prózában csakúgy mint lírában. A példák lelőhelye: Botrány Gordiuszban, 1994.
44. Cs. Gyímesi Éva: i. m. Király Lászlóról, idézésem általában érvényességét kiterjesztve (i. m. pp.) Kiemelés Sz. K.
45. Max Black: i. h. p. 444.
46. Vö. Európa-motívum, – mint része, (synecdoché-je) az én–Mi – metaforának (ld. Sz. K. i. m. vmint Hitel, 1994/12. pp. 82–87.)

JUHÁSZ ERZSÉBET

Az ugartörés mint önmetafora

A VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOM KÉT HÁBORÚ KÖZTI SZAKASZÁBAN

Bori Imre irodalomtörténetében kaphatunk összefoglalást azokról a vitákról, amelyek a húszas években zajlottak a Vajdaságban arról, hogy van-e vagy kell-e vajdasági magyar irodalom, vagy pedig a megváltozott országhatárok ellenére is csak magyar irodalom létezik, s ennek az egy magyar irodalomnak vannak erdélyi, szlovenszkói és vajdasági munkásai.[1] „Ezeknek a vitáknak a jelentősége valójában abban jelölhető ki – összegezi Bori Imre a fentieket –, hogy tisztázódtak a jugoszláviai magyar irodalom alapvető kérdései: immár nemcsak kerete ennek az irodalomnak a Vajdaság, hanem talaja is, az író pedig tudomásul vette, hogy jugoszláviai magyar író."[2] Dolgozatomban abból indulok ki, hogy noha e viták elcsitultak, maga a kérdés, mit jelent vajdasági magyar írónak lenni, közel sem nyert olyan választ, amely ne hagyta volna maga után a megválaszolatlan kérdések egész sorát.

Induljunk ki a Szenteleky Kornél nevéhez fűződő culeur locale elméletből. A fent idézetteknek némileg ellentmondva szögezi le Bori Imre, hogy a *Kalangya* körül csoportosult írókat befolyásolta ugyan a helyi színek elmélete, ám tiszta, Szenteleky elképzelte formájában szinte senki sem tudta megvalósítani.[3] Nem biztos tehát, hogy messzire jutnánk, ha ennek az elméletnek a nagyon csekély művekbeli megvalósulása után nyomoznánk. Abból a körülményből kiindulva, hogy magukba az irodalmi művekbe csak a legritkább esetben tudott beleszervesülni ez az elmélet, hogy esztétikai minőséget is teremtett volna, aligha tekinthető a húszas-harmincas évek vajdasági magyar irodalmi törekvéseit kifejező önmetaforának, még kevésbé önítéletnek vagy hivatástudatnak. Így a helyi színek elmélete semmiképp sem tekinthető a vajdasági magyar irodalom e korszakában sem *értékjelképnek*, sem pedig *létszimbólumnak*.

Az új államhatárok között alakuló vajdasági magyar irodalom önmetaforájának megragadásakor, a helyi színek elméletét irrelevánsnak tartva, az *ugartörés* Szenteleky-féle értelmezéséből kell kiindulnunk. E fogalmat Herceg János emelte Szenteleky posztumusz megjelent tanulmánykötetének gyűjtőcímévé, figyelemreméltó indoklással: „Szenteleky Kornél tanulmányainak nem önkényesen adtam az Ugartörés címet. Ez az összetett szó csaknem minden cikkében és tanulmányában előfordul. Ő tudatában volt szerepének: szellemi parlagon élt a délvidéki magyarság, a kultúra apostolának tehát egészen elölről kellett kezdeni a munkát. Ugartörést kellett végeznie."[4] A szellemi ugartörés feladatát Szenteleky több szinten tartotta szükségesnek. Nem fontossági sorrend szerint említem e feladatköröket, mert valamennyi egyformán nélkülözhetetlennek tetszett meghirdetője szemében. A szellemi, kulturális ugar a Vajdaságban mindenekelőtt az általános műveletlenség következménye. Herceg János hívja fel a figyelmet utószavában, hogy, „Rilkét, Proustot olvasta, a modernekért rajongott, de sohasem jutott odáig, hogy kedvenc költőiről írhatott volna, mert egy pillanatig sem volt szabad megfeledkeznie arról, hogy az ifjabb nemzedék Arany Jánost és Madáchot sem ismeri, hiszen az iskolában, a kisebbségi iskolában nem tanították a magyar klasszikusokat.

Úgy érezte, hogy a délvidéki magyar írónak az iskolai nevelést pótolni kötelessége. S e kötelességvállalásban ő mindig elöljárt. [...] A legnemesebb megalkuvásra vállalkozott: félretette az esszéíró finom műszereit, és krétával a kezében odaállt a táblához. Kritikus helyett tanító lett, mert a szükség így kívánta."[5]

Pontosan felismeri az általános műveltséghiánynak a gyökereit:

„A Vajdaságnak soha sem volt poétája, soha sem volt sajátos irodalma. Hogy miért, erre könnyű a felelet: nem volt szellemi szükség, nem volt érdeklődés, nem volt közönség, mely életre hívta volna az irodalmat."[6] Ezzel a tétellel a továbbiakban még bővebben foglalkozunk. De érdemes még egy megállapítását idézni: „A Vajdaságban nincs múlt, történelem és tradíció, mely a költők lelkületét befolyásolná, irányítaná, mint például Erdélyben. Irányítás, tradíciók nélkül indulnak a költők, egyedül a jelenben élnek, ezért könnyen és messzire repülnek, hiszen semmi sem húzza őket a múlthoz és a földhöz. Sorsuk a múlt és tradícióhiány."[6] A továbbiakban az olasz futuristákhoz hasonlítja Szenteleky a vajdasági költőkre jellemző tradícióhiányt. Ez a hasonlítás, mondanunk sem kell, kétszeresen is téves előfeltevéseken alapul. A futuristák ugyanis épp a hagyományok egész „múzeumával" szakítva tépték ki magukat belőle, fullasztónak, fojtogatónak érezve több évszázadnyi hagyomány egymásba folyó, vagy egymást tagadó láncolatait. Ezzel szemben a húszas-harmincas évek vajdasági költői az új államalakulatban, ahová a történelmi és társadalmi-politikai zajlások (földrengések) folytán kerültek, elveszítették eleven kapcsolatukat a magyar irodalom különböző hagyományainak vonulataival. Hogy ez mennyire tudathasadt szellemi állapotot teremtett, azt akkor érzékeljük a leginkább, ha Kosztolányi Dezső vagy Csáth Géza jellegzetesen szabadkai ihletésű műveire gondolunk. Papp Dániel, Gozsdu Elek vagy Herczeg Ferenc délvidéki ihletésű műveire hivatkoznunk is fölösleges, hisz távolabb vannak időben a húszas évektől, ám Kosztolányi Pacsirta című regénye 1924-ben jelent meg, az *Aranysárkány* pedig 1525-ben. S mindkettőnek a legmélyebb gyökeréig hatolóan *a tunya bácskai város,* Szabadka az ihletője. Az a Szabadka, ahol ugyanekkor Dettre János sürgeti a vajdasági magyar irodalom megteremtésének ügyét az ugyanott megjelenő *Bácsmegyei Napló* hasábjain.[7] Mindennek alapján pontosan lemérhető, milyen traumatikus állapotot teremtett a határátrendezés a Vajdaságban élő írók számára. Két-három évvel a Pacsirta és az Aranysárkány megjelenése után írja Szenteleky: „Ezen a lomha, lapos, tespedt tájon még kunyhója sincs a szépségnek. Ízléstelen, álmos kisvárosok, önző, mogorva falvak, hasznot ígérő kukoricások és – nincs tovább. [...] A mi parasztjaink számítók, pulyák, és se szavuk, se daluk, se szokásuk, se észjárásuk nem eredeti. A városi emberek némelyikén a pesti kabarékultúra máza tarkállik, van aztán néhány finom és csendes kivétel, aki szép könyvet olvas és szép álmokat álmodik a zsíros, trágyaszagú földek felett, de nincs kollektív vajdasági lélek, sőt még tiszta típusok sincsenek ebben a tarka, soknyelvű, sokhitű és egyedül gazdasági kötelékkel összefűzött népességben."[8]

Szenteleky bizonyos értelemben összemossa az irodalmi és kulturális szerveződés hiányát a hagyományok hiányával. Sajátos rövidre zárás következik be: egyfelől az új államalakulatba került vajdasági magyarságtól jellegzetes helyi színeket várnak Dettre is, Szenteleky is, másfelől ők maguk sem veszik észre, ami eleven jelenvalóságként a rendelkezésükre állhatna. (Ez a furcsa ellentmondás azonban szükségszerű.) Helyi színek meglétét, sőt irodalmi megformálását elvárni, amikor e vidék lakossága Mária Terézia-korabeli idetelepítettekből áll javarészt, minthogy az előző lakosságot, kulturális intézményeivel együtt mindenestül elsöpörte a történelem vihara – alighanem merő képtelenség, mint ahogy a hagyományok megőrzését számonkérni is. Lévén, hogy e vidék,

a mondottakból következően polgári hagyományokkal alig rendelkezett a határátrendezést megelőző időszakban sem. A századfordulótól kezdődően viszont az irodalom és kultúra Pest-központúvá válása folytán a művelődési és irodalmi élet megerősödésére minden esély elveszett e vidéken. Helyi színeket keresni itt éppúgy fából vaskarika, mint országhatárokkal elzárva a magyar kultúra eleven áramkörétől, azzal áltatni magunkat, hogy az egyéni erőfeszítés semmissé teheti az elszakadás tényét.[9]

Amikor Szenteleky mégiscsak vállalkozik az irodalomszervezésre, a helyi színek fontosságának meghirdetésével a sajátos, vajdasági, kisebbségi élet, közérzet és szellemiség megteremtődését és megfogalmazását sürgeti, amely azonban olyan magas fokú ön- és helyzetismeretet követelne meg az itteni írástudók részéről, hogy az objektív képtelenség. Nem szabad tehát figyelmen kívül hagynunk, hogy ebben a helyi színek elméletben a sajátos vajdasági kisebbségi lét megfogalmazásának igénye rejlik, kimondatlanul is. Ezt támasztja alá az a mozzanat, hogy Szenteleky az erdélyi és a szlovákiai irodalmakat tekinti modellértékűnek a vajdasági számára: „A mai vajdasági irodalom önállóságra törekszik, mert élettartalma lassan teljesen elszigetelődik. Az a köldökzsinór, mely a Vajdaság aktív irodalmi életét Pesthez kötötte, ma már alig lüktet, nemsokára már teljesen elsorvad. Az itteni írói termés hiába kopogtat a kopott kilincsű pesti ajtókon. Pestnek más gondjai és problémái vannak, ezért nem értheti meg a mi megváltozott élettartalmunkat, a mi kulturális problémáinkat. A hatalmas és virágzó magyarországi kultúra sok tekintetben nárciszéletet él: önmagát szereti és csodálja a kicsiny tó tükrében, és kevés megértéssel, felületes tekintettel fordul más tájak felé. Így tehát – ha élni akarunk – új vérkeringésre kell berendezkednünk, meg kell teremtenünk éltető, oxigént adó szervünket: közönségünket, saját tüdőnkkel kell lélegeznünk, meg kell keresnünk és találnunk új életformánkat. Erdélyi és szlovenszkói testvéreink ezt már évekkel ezelőtt megcsinálták, ők már virulnak és erősödnek az új életformában. Mi voltunk a legcsenevészebbek, mi állunk legkésőbb talpra, mi tanulunk meg legkésőbb támasz nélkül járni, és utánzás nélkül gagyogni."[10] Elgondolkodtató mozzanatokra bukkanunk, ha mai szemmel vizsgáljuk felül a Trianon utáni kisebbségi magyar irodalmak viszonyát az anyaországihoz. Ugyanis az „új létformák s a párhuzamosan élő magyar kultúrák kísérleti korszaka (Peéry Rezső), az a körülmény, hogy a kisebbségi magyar irodalmaknak nincs igazán eleven és intenzív kapcsolatuk az anyaországi irodalommal és kultúrával, nem a kommunista rendszerekkel kezdődött, hanem az ország első világháború utáni feldarabolásával. Teljesen mellékes körülmény e tekintetben, hogy kisebbségi vagy nemzetiségi irodalomnak neveztetnek a határon túli magyar irodalmak.

Erdélyben a magyar íróknak nincs okuk a kulturális és irodalmi hagyományok hiányára panaszkodni, de ott is ekkor erősödik fel a regionális gyökerek tudatosítása és vállalása. Szlovákiában ekkor kerül sor a meglévő, de alig számon tartott hagyományok áttekintésére. Vajdaság hozzájuk viszonyítva is a legáldatlanabb helyzetben van: nem rendelkezik olyan hagyományokkal, amelyek kontextust teremthetnének a bontakozó irodalomhoz és kultúrához. Nem véletlen, hogy ilyen körülmények között Szenteleky, a sorsközösség okán, elsősorban az erdélyi és a szlovenszkói magyar irodalommal keresi a kapcsolatot. Nagy kár, hogy ez a kapcsolat, elsősorban politikai okokból kifolyólag, az elmúlt fél évszázad során szinte teljesen elsorvadt. Ebben az áldatlan körülményben (is) rejlik annak oka, hogy az 1988 óta részben vagy egészében megváltozott körülmények ellenére is oly nehezen tud érvényt szerezni magának a magyar irodalom területi sokféleségét együttlátó szemlélet.

Egyetlen reális *viszonyítási pont*ként merül fel a Vajdaságban a többi kisebbségi irodalommal való kapcsolatteremtés. Ez szövegszerűen bizonyítható. Dettre János írja *A kisebbségi magyar irodalom* című cikkében 1924-ben: „Egyik csehszlovákiai magyar lap fölveti a kérdést, s nyomban megindítja a vitát: lehet-e érték az utódállamok területén élő kisebbség irodalma, vagy pedig az adott helyzetben kénytelen-e megmaradni rudimentális értéktelenségében?" Figyelemreméltók Szenteleky későbbi elvei szempontjából is Dettre további fejtegetései: „...a monarchia összeomlása s a régi Magyarország darabokra válása nemcsak a politikai határokat változtatta meg. Az utódállambeli magyar már most is egész más szemmel figyeli az eseményeket, mint idegen országok magyarjai, habár nyelvben és kultúrában édestestvérei maradtak. [...] Megmaradt és megmarad a nyelvnek s a kulturális tradíciónak közössége, de a lelki élet matériája, tartalma merőben megváltozott. Nem természetes-e, ha a megváltozott tartalom új formákat keres, ha az új matéria elhagyja a réginek a kifejezési eszközeit?"[11]

Mielőtt részletesebben foglalkoznék a tartalom (matéria) és az új forma viszonynak alighanem szükségszerű félreértelmezésével, a fenti utódállamokbeli hatást érzékeltetendő idéznék egy részletet Szenteleky *Írói felelősségünk* című, nyolc évvel későbbi írásából: „Benda igazságainak és megállapításainak visszhangjaképpen, a kisebbségi viszonyhoz alkalmazva mondotta ki Berde Mária annak szükségességét, hogy az erdélyi íróknak vallani és vállalni kell sorsukat, vallani és vállalni az elhivatottságot és az ezzel járó felelősséget. [...] Nekünk is vallani és vállalni kell sorsunkat, problémáinkat, és úgy kell hirdetnünk igazságunkat, mint ahogy azt írástudóink tették. [...] Végeredményben minden írás igazi értékét a hit adja meg, amellyel megíródott, az eszme, amely átsugárzik rajta."[12] Szenteleky irodalomszervező munkájának legfőbb érdeme, hogy a *Kéve* című versantológia, a *Vajdasági Írás* folyóirat, a *Mi Irodalmunk* melléklet, majd utóbb a *Kalangya* című folyóirat hasábjain egybe tudta fogni azokat az írókat, akik vállalták a kisebbségi helyzetet, a vele való szembesülést, a belőle adódó gondokat, gondolatokat és feladatokat. Vállalták önnön kisebbségi voltuk konzekvenciáit: azt, hogy szükség van a vajdasági magyar irodalom megteremtésére, mert egyedül ez hozhatja létre a vajdasági magyar szellemi életformát. Mindennek tudatosítása tekinthető szellemi ugartörésnek. Ilyen vonatkozásban nevezhetjük Szenteleky programját a korabeli vajdasági magyar irodalom önmetaforájának.

Mindeközben azonban nem szabad megfeledkeznünk egy alapvetően fontos mozzanatról: Szenteleky, Dettre János nyomán, *új élettartalmat* emleget, mely keresi a maga *új, időszerűbb formáját*. Ám ez a *forma* a születőben lévő vajdasági magyar irodalomra, mint új *szemléletformára* terjed ki csupán, *nem pedig az ebben a szemléletben fogant irodalmi művek (mű)formájára is*. Furcsa ellentmondások és rövidrezárások sorozata ez az egész korszak. Szinte objektív képtelenség a hagyományokkal javarészt nem rendelkező, másrészt a meglevőeket nem felismerő vajdasági magyar írók számára megoldani, hogy adekvát irodalmi formát adjanak annak az *új élettartalomnak*, amit az anyaországból kiszakadt kisebbségi lét hoz magával. Az sem lehet véletlen, hogy ha nem is tudatosan, de ösztönösen talál rá Szenteleky a helyi színek elméletére, mert ez, lévén hogy szemléletmódot jelent, kiiktathatja az új forma megoldatlanságának kérdését. A helyi jellegzetességek felismeréséhez és esztétikai értékű irodalmi megformálásához viszont, mint már említettem, nincsenek meg ezidőtájt sem a tér- sem pedig az időbeli távlatok. Az új forma megoldhatatlanságából következik az a merészség, melynek okát Szenteleky is pontosan felismeri: „Mi csak most kötöttük fel üres tarisznyánkat, nekünk csak jelenünk van, ezért járunk könnyen, kötetlenül. A tradíció és emlék nélküli emberek prog-

resszívak, frissen és messzire menetelnek. Tekintetük a messziséget keresi, és könnyen átsiklik nyelvi, nemzeti elkülönüléseken. Az általános emberit látják, érzik, hirdetik. Látókörük széles, de persze nem olyan éles, mintha szűk szögbe szorítanák, egy pontra szegeznék tekintetüket. A messzi horizont mindig elmosódottabb, mint a faluvégi erdő távlata. Ezek a körülmények sok tekintetben megmagyarázzák a vajdasági versek színhiányát, általános probléma- és tartalomkeresését, az örök embernek határtalan hívését, a költők egység nélküli, tágabb és elmosódottabb világszemléletét. És ezekben a körülményekben megtaláljuk a magyarázatot arra nézve is, hogy miért vannak a Vajdaságban – úgy formai, mint tartalmi tekintetben – progresszívebb, merészebb verselők, mint akár Magyarországon, akár Erdélyben, akár Szlovenszkóban."[13]

A hagyományhiány tehát egyfelől a fenti értelemben vett merészséget szül, mely, tudjuk jól, éppannyira magában rejti a dilettantizmus veszélyeit, mint a rég idejétmúlt, avítt formák ismételgetése. A dilettantizmus két irányból is fenyegető veszélye is a fenti körülmények következménye.

Szentelekynek egyáltalán nem áll módjában megvalósítható programot és célkitűzést teremtenie a vajdasági magyar írók számára a helyi színek elméletével, még ha annak finomított, utolsó változatát is vesszük tekintetbe, amely az *Ákácok alatt* címen, 1933-ban megjelent vajdasági magyar novellaantológia előszavában fogalmazódik meg: „Be kell vallanom, hogy sokan nem értettek velem egyet célkitűzéseimben, megvádoltak, hogy korlátok közé szorítom a teremtő képzeletet, az írói szabadságot, és az erőltetett helyi színeket többre becsülöm az írói kiválóságoknál. Nem akarom értékmegállapításomat makacsul védelmezni, csupán két tényt szeretnék leszögezni, ami talán magyarázatul is szolgál.

Az első az, hogy a sokat emlegetett couleur locale-t nem szabad szószerint értelmezni. Nem az a fontos, hogy a történet Bácskában vagy a Bánátban játszódik le, hogy a környezet színei megfeleljenek az idevaló táj színeinek. A szellem a fontos. A szellem, amit az író a színeken túl megérez, s amivel az író némi közösséget érez. Az olvasó találni fog ebben a gyűjteményben olyan elbeszélést is, amelyben nincs bácskai vonatkozás, mégis jóformán minden szóból bácskai levegő áramlik, az egész írás bácskai problémákat és poézist lehel. Örvendve látom, hogy a fiatal nemzedék teljesen átérzi az újabb meglátás, a pozitívumba kapaszkodás szükségességét. Ezt nevezhetjük esprit actuel-nek, esprit localnak avagy neue Sachlichkeit-nak, a szavak nem fontosak, mert nem adhatják vissza pontosan az elgondolást. A lényeg az, hogy igazi életet, igazi mát adjon az író."

Amit a fenti idézetből kiolvashatunk, világosan kifejezi, hogy itt „a valóság utáni ádáz hajsza" a meghirdetett program. Szenteleky az új országhatárok közé kényszerült vajdasági magyarság jelen idejű valóságát szeretné irodalmi formába önteni, illetőleg ezt várja el az itteni íróktól. Ám, mint erről volt már szó, ez autentikus irodalmi műforma nélkül megoldhatatlan feladat. A magyar irodalomtól való elszakadás a forma változásainak különböző hagyományaitól szakította el az itteni írókat. Nem volt mivel párbeszédet folytatni, nem volt mit sem elfogadni és tovább folytatni, sem pedig elutasítani. A korabeli vajdasági magyar írók helyzete az emigráns írókéhoz hasonlítható a leginkább. Ugyanis nem volt, mert nem is lehetett viszonyítási pontjuk. Kikerültek a történelemből, a magyar irodalom történetéből is.

Kosztolányi szabadkai ihletésű regényei egyfelől azt példázzák, hogy a helyi színek vagy regionális sajátságok megragadásához tér és időbeli distancia szükségeltetik. Ezzel a vajdasági magyar írók a húszas, de még a harmincas években sem igen rendel-

kezhettek. Elég, ha magára Szenteleky műveire hivatkozunk, vagy Szirmai Károly víziós novelláira. S Herceg János alkotói gondjaira, aki egyik utolsó művében, *Módosulások* (1989) című önéletrajzi ihletésű regényében, több mint fél évszázad távlatából tudja talán a legmélyebben megragadni ifjúkorának „helyi színeit", jellegzetességeit. Hitelesen, ugyanakkor a „messzeségek aranyfüstjén át" szemlélve, gyöngéd öniróniával, bölcs humorral és visszafogott melankóliával. Autentikus irodalmi formába öntve mindazt, amit Szenteleky követelményül állított önmaga és pályatársai elé.

Egyetlen hagyomány folytatására adódott lehetőség a vajdasági magyar írók számára Szenteleky idejében. Egy más alkalommal már utaltam rá, hogy nem véletlenül használja Szenteleky az *ugar*törés kifejezést. Az ugar Ady magyar ugarára vezethető vissza. Közép-Európában ugyanis „a 20. század első évtizedében az irodalmi tudatban rögződött a fiatal nemzedék evidenciaélménye, az elmaradottság. Metaforikus nevet is kapott, az Ady találta szimbólumot: itt terpeszkedik a magyar ugar, a halálszagú, a lelkek temetője" (Hanák Péter). S ha valahol, akkor a Vajdaságban lehetett legkevésbé a valóságtól való költői elrugaszkodás metaforájának tekinteni ezt az ugart. Elvadult, gazdátlan gazzal benőtt vidék ez a szellemiek tekintetében. Ezt a közönyt, érdektelenséget, tunyaságot kell feltörni: szellemileg megtermékenyíteni. Így értelmezve tehát a vajdasági magyar irodalom két háború közti korszakának, pontosabban: Szenteleky haláláig, 1933-ig terjedő korszakának az önmetaforája, értékjelképe és létszimbóluma az ugartörés. Az ugartörés, mely: 1. feladatául tűzte a regionális irodalom megteremtését – esztétikai aranyfedezettel rendelkező műveket azonban nem tudott teremteni; 2. megteremtette és ápolta a kapcsolatot a többi utódállam magyar irodalmaival, a magyar irodalom területi sokféleségét együtt látó szemlélet első alapköveit rakva le általa; 3. kialakította a kulturális sokféleségben rejlő gazdagság iránti fogékonyság elvét, mely elsősorban az államalkotó többségi népek irodalmaira való folyamatos odafigyelést irányozta elő. Ezt, valljuk meg, könnyen vehetjük tipikus kisebbségi lojalitásnak, ám fél évszázaddal később ugyanez a gesztus a legtermékenyítőbb szellemi újjászületést eredményezte a vajdasági magyar irodalom számára. (Lásd: *Új Symposion*, 60–70-es évek.)

Van még egy hozadéka Szenteleky programjának, melyről mindeddig nemigen esett szó, talán mert a kisebbségi helyzet soha sem kedvezett az effajta szellemi nyitottság és tolerancia érvényesülésének. *Egy dunai kultur-terv* című cikkében írja Szenteleky 1932-ben: „Néhány hónap óta ismét időszerű lett a dunai konföderáció terve, amely azonban tisztán gazdasági terv volt. Ez az egyoldalúság a dolog sürgősségével magyarázható, mert már mindenki mindennél fontosabbnak tartja a gazdasági bajokat, és az új gazdasági szövetségtől a nyomorba süppedt népek számára könnyebbülést remélnek a politikusok. Nem szabad azonban megfeledkezni a kulturális tényezőkről, melyeknek hatása tisztább, tartósabb, s nem csupán az anyaghoz kötött. Valljuk be azonban, hogy egy kulturális konföderáció terve még nehezebben valósítható meg, mint egy gazdasági."[14]

Vissza-visszatérő álom ez azóta is, de a szellemi ugartörés igényének megalapozottságát, s látókörének tágasságát nagy meggyőző erővel bizonyítja. Súlyát és hitelét növeli, s általa önmetaforánk minőségét is emeli.

JEGYZETEK

1. Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története.* Harmadik átdolgozott és bővített kiadás. Újvidék, Forum, 1993. 84–85.
2. Uo. 86.
3. Uo. 116.
4. Utószó in: Szenteleky Kornél: *Ugartörés.* Tanulmányok. Újvidék. A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség Kiadása, é. n. 149.
5. Uo. 145–150.
6. Uo. 21.
7. Dettre János: *Új partok felé.* Szabadka. Életjel Könyvek, 1979. Az írásokat összegyűjtötte, a szöveget gondozta, az utószót és jegyzeteket írta Dér Zoltán. Valamint: Utasi Csaba: Dettre János. In: U. Cs.: *Vér és sebek.* Újvidék. Forum, 1994.
8. Szenteleky Kornél: *Ugartörés.* Újvidék. Forum, 1963. 54.
9. „Nem igaz, százszor nem igaz a »partra vetődés«, az elszakadás, a »messzire kiesés«. Én lázadozom eddigi életem és jelenlegi helyzetem ellen, de azért sohasem érzem, hogy elvesztettem a kapcsolatot a szent viharokkal, a szellem száguldó szárnyalásával. Én ott vagyok, velük vagyok, a harcosok, hívők első soraiban dalolok és marsolok előre, lépésben, eleven kedvvel és erővel, és bizonyos vagyok benne, hogy nem is fogok lemaradni. [...] A felvevőkészülék a fontos és nem a távolság. És ha koponyánkban tisztességes felvevőkészülék működik, így nincs idő és nincs távolság, úgy érzelgős ostobaságnak tűnik fel a partra vetődés siráma. (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933.* Kiadja a Szenteleky Társaság. Zombor–Budapest, 1943. 388.)
10. Szenteleky Kornél: *Ugartörés.* Újvidék. Forum, 1963. 94–95.
11. *Bácsmegyei Napló,* 1924. nov. 16,
12. Szenteleky Kornél: *Ugartörés.* Újvidék, 1963. 66–67.
13. Uo. 63.
14. Szenteleky Kornél : *Ugartörés.* 1943-as kiadás, 5–10.

PAPP P TIBOR

Kisebbségből kisebbségbe

ELTENGERTELENEDÉSEM (POSZT)TÖRTÉNETE

I.

A couleur lokálban igen jól érzem magam. Az igazi lokálokban az ember általában jól érzi magát, mert nyugton hagyják, ül békén az asztalnál, és amíg kortyolgatja kávéját, italát, elmondja gondolatait, kicseréli másokéival. Ez az irodalmi lokál. És mert lokál, valami könnyedség van a levegőjében, füstös, zajos világában. ...Azért is jól érzem magam ebben a lokálban, mert asztaltársaim élők és holtak egyaránt lehetnek, senki nem zavar abban, hogy kicseréljem velük gondolataimat, két és kétezer év nem jelent társalgási akadályt, a személyes megjelenés bonyolultsága okán találták ki a lokáltulajdonosok a nyomtatott lapok általi társasérintkezést. Akik meg úgy érzik, táncoljanak nyugodtan, a lokálban az is megengedett, hisz azért lokál.

Bonyolult a szó, számomra csak az a kínos, ha betérvén egy meghatározott asztalhoz kívánnak ültetni, nem mintha nem tudnám, hol a helyem, de bóklászni jó dolog, ide-oda köszönni; a lokálissá tett lokálban nincs semmi vonzó, a lokalizált lokál három asztalnál többet nem tud elhelyezni, nincs hol, nincs hová.

(Lovas Ildikó: *Szabadkáról. (II.)* = u.ő.: *A másik történet.* Osvit, Szabadka, 1995. 61.)

Hátrálj csak forradalmár! (A deKON visszafogása.)

De most valahogy mégsem akaródzott „pusztítani". Mert ott, akkor, életemben először arra gondoltam, hogy az ilyesféle „átalakítás" pusztítás is lehet. Korábban mindig úgy képzeltem, hogy a hagyomány átírása nem csak lehetőség, de alkotó föladat is, ami elől legfönnebb ideig-óráig lehet menekülni. Akkor mégis az villant be, hogy milyen állatság: azért, hogy átmenetileg jól érezzem magam, képes volnék szétszedni a nagypapi táskáját!? A helyzet személyessége riasztott vissza, és kétségeket ébresztett bennem korábbi előföltevéseimmel szemben: lehet, hogy utálom, de valahol mégiscsak az enyém ez a dög! Rám lett hagyva. És jött vele valami elvárás is, hogy majd akkor ezentúl én és a táska, így meg úgy ... Kezdeni kell vele valamit, de úgy, hogy közben ne sérüljön az a pillanat ott a szobában. Hogy úgy kellene elolvasni és megértelmezni a Garaczit, hogy a táskának se legyen semmi baja.

(Kovács Sándor s. k.: *A másik szöveg, avagy értelmezés a határon.* = Kovács–Odorics: *Posztmagyar.* deKON–KÖNYVek, 4 Ictus, Szeged, 1995. 224.)

Tengertelenül. (Lassan, tünődve.)

Ha az olvasó netán már próbálkozott volna a jugoszláviai magyar irodalom (JUMI) kapcsán tett suta kis megjegyzéseim értelmezésével, akkor talán ezúttal is elnézi nekem az elbeszélendő tárgy birtokbavételét célzó reménytelen próbálkozásaimat. Ha nem lett volna még szerencsénk, akkor kérem, viseltessék türelemmel az általam szájalni kívántak kuszán csapongó összevisszasága iránt. Bizonyára nem célszerű ezt a szerintem (is) ki/elkerülhetetlen, de – egyelőre – még csak bontakozónak sem igazán mondható lokális diskurzust[1] a beszéd, az elbeszélhetőség iránti kételyeimmel kezdeni, ám a környezetemet uraló kurrens szóhasználat által a gyanú hermeneutikájának nevezett (vélten vagy valósan elirodalmiasult) léthelyzettől divatosságán túl sem érzem mentesnek magam. Így többnyire – kellően el nem ítélhető módon – a posztelméletek konjunktúrájának hátszelét meglovagolva vagyok kénytelen tálalni a JUMI kapcsán bennem kavargó gondolatok sokak számára önkényesnek is tetszhető füzérét. Melyet most, e szövegtest által, kívánok a köz számára is hozzáférhetővé tenni, mindannak ellenére, hogy az általam leírandó szavakban forgatni kívánt tárgy rekonstrukciójára több szempontból sem mernék vállalkozni.[2] Nem marad számomra más, minthogy olykor kifejtetlenül hagyott, de önkényességük látszata ellenére is legitimnek betudni óhajtott konstrukcióim köré a mindent bekebelező szövegköziség kevésbé megfellebbezhető kontextusforgácsaiból barkácsoljak legalább egy olvasás erejéig elégségesnek gondolt szövegparavánt.[3] A magát tudományosként tételező, deKON-os beszédmód velem meglódult lovának visszafogására szeretnék tehát kísérletet tenni, amely során a JUMI-t érintő eleddig eszközölt tételeim újramondásával – reményeim szerint – lehetővé válna azok új megvilágítása, illetve a nyegle agresszivitásáról elhíresült módszer visszahúzódásával a megüresedő szövegtérbe talán a tárgyat konstituáló, részemről lényegesként intencionált problémakörök (rendszer-anomáliák) kerülhetnének immár terítékre.

*Olvassuk együtt! (Read: *.MI.)*[x]

Máshol mondottam volt, hogy *a JUMI számomra olyan kihalt város, melynek ismerős utcáin jólesik barangolni.*[4] Némileg tompítható lenne ezen első nekifutásra sokakat sért(het)ő kijelentés[5] éle, ha bővebben is elidőzné(n)k önnön városfelfogásomnál. A város-metaforát én az irodalom-rendszereket (mint a társadalom részrendszereit) a diakrónia törésvonala mentén tudományos igénnyel leírni kívánó tevékenységnek a szemléletesebbé tétele céljára szeretném felajánlani. A fantáziát egyébként oly könnyen aktivizálni képes vizualitás talán ezúttal is megkönnyítheti a nem kizárólagosan mű- és esztétikum központú szemléletmódnak[6] a szűkebb szakma[7] részéről történő elfogadását, még akkor is, ha az – elméleti beágyazódottságából kifolyólag – eleve nem tart(hat) igényt a(z olykor magának már a hosszabb távon történő paradigmává válással való kacérkodást is megengedhető[8]) gyors elterjedésre. A JUMI berekesztődését hirdető tétellel[9] sem az 1918 és 1988 közötti időszak szerves folytathatóságát vallók legitimitását kívántam megkérdőjelezni, hanem az adott korszakban és az adott területen konstituálódott irodalom(rész)rendszer[10] és az azóta lejátszódott irodalmi események többnyire nagyvonalúan kezelt (ön)azonosságát próbáltam törlésjel alá tenni. Mert a város – számomra – nem több, mint amennyi a hagyomány által városként tartatik számon. Az értelmezés nyomán, a hagyomány szövetéből keríttetnek el épületei.[11] Esetenként mások és mások. Aspektusa válogatja. A térképkészítő így szükségszerűen városrendezési feladatokat is ellát. Szerencsé(nk)re a fikció (az irodalom) terrénumát ezen tevékenység kevésbé visszafordíthatatlanul befolyásolja. Térképet – elvben, a piac igényeit kielégítendő – bárki készíthet, és készíttethet. Persze ezt különböző céhek (belűről) és/vagy lobbik (kívülről) a maguk módján megkísérelhetik „szabályozni".[12] A térkép felhasználójának (az olvasónak) minden bizonnyal nem lehet könnyű kiválasztani a céljainak leginkább megfelelő ajánlatot. Mert – ne feledjük – a visszafogni kívánt nyelvjátékban a tudomány: szolgáltatás. A fentebb segítségül hívott két szerző (már kanonikusnak és még tudományosnak tekintendő) írása mondatja: az irodalom tudománya preparadigmatikus állapotban van. Nincs (immár a *.MI-ban sincs) általánosan elfogadottnak tekinthető irodalomszemlélet. Van viszont „irodalmi valóság", melyet (re)prezentánsai (az „irodalmi tény"-ek) tesznek elérhetővé – az irodalmi művek összessége mint adatbázis. Van továbbá az irodalomcsinálók hada (irodalmi cselekvők: alkotók, értelmezők, kánon-írók) – az irodalmi cselekvő mint hardware[13]; őket hívják szerzőknek, hiszen csak a „szöveg" formájában mások számára is hozzáférhetővé tett cselekvés (adat) számít – egyelőre – bevettnek az irodalomtudomány uralomra törő paradigmáinak legtöbbjében. S végül – de korántsem utolsó a sorban – van az irodalomtudományos paradigma mint software – ez az, amely futtatni képes az egyes műveket. A megfelelő mű általában csak a megfelelő ablakban fut a megfelelő módon – ez a kompatibilitás anomália. Ha pedig ezekután még mindig hajlandók lennők ráhagyatkozni egy adott térképre, nos akkor a feltüntetett és a nekünk megjelenő képződmény közötti differencia nem csupán a térképkészítők lelkét terheli.

(Oldás és kötés.) Hermeneután mondva:

a rossz kérdésfeltevés nem hagyja megnyilatkozni tárgyát. A hagyomány ilyetén való ápolása továbbra is inkább elfed, mintsem feltár. Az észlelő megértés felületes

[x] (*.MI) A számítógépesek argójából kölcsönzött jelölést olvasd:* = DÉ/JU/VA-nak, melynek kiterjesztése mindig: MI, azaz magyar irodalom.

kísérleteit követő kudarc önelégült konstatálásával a horizonton való belülkerülésnek sincs esélye, nemhogy az összeolvadásnak. A hőn áhított esztétikai megértés elmarad, az értelmezés meddő lesz, az alkalmazás pedig – ha ugyan sor kerül rá – önkényes. A jelentés megragadásának elmaradása ellehetetleníti a jelentőség vonatkozásainak feltárulkozását. Először tehát kérdezni illenők megtanulnunk. Mondja a hagyomány.[14] A nyelv(játék) majd beszél minket. Kibeszéli magát. Általunk. Posztindusztriális korunk alkalmazhatóság-istenének sugallatára Bill Gates és csapata (valamint konkurenseik) ilyen lángoszlopoknak teremték az interNET-et, hogy ők veze(the)ssék a népet a hálózat belé. Mi meg – orrunkat kínálva – hagyjuk el magunkat. Software-függésünk kezelhetetlen. Egyrészt mert a jelentkező rendszer-hibák kiküszöbölése is csak ideigóráig teszi eredményesebbé *mű*ködésünket – saját (pre)paradogmatikus előfeltevéseinek béklyójából képtelenség (ki/el)menekülni.

Hiba az elérési úton. (Próbáld újra!)

De mi köze mindennek a *.MI-hoz? Illetve annak *-gal jelölt, (be)olvasandó adatbázisához? Mert vannak művek, melyek hozzájárulnak irodalmunk/közösségünk épüléséhez, s vannak, melyek ezen szempont(ok)ból – vizsgálódásaink során – könynyűnek találtatnak – mondja ismétcsak a(z arctalan) hagyomány. És ezt ugyanazon mű (adat) is modellálhatja. Próbáljuk csak meg betáplálni, belehelyezni B. Foky István mostanság közszájon forgó verseskötetét, a *Bezdáni verseket*[15] három(?) különböző paradigma horizontjába: valószínűsíthető, hogy a JU.MI erős változata nem venne róla tudomást.[16] A VA.MI számol ugyan vele, de – az eddigi előminősítés alapján[17] – nem tekinti (szép)irodalmilag releváns adatnak. A DÉ.MI képviselői pedig esetleg ebben vélik majd megtalálni az etalont, a tájainkon kívánatosnak tartott irodalom-mintát[18]. És ezzel eddig nincs is semmi gond. Ám közünk életének – koránt sem példa nélkül való – szokása átkiabálni az egyik nyelvjátékból (paradigmából, irodalomszemléletből) a másikba. Még ennek sem kellene óhatatlanul hibaüzenetbe torkolnia, ha az az *operacionalitás* szempontját[19] látókörön kívül nem hagyó módon történne meg. Talán erre kellene a leginkább ügyelni a Gerold László által a Kilátóban kezdeményezett, s önmagát – némely érintett hardware hiúsága okán – rögvest félre is vivő (rosszabb perceimben mondhatnók: deKONstruáló) párbeszéd jövőbeni normáit is rögzítő metadiskurzus további folytatásakor.[20]

JEGYZETEK

1. (lokális diskurzus) – Amennyiben a megszólalás (a beavatottság mértékét prezentálandó nem pusztán belső) kényszere a JU(M)I-nak egy, irodalmi önreflexióként is értelmezhető krležai tétel által hírbehozott, s az egyetemes magyar beszédmódjában balkáni kocsmaként elhíresült régiójában is eleve párbeszédre való felhívásnak tekinthető.
2. (nem mernék vállalkozni) – Egyrészt, mert irodalmi szocializációm utolsó, hellyel-közzel immár magam választotta, deKON-os szakasza elveti a rekonstrukció konzervatív eszméjének kivitelezhetőségét*, másrészt, mert magam sem vagyok meggyőződve a JUMI és a tőle csak jelentésben különbözőnek intencionált megnevezések (vajdasági magyar irodalom [VAMI], délvidéki magyar irodalom [DÉMI], stb.) jelöleteinek azonosságáról.**

* Vö.: ODORICS Ferenc: Poszthagyomány. = KOVÁCS–ODORICS: Posztmagyar. deKON-KÖNYVek 4 Ictus Szeged 1995 71–81.

** Vö.: FREGE, Gottlob: Jelentés és jelölet. = u.ő.: Logika, szemantika, matematika Gondolat Budapest 1980 156-190.

3. (szövegparaván) Remélem az érintettek elnézik nekem, hogy a jelen próbálkozáshoz felhasznált, általam is nagyrabecsült és – a divatnak való elkötelezettségemen túl – hozzám legközelebb álló (irodalom)hermeneutika terrénumáról elorzott vendég- és bázisszövegeket néhányszor nem a hagyományos használathoz illő módon és környezetben merészelem megjeleníteni.

4. Lásd: PAPP p Tibor: Szenteleki létrája. = Symposion Nº 004 1995/2 85.

5. (sokakat sért[het]ő kijelentés) – Közünk élete igen érzékenyen reagál az őt (JUM[I]-t) érintő, múltjára és jelenére hova tovább nem bevett módon reflektáló megnyilvánulásokra. Ezen szöveg születéséhez időben legközelebb a Gerold–Toldi vita esik*. A többségükben le- és önleplező célzatú reagálások helye és módja nem egyszer minden szociográfiai vizsgálódásnál hűebben képes reprezentálni az érintett közösség társadalmi állapota és önismerete között lappangó disszonanciát.

* Vö.: GEROLD László: Irodalomtörténet-írás és kritika hagyománya és jelene Vajdaságban. = Magyar Szó 1995/9/16 Kilátó XXXV/36 11–12.; (Családi) ki kicsoda. = Magyar Szó 1995/9/30 Kilátó XXXV/38 11.
TOLDI Éva: „férgek között élek én/Ott készül e költemény" = Magyar Szó 1995/9/23 Kilátó XXXV/37 13; Magyar Szó 1995/10/7 Kilátó XXXV/39 14.

6. (nem mű- és esztétikum központú szemlélet) Az általam eleddig követett divatos, magát irodalom-/tudomány-nak tételező beszédmód elvben hajlamos az irodalmat is rendszerként láttatni*, jómagam ezt a normál tudományos gyakorlatban csak alig érvényesülni tudó tételt** radikalizálva tartanám kívánatosnak az irodalmat is a rendszeralkotó tényező és viszonyok összességében vizsgálni, ahol a művek – az egyedüli hozzáférhetőség okán – a leginkább fókuszálható elemek, de helyüket csak a többi, kevésbé vizsgált alkotórész (cselekvés, értelmezés, felhasználás) viszonylatában szerencsés meghatározni.

* Vö.: ODORICS Ferenc illetve SCHMIDT S. J.: A konstruktivista irodalomtudomány. = Helikon 1989/1–2.

** A szegedi deKON-csoport három eddigi konferenciája csak az elmélet hagyományos (szöveg[mű])értelmező alkalmazásának lehetőségeivel foglalatoskodott.

7. (a szűkebb szakma) Értve alatta korunk irodalomtudományos tevékenységeinek két legelterjedtebb gyakorlatát, a (kritika-író) műértelmezést és a(z általában irodalomtörténet-írásként megjelenő) kánonkészítést, melyekhez képest – szerény és végletekig sarkító véleményem szerint – a hagyományosan még velük említett tevékenység, az elméletalkotás csak kiegészítő, alárendelt szereppel bíró részgyakorlatként tételeződik, hogy más (irodalminak is tekinthető) tevékenységekről itt most szó se essék.

8. Vö.: KULCSÁR SZABÓ Ernő: Virágozzék minden virág...? – Az átalakulás diszkurzusának néhány kérdése. = u. ő.: Az új kritika dilemmái. – Az irodalomértés helyzete az ezredvégen. Balassi Kiadó Budapest 1994 54–76.; ODORICS Ferenc: A hagyomány virágai – avagy mit becsül le egy deKON? = KOVÁCS–ODORICS: Posztmagyar. deKON-KÖNYVek 4 Ictus Szeged, 1995. 82–88.

9. Vö.: PAPP p: i. m. 85.

10. (irodalom[rész]rendszer) Még ha e résznek a rendszert illető betagolásával kapcsolatban sem az irodalom, sem a társadalom tekintetében mind a mai napig nem beszélhetünk a szakmán belül kialakult konszenzusról.

11. (kerítettnek el épületei) Legyen szó akár műről, akár rendszerről, a térképkészítő mindig a már meglévővel, illetve a majdan elkészülővel számol, ilyenképpen anyaga – persze pusztán az operacionalitás tekintetében – holtnak tekinthető.

12. Vö.: KUHN, Thomas S: A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat Budapest 1984; illetve ODORICS Ferenc: Empirizmus vagy konstruktivizmus? írásának Tudományos paradigmák c. fejezetét. Különös tekintettel a paradigma erős (Pe) illetve gyenge (Pgy) mo-

delljére. = DOBOS–ODORICS: Beszédhelyzetben. Széphalom Könyvműhely Dialógus Budapest 123–133.

13. Vö.: Génzseni. = Magyar Narancs 1995. november 16., VII/46 24–25.
14. Vö.: Szó–Művészet–Társadalom. (Szerkesztette: Lőrincz Judit) Múzsák Könyvkiadó Budapest 1993.
15. B. FOKY István: Bezdáni versek. Cnesa Kanizsa 1995.
16. (nem venne róla tudomást) Illetve a futottak még felsorolva számon tartó pozitivizmusa még jelölhetné ugyan, de értelmezése magával vonná a jugoszlavizmus nemzettudat/kisebbségi lét viszonylatában megoldottságot sugalló paradogmatikus előfeltevésének újragondolását. (Bár Dayton után ez sem lehetetlen.)
17. Vö.: GEROLD László i. m.
18. (irodalom-minta) Vélhetőleg sem a sorozatot szerkesztő dr. Papp György, sem a recenzens dr. Vajda Gábor, nem adta volna nevét a kötethez, ha nem tartja fontosnak annak megjelentetését. A dolog jelentőségét fokozza, hogy a kötet a HTMKK véges támogatási keretéből került kiadásra. (Érdekes lenne összevetni az elutasított kéziratok esetleges irodalmi megítéléseinek modelljeivel.)
19. (az operacionalitás szempontja) A konstruktív (irodalom)tudomány radikális változata operacionálisan zárt (irodalom)rendszerekben gondolkodik. Az Igazság csak egy-egy adott rendszeren belül képes igazságként funkcionálni. A rendszerek közötti párbeszéd nehézkes, de nem lehetetlen. A deKON ezzel kapcsolatos önmagáról kialakított jó véleménye a következő:
    Egy deKON – mintegy tételként előrebocsátandó – jóakaratú hermeneuta. Amikor beszédben van, nem felülkerekedni akar, s nem is a diszkurzus fölötti uralom megszerzéséért szövegel, hanem a kölcsönös irányú megértetésért, megértésért. Nála sem jelent mást a „jóakarat", mint annak előzetes hajlandóságát, hogy a diszkurzus során tudomásul vegye a dialógusban állók horizontjainak elválasztottságát, és az ebből adódó kötelezettséget, hogy a kommunikáció sikere (a feszültségoldó horizont-összeolvadás) érdekében valamit föl kell adnia saját előzetes pozícióiból is.
    ODORICS Ferenc: A hagyomány virágai, avagy mit becsül le egy deKON? = KOVÁCS–ODORICS: Posztmagyar. deKON-KÖNVYek 4 Ictus Szeged 1995 82–88.
20. (a metatadiskurzus folytatása) Részemről ez a Symposion No 006. számában fog (be)következni, lévén e dolgozat maga is egy hosszabb elmélkedés nyitó fejezete.

OLASZ SÁNDOR

Mítoszok és illúziók nélkül

GRENDEL LAJOS MODERNIZÁCIÓS FORDULATA

„Az illúziókkal való leszámolás nagy ajándéka a kifoszthatatlanság, a védtelenségben felismert értékesebb szabadság."
(Mészöly Miklós)

A *Forrás* 1995. novemberi száma fekszik előttem, benne Kovács András Ferenc – sokakat talán meg is botránkoztató – két verse. Mindkettőben az erdélyi magyar irodalom egy-egy alapmetaforája kerül új megvilágításba. A *Napló. Kilencvenöt nyarán* című műben a „gyöngy és homok" „hazugság gyöngye, / Gyávaság homokja". A *Kisebbségi lé* című egysoros vers pedig így hangzik: „A sajátosság vértócsája". Történnie kellett valaminek, hogy a hagyomány sokáig szentnek és sérthetetlennek tartott értékjelképei és létszimbólumai ilyen sorsra jutottak. A századvég megváltozott nézőpontjából történő újraértelmezés persze nem tekinthető előzmény nélkülinek. Cs. Gyímesi Éva *Gyöngy és homok* című könyve már tíz évvel ezelőtt elkészült. A *Honvágy a hazában* pedig tartalmazza azt a levélváltást Gáll Ernővel, melyben a megbeszélés tárgya éppen a sajátosság méltósága.

Talán kevésbé ismert, hogy ez az átértékelő folyamat Szlovákiában is lejátszódott, s itt sem gyökértelenül. Hiszen Tőzsér Árpád és Cselényi László már a hatvanas évektől szembeszállt az erősen átideologizált tradícióval. Akár jelképes állomás is lehet Tóth László *Vita és vallomás* című 1981-es interjúkötete, melyben leghatározottabban Varga Imre bírálta azokat, akik „egy szemléletében vidékies, a magyar irodalom szintje alatti irodalmat jelöltek meg mintaként". Ám Varga a kisebbségi többletvállalás Fábry-féle eszményéről is kétkedve nyilatkozott: „Én az erkölcsöt csak úgy tudom mérni, értékelni, ha megvalósul. Elvont fogalomként nem értem az erkölcsöt. Mármost Fábry nagyon szépen kifejtette nemegyszer: (elméletileg) többet vállalunk, mint az államszervező nemzet, s többet, mint amelyikhez nyelvünk, múltunk és közös műveltségünk köt. De valóban olyan erősek, politikusak, tettre készek és műveltek volnánk? [...] ha nem a moralista szemével látod életünket, hanem a cselekvő emberével, ha a cselekvés szándékával gondolkodsz el helyzetünkről, látod, hogy supp, a jól felépített többletvállalás eleve kártyavárként összedől. Magamat, magunkat kellene vállalni először, ezt bírni, ezt merni, aztán a »többet«." Sokan (miként Dobos László, Tőzsér Árpád és Zalabai Zsigmond) a „hídszerep" iránti kételyeiket mondták el: a kisebbségi irodalom funkcióját nem lehet pusztán a kultúraközvetítésre szűkíteni. Grendel Lajos nem szerepel ebben a reprezentatív kötetben, s különösebben nem is csodálkozhatunk ezen: éppen ezekben az években veszi kezdetét a fiatalabb nemzedékek kiszorítása a szlovákiai magyar szellemi életből. (Grendelt már 1972-ben a *Fekete szél* című novellaantológiából is kitiltották.)

Istenkísértő, szentségtörő cselekedet volt, amire Grendel Lajos és nemzedéke vállalkozott. Fábryék expresszionista-misztikus-messianisztikus útmutatását nem föltétlenül megtagadva, hanem az új helyzetben használhatatlannak és működésképtelennek

érezve fordítottak egyet a vitathatatlannak tetsző etikai axiómákon. Grendel sem tagadja, hogy az emberirodalom, valóságirodalom, a vox humana pátosza a maga idején milyen nagy jelentőségű volt. Amikor a felvidéki magyarság egycsapásra csehszlovákiai magyarsággá vált, a kétségbeejtő helyzetben a küldetéses tudat eszménye fogódzót, példaértéket és morális parancsot jelentett, s ily módon választ is adott az új kérdésekre. Ám a kialakuló erkölcs- és ideológiaközpontú irodalmi motívumok, jelképek – az erdélyiekhez és a vajdaságiakhoz hasonlóan – utópikus, mitikus színezetűekké váltak. Ezek a két háború közötti eszmerendszerek – Markó Béla találó szavaival – „szellemi szükségállapot" szükségideológiáiként jöttek létre *(Az erdélyi macska)*. Az erkölcsi nézőpont abszolutizálása azonban a későbbiekben olykor már kimondottan elviselhetetlen terhet jelentett, s a Tamási Áron-i „édes bilincs"-ből sokszor csak a bilincs maradt. Grendel en bloc sohasem kérdőjelezi meg Fábry érdemeit. *Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a század végén* című esszéjében viszont határozottan állítja, hogy Fábrynak például nem volt korszerű irodalomszemlélete. „Világirodalmi tájékozódása egyoldalú volt, s a német expresszionizmus és az ún. antifasiszta irodalom pozíciójából aligha lehetett már megválaszolni a hatvanas évek irodalmi kérdéseit." Az irodalom szempontjából irreleváns kategóriák gyakran a legtehetségesebb írókat is kiszorították, s ugyanakkor „botcsinálta irodalmárokat" emeltek föl.

Fábry mindvégig szem előtt tartotta az irodalom eszköz-funkcióját. Igaz, ezt is hangsúlyozta: „Író tehát csak az, aki az esztétika normáit igazolja, példázza." A gyakorlatban azonban ez a (Tőzsér Árpád szavaival) „hipertrófiássá duzzadt küldetéstudat" nem engedte „a nagy *akarásokat* az esztétikai megvalósulásig eljutni". (Grendel regénytrilógiáját elemző *Jelentések egy [létre] nyitott műhöz* című írásában olvasható ez.) Nehezen vitatható, hogy a kisebbségi sorsban az irodalomnak, a kultúrának különleges szerepe lehet. A defenzív léthelyzetben, amelyben szinte naponta meg kell küzdeni a fennmaradásért, a szellemi energiák könnyen felőrlődnek, s kialakulhat az a kényszer, hogy minden – így az irodalom is – alárendelődik ennek a küzdelemnek.

Grendel Lajosék fölismerték, hogy a megváltozott körülmények között a korábbi helyzettudat és az azt formáló, jelképező értékek kiüresedtek. Mert lehet-e vajon a kisebbségi irodalom kizárólagos funkciója egy közösség önkifejezése, a szlovákiai magyarság fennmaradásának szolgálata és bizonyos regionális kötöttségek vállalása? Ha mindent a túlélés szerint ítélnek meg, akkor gyönyörködtetés és kogníció egyensúlya föllazul, s marad a pragmatizmust, konzervativizmust és provincializmust „eredményező" eszköz-jelleg. Grendel az *Elszigeteltség vagy egyetemesség* című kötet esszéiben az önelvűség és autonómia gondolatát fogalmazza meg az irodalom kényszerű öncsonkításával szemben. *A századvég szellemi körképe* című kötetben megjelent „helyzetképében" így fogalmaz: „öncél-e az irodalmi mű vagy pedig eszköz. Művészet-e az irodalom vagy pedig fegyver a szlovákiai magyarság önvédelmi harcában." Ezzel persze nem azt akarja állítani, hogy irodalmi műveknek semmilyen társadalmi funkciójuk nincs. Sőt, bizonyos szituációkban az irodalom eszköz is lehet. (Grendel vélekedése itt kísértetiesen megegyezik a Julien Benda és Babits inspirálta vitához hozzászóló Halász Gáboréval. Ki tagadná, hogy Dante remekműve aktuálpolitikai érdekekhez is kapcsolódott? Grendel az *Egy mondat a zsarnokságról* című Illyés-verset említi.) Az irodalom e felfogás szerint nem áll közvetlen kapcsolatban a szociológiai eszközökkel is megragadható, értékelhető folyamatokkal. Az irodalomnak így küldetése sem lehet, s ha – a politika tehetetlensége miatt – elhiszi, hogy létezik ilyen funkció, akkor az többnyire illuzórikus.

A nemzeti romantikában gyökerező kiválasztottságtudattal szemben Grendel szerint „az író nem szólhat se egy nemzet, se társadalmi osztály, se más csoport, klikk vagy közösség nevében. Csak önmaga nevében szólhat..." Az író megbízatást sem kap senkitől, nem ügyvédje vagy szószólója senkinek. Más kérdés, hogy az író és „teremtett olvasója" között mégis létezhet valamilyen hipotetikus kapcsolat. („Teremtett olvasón" értve mindazokat, akik számára a műnek jelentősége van, s jelentését is képesek megérteni.) Még jól emlékezhetünk arra, hogy az irodalom autonómiájának elvét a jóval arányosabban tagolt anyaországi viszonyok között sem volt könnyű elfogadtatni. A szlovákiai társadalmi közeg ellenállóbb volt. Ott az író (különösen a nemzetiségi író) még természetesebben érezhette (és érezheti) magát a szellemi élet mindenesének.

„Mert kevesen vagyunk és oldott kévét kell összetartanunk." Fábry Zoltán mondata *A hűség nyelve* című kötet élén a felvidéki magyar irodalom hagyományos, feladatot meghatározó metaforájára utalt. Koncsol László például arról beszélt, hogy a szülőföld tájnyelvéből éppenséggel beszivárogtathatók ugyan a szövegbe a helyi színek és ízek, erőltetni, túlzásba vinni természetesen nem ajánlatos. Tőzsér Árpád pedig *„Nyelvtáj" és irodalom* című esszéjében kereken kimondta: „A magyar irodalom (költészet) már rég nem tájirodalom (-költészet) [...] A mai magyar irodalom (költészet) tája (hőse, nyelve) már nem a Palócföld s nem Erdély, s nem is az Alföld tája, hőse, nyelve, hanem a különböző tájak költészetét (helyi színeit, hőseit, nyelvét) magába építő egyetemes nyelv."

A tájirodalom és -nyelv ellen hadakozott Grendel Lajos már első regényének *(Éleslövészet)* alcímében is: *nem(zetiségi) antiregény.* Szinte minden eddigi esszéjéből, publicisztikai írásából kitűnik, hogy a csehszlovákiai, az utóbbi években már csak szlovákiai magyar író, irodalom, regény stb. elnevezésekben úgyszólván elhanyagolhatónak tartja a kisebbségi hovatartozásra utaló szavakat. Minthogy „a szlovákiaiság nem lehet menlevele egyetlen szürke, igénytelen, amatőr műnek sem", az alternatíva valójában így fogalmazható meg: szlovákiai magyar irodalom vagy irodalom. A rezervátumlétezés, a gettószellem a biztos talajvesztést jelenti; a provincializmus „ahelyett, hogy építkezne a sajátosból, abszolutizálja azt". Grendel a szlovákiai magyar regény fogalmától is irtózik, mivel az nem irodalmi kategória. Végülis jó regény van meg rossz regény – mondja, s valójában Esterházy *Kis Magyar Pornográfiájához* hasonló szellemben gondolkodik. (A közismert idézet az alanyról és állítmányról a mesterség szabályaira inti az írót, s nem bizonyos alapvető kötöttségek semmibevételére buzdít.) Az igazi írónak nem kell hűségnyilatkozatokkal bizonygatnia, hogy értékeket teremt közössége számára. Valamirevaló író nem függetlenítheti magát attól a kortól, amelyben él. Ugyanakkor hiába deklarálja valaki szüntelenül a néphez, nemzethez tartozást, ha esztétikailag jelentéktelent produkál; valójában így csak kárt okoz. Igaz, a kimondott igazságok újszerűsége, bátorsága sokáig elkápráztatta az olvasót. Ám a kimondás sokféle lehetőségének idején a mégoly rokonszenves morális gesztus sem adhat művészi igazolást.

Elek Tibor készítette 1987-ben Grendel Lajossal azt az interjút, melyben az író arról beszélt, az ő regényeinek is egyik vezérmotívuma, hogy mit is jelent szlovákiai magyarnak lenni. Bár ezzel egyáltalán nem irodalmi kategóriaként foglalkozik. Egy másik beszélgetésben (*Szivárvány*, 1993) olvashatjuk: „A fikcióim szereplői általában szlovákiai magyar regénytérben helyezkednek el. Ott megjelennek bizonyos szlovákiai magyar szempontok is. Ennél többnek nem tartom ezt a kérdést. Úgy gondolom, hogy a szöveg az elsődleges és érdekes, nem pedig az a különbség, az a különös íz, az a szöveghez társult különös szellemi szempont, ami abban nyilvánul meg elsősorban,

hogy az én regényhőseim szlovákiai magyar sorsot éltek meg, ami más, mint a Budapesten vagy Gyöngyösön vagy Gyulán élő magyarnak az élettörténete. Hiszen ők nem éltek meg, illetve nem azért éltek meg kitelepítést, deportálást, mert magyarok stb. stb. Tehát ezek a szlovákiai reáliák egy különös ízként vannak csak jelen az én prózámban, de nem ez a lényege. Hiszen mindig egy alapvetően tragikomikus emberi helyzetről van szó."

Ezek a „sajátos ízek" minősülhetnek ugyan másodlagosnak, dehát az irodalom lényegéhez az is hozzátartozik, hogy nemcsak lényege van. Nehezen eldönthető, hogy az olyan – akár redundánsnak is tekinthető – elemek, mint például a Krúdy felvidéki kisvárosainak hangulatát idéző leírások valójában mennyire fontosak Grendel írásaiban. De említhetjük a nemzetiségi sorsból következő kisebbségi magatartástípusokat is. Már nem is a kettős, hanem a sokszoros megterheltséghez tartozik, hogy az elbeszélőnek „ráadásul magyar a nemzetisége, s ezért olykor a torkát köszörüli, máskor a helytállás hőseire gondol". A *Galeri* különösen sokféle nemzetiségi változatot villant föl. A magánnyomozó Vilcsek úr például hol magyar, hol szlovák, hol fasiszta, hol demokrata. A kaméleon Sághy úrtól Bohuniczky bácsi magamentségéig (megtagadta nemzetiségét, hogy – ő legalábbis így értelmezi – éhen ne haljon, de ezt azóta is szégyelli) számtalan megalkuvásról értesülünk. Az *Áttételek* utolsó oldalain az elbeszélő azt is elképzeli, hogy a fia, aki Csehországból nyaranta csak néhány hétre látogatja meg, egyszer fölteszi a kérdést: „minek örökké a múltban vájkálni, minek olvasni, minek hősködni, minek régen halott metafizikai problémákon rágódni, minek idegen környezetben magyarnak lenni, minek örülni és minek szomorkodni, mikor öröm és bánat, szeretet és gyűlölet nélkül is lehet boldogulni, s te nem tehetsz mást, megpróbálod megérteni őt. Bejutottál a nagy szürke birodalomba: mindenkit megértesz, mindenre bólintasz." Amikor a hős már berendezkedne a Georges Perec által „meglepetés nélkülinek" nevezett életre, igazi meglepetés jön. Váratlanul beállít hozzá az anyjától megszökött fiú: „– De én nem akarok cseh lenni – ordítja fiad. – Nem akarok! Én magyar akarok lenni."

Az *Áttételek* hős-elbeszélőjének irodalmár léte is veszélybe kerül: „hajótöröttként sodortatod magad a magyar kultúrába, mint egy szál deszkába kapaszkodva". A kiadói szerkesztőnek könnyebb lenne a dolga, ha megszánná a dilettáns versírót és jó véleményt adna róla. (Konkoly úr „csupán azért ír verseket, hogy tartsa a lelket ebben a megtépázott, maroknyi itteni magyarságban, amire te azt felelted: inkább megóvni akarod ezt a megtépázott magyarságot a verseitől.") A hősnek persze nincs hatalma, legföljebb nem javasolja valaminek a kiadását, de attól az még megjelenik. Úgy gondolja, ő „egy jelentéktelen irodalom jelentéktelen altisztje", aki „kiszáradt kút kerekét" hajtja. A provinciális szemlélettel ebben a regényben is az egyetemes magyar irodalom értékrendje áll szemben.

„A mi nemzedékünk nem hisz a szó megváltó erejében..." – vallja Grendel Lajos. A szlovenszkói magyar irodalom hagyományos önmetaforáitól való elfordulás azzal az új irodalomszemlélettel is magyarázható, mely radikálisan új nyelvszemléleten alapul. A korábbi felfogás „pusztán eszköznek, sémának tekinti a nyelvet, afféle közvetítő csatornának, a másik viszont olyan jelrendszernek, amelyben benne van a teljes valóság. Nem lemásolni akarja tehát a valóságot, hanem – irodalmi művekről lévén szó, melynek anyaga a nyelv – újrateremteni a nyelvből. Arra gondolok, hogy az irodalomban nyelv nélkül és a nyelven kívül nincs semmilyen valóság". Ne feledjük, éppen Grendel munkásságának felívelő szakaszában vívta szabadságharcát a megújuló magyar irodalomtudomány, melynek egyik alaptétele éppen az, hogy a műalkotás mint lehetséges

vagy teremtett világ a nyelvhez van kötve, s tárgyi-gondolati-erkölcsi elemei csak az esztétikai jelölők által léteznek. A műbeli „realitás" tehát nem úgy vonatkozik a tényleges valóságra, mint valamely köznapi kijelentés.

A modernség utáni korszak szemléleti és elbeszéléstechnikai elemei közül jó néhány fölbukkan Grendel prózájában. Az irónia, a relativizálás mellett olyan kompozíciós jegyekre gondolhatunk, mint például a nyelvi közölhetőség dilemmájának műbeni jelenléte, a variációk fölsorakoztatása, vagy az olvasónak-befogadónak a mű teremtésébe való bevonása. Grendel Lajos azonban aligha kötelezte el magát egyetlen iskolához. A posztmodernt túlságosan rugalmas kategóriának, „bűvszónak", „hamis irodalomkritikai fogalomnak" tartja, amelyben elvész a lényeg. Vagyis: a hitelesség és az őszinteség.

„A történelmi-szociográfiai sorssirámok ideologikus adaptációinak ideje lejárt..." – Grendel egyik munkatársa, Hizsnyai Zoltán fogalmaz ilyen élesen, ezzel is jelezve, hogy a fiatalabb nemzedékek szakítanak az ideológiai szempontokkal. Ebben az új helyzetben kétségtelenül átrendeződnek a szlovákiai magyar irodalom erővonalai. „Erős várunk az irónia" – mondja Grendel, Luthert is, Kosztolányit is parafrazálva. Vagyis Közép-Európa legautentikusabb íróinak azokat tartja, akik a térség irracionalizmusát „halásszák elő". (Kafkától Ladislav Klímáig tekintélyes névsort is ad. Nem említi viszont legkedvesebb íróját, Mészöly Miklóst. Nem csoda, hiszen Mészöly világlátására és alkotói módszerére nem elsősorban az irónia jellemző.) 1990-ben írt *Abszurdisztán* című esszéjében Grendel Lajos már nem is a Szlovákiában élő magyar, hanem a kelet-közép-európai térség irodalma számára ajánl önmetaforát. Az érték-, tudat- és nemzeti identitászavarokkal, példátlan gazdasági csőddel küszködő „Közép- és Kelet-Európa irodalmainak az a nagy esélye adatott meg most, hogy megtalálja az Abszurdisztánt – mint valaha Musil Kákániát – leghívebben kifejező abszurdisztáni irodalom stílusát, nyelvét és műfajait, s írói megvédjék azt az emberi jogukat, hogy abszurdisztánul szólhassanak abszurdisztáni olvasóikhoz. (Abszurdisztán modell-érvényét mutatja meg Grendel Lajos az *Einstein harangjai* című regényében.) Meglehet, valóban Abszurdisztán a kilencvenes évek uralkodó paradigmája, ám nem zárhatjuk ki, hogy esetleg mások másféle uralkodó modellt tartanak az ezredvégre jellemzőnek. Grendel Lajos mindenesetre úgy látja, hogy a kilencvenes évek tapasztalatai végképp nem kedveznek a mitizáló, patetikus létszimbólumoknak. A szlovákiaiság hangsúlyozása helyett a szlovákiaiság meghaladásának a szándéka jellemzi ezt a nemzedéket. Önmaguk akarnak lenni, és nem a mítosz foglyai. Azonosulás és kitörés, folytatás és elszakadás kettősségét mi sem érzékelteti jobban, mint az alábbi interjúrészlet: „Az lenne a jó természetesen, ha az ember tudna egy olyan általánosabb, nagyobb térfogatú modellt találni, amelyben a maga különösségét, a maga nemzeti, etnikai tapasztalatait általánosítani tudja. De hát minden jó irodalomnak ez az alapfeltétele. – *Azaz a sajátosság méltóságának egyetemes szintre emelése?* – Igen." – Mert – tehetjük hozzá – az egyetemesség igénye nélkül (Kovács András Ferenc versére visszatérve) könnyen (valóságos és jelképes) „vértócsa" lehet.

JEGYZET

Grendel Lajos regényei közül a következőkre hivatkozom: *Éleslövészet*, Pozsony, 1981, *Galeri*, Pozsony, 1982, *Áttételek*, Pozsony, 1985, *Einstein harangjai*, Pozsony, 1992. Az esszék és interjúk az *Elszigeteltség vagy egyetemesség* című kötetben jelentek meg, Bp., 1991. Témánk szempontjából alapműnek nevezhető Grendel Lajos *Helyzetkép a szlovákiai magyar irodalomról a szá-*

zad végén című esszéje, mely a Jelenkor Kiadó és a Németh László Társaság közös kiadványában (*A századvég szellemi körképe)* olvasható (Pécs, 1995). Dömény Katalin Grendellel készített interjúja a *Szivárvány* 1993. 2. számában jelent meg.

Tóth László interjúkötete: *Vita és vallomás*, Pozsony, 1981. Az értékjelképek erdélyi megfelelőiről és azok változó megítéléséről: *Az erdélyiségtudat változásai*, a *Korunk* tematikus száma, 1991, 10. sz. (Markó Béla hozzászólása – *Az erdélyi macska* – is ebben olvasható.) Tőzsér Árpád *Jelentés egy (létre) nyitott műhöz* című tanulmánya a *Tiszatáj* 1991. 5. számában jelent meg, s ugyanabban az időpontban az *Irodalmi Szemlé*ben is. A csehszlovákiai magyar írók vallomásait tartalmazó kötet: *A hűség nyelve*, Pozsony, 1987. Hizsnyai Zoltán esszéje: *Vízilótetem, avagy a szénfekete tarkó, Irodalmi Szemle*, 1991. 5. sz. A kisebbségi irodalom funkcióváltozásairól: Végh Balázs: *Újabb szempontok a kisebbségi irodalom vizsgálatában*, Szivárvány, 1993. 2. sz.

A 70 éves Péter László köszöntése

RUSZOLY JÓZSEF

Péter László és a Tiszatáj

A *Tiszatáj* nemsokára ötvenedik évfolyamába lép, s jó okunk van föltételezésére, hogy 1997 márciusában megérve ötvenedik születése napját, a magyar irodalom legrégibb folyóirataként még további termékeny évtizedeknek nézhet elébe. Ám ez már a jövendőmondás műfajába tartoznék, amelyre kár lenne a szót vesztegetni. Inkább tekintsünk visszafelé! Ez a közel ötven esztendős *Tiszatáj*, ha egyik fordulatról a másikra keveset-többet meg is őrzött előző mivoltából, ma alig emlékeztet induláskori önmagára.

I.

Az alapítás körülményeit közel negyedszázada a kezdeményezők egyike, az első évfolyam rejtve maradt szerkesztője is megírta a 20. évfordulót dokumentumokkal is ünneplő lapszámban megjelent *Az indulás* c. cikkében (1967:3., SZÖ).

Péter László, aki 1996. január 21-én lesz hetven éves, több mint fél évszázada kiemelkedő, kedvező időszakokban alakító egyénisége Szeged szellemi közéletének. Mint valahol írja, minden sorával a Várost szolgálta; természetesen akkor is, ha írása nem vagy nem elsősorban szegedi érdekű volt. Életműve betetőződése az *Új magyar irodalmi lexikon* (1994), amelyet a kritikusok egy része kicsinyes méricskéléssel fogadott, s amely a jövőben bizton megtermi gyümölcseit kiadónak, szerkesztőknek és munkatársaknak egyaránt, ha vannak is szegedi (somogyi-könyvtári s leginkább péterlászlói) vonásai, több annál, hogy csupán lokális szempontokból ítéljük meg. A magyar irodalom, a magyar könyvkiadás s talán a magyar művelődéstörténet olyan teljesítménye, melynek a műfaj legjobbjai között van (lesz) a helye.

Másodéves bölcsészként 1945 tavaszán lépett be Szeged szellemi életébe, amikor társaival együtt megfogalmazta és a Madisz hetilapjában közzétette azt a *Kiáltvány*t (*Utunk*, 1945. máj. 3.), amely az egyetemi élet demokratikus megújítását, benne a „névtelenné" vált univerzitásnak József Attiláról való elnevezését igényelte. Hat társa egyetemi diákszervezetek képviseletében, ő viszont csak a maga nevében jegyezte e fiatalos alapokmányt; utolsóként így: *Péter László*. A mai *Tiszatáj* is ebből a fölszabadult világból nőtt ki; a fényes szellők duzzasztották induló hajójának vitorláit. Amint említett írásában írja, alig egy esztendő múltán tervezték a *Délvidéki Szemle* folytatását is *Alföldi Szemle*ként. Mint a Szegedi Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szabad Szervezetének elnöke *Egy folyóirat terve* (1946. április 10.) címmel beadvánnyal fordult Purjesz Béla rektorhoz, ám a „maradi szellemű egyetemi tanács nem fogadta el a tervezetet: néhány professzor – *nomina sunt odiosa* – nem akart »közösködni« az ifjúsággal". A tanács csupán diáklapra vélte érdemesíthetőnek a tettrekész ifjúságot, magának tartván fönn egy tudományos folyóirat indításának jogát és lehetőségét. Péter László szerkesztésében meg is jelent az egyetlen számot megért *Egyetemi Élet* (1946. szeptember) – az

ugyancsak sok színváltozást megért *Szegedi Egyetem* távoli elődje –, melynek folytatása talán azért sem lett, mert a szerkesztő(k) mégis csak egy társadalomtudományi folyóiratban gondolkoztak.

E folyóirat: a *Tiszatáj* 1947. március 8-án jelenhetett meg, kezdeményezője a Kálmány Lajos Kör, pártfogója Seres József, a város szabadművelődésének egyik munkatársa, aki egyébként ugyancsak *népi* indíttatású volt. Első jegyzett szerkesztője, a város szabadművelődési felügyelője: Madácsy László lett. A lap szerkesztőbizottságában az akkori Szeged jeles férfiai – köztük Bibó István, a jogi kar 1946. augusztus 26-án kinevezett professzora – foglaltak helyet, Péter László nevét viszont hiába keresnénk a lapon. Nem holmi álszerénységből – az a mindenkori munkája eredményeire egyes szám első személyben joggal büszke alkotóra már akkor sem volt jellemző –, hanem mert éppen tanári vizsgája előtt állt.

„Nevem – emlékezett rá 1967-ben – nem került az első számra, hiába unszolt még a nyomdában is, a szám készülte közben velünk együtt ott bábáskodó Madácsy László, nem hagytam. No, nem szerénységből, hanem mert tanári szakvizsga előtt álltam, s nem akartam magam ellen kihívni kedves professzorom, Marót Károly figyelmét. Hátha valamicske elnézésre is szükség lesz a latin vizsgák során, s akkor súlyosbító körülménynek számíthat, ha netán az ifjú tanárjelölt, a beképzelt »szerkesztő« némi hiányokról tesz tanúbizonyságot a klasszikus auktorok ismeretében..."

S noha neve a következő számokra sem került föl, semmi okunk sincs kételkedni benne, hogy az első, 1947. évi évfolyam mind az öt számának szerkesztésében az ő szelleme és keze munkája is ott rejlik. (L. Apró Ferenc: *Péter László munkássága. Bibliográfia.* Szeged, 1986. 237. 2397. tétel.)

Az első két évfolyamban a lap és az ő szellemi irányultságát egyaránt jellemzően többek között a *Magyarosan, Sorsunk, Puszták Népe, Vigilia* folyóiratokat, valamint Balassa Iván, Ortutay Gyula, Veres Péter és Karácsony Sándor könyveit szemlézte. Emellett két jelentősebb írása is olvasható volt: *A Kálmány Lajos Kör* (1947:1.), amely a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát elődjének valló, 1946 őszén született hallgatói csoportosulás célkitűzéseit vázolva, egyebek mellett a magyarságtudomány részét képező „alföldi néptudomány" művelését emelte ki, az akkor még létező, ugyancsak az egyetemhez kapcsolódó Alföldi Tudományos Intézet keretében, valamint kötelességüknek tekintette a névadó emlékének ápolását, kézirathagyatékának közzétételét. Kedves professzora, Marót Károly Etnographia-beli tanulmányát *(Mi a „népköltészet"?)* mintegy továbbgondolva írta meg *Mi a „népkultúra"? (A néprajz és a társadalomtudomány összefüggéséhez)* c. tanulmányát (1947:5–6.), melynek mondanivalóját legrövidebben egyik részcíme jellemezhet: *A népkultúra: parasztkultúra*, amint azt Ortutay és Erdei írásaival is bizonyította. E témához – hacsak recenziók formájában is – e lap hasábjain többször visszatért. Amint egy kicsit enyhült az „ötvenes évek" zordsága, ő mindjárt *A népköltészet időszerű kérdéseit* taglalta (1956:1.), a folklórt és az irodalmat összemosó „szovjet folklorisztikai vitából" kiindulva, ám a *történeti népköltészettel* való foglalkozás jegyében.

II.

A népi mozgalom hatása alatt induló, népnyelvkutató Péter Lászlót a sorsát befolyásoló tényezők, különösen múzeumigazgatói megbízatásai (Karcag, Makó) az ötvenes évek elején az irodalomtörténeti forráskutatásra indították. Szegedre való visszakerülése után is – máig – megmaradt emellett. József Attila indulásával és Juhász Gyula

műveinek kritikai kiadásával ekkor kezdett foglalkozni. *József Attila Szegeden* (1955) c. tanulmánya mindjárt meghozta számára első, kellemetlen helyi vitát is. A kezdő irodalomtörténész inkább forrásközleményeiből juttatott az egyébként gyengécske *Tiszatáj* számaiba (így pl.: *A makói múzeum József Attila-kéziratai.* 1952:2.; *Juhász Gyula elfelejtett makói verseiből.* 1953:4.; *Adatok József Attila életéhez, költészetéhez.* 1954:3.).

Az akkor kéthavonként megjelenő *Tiszatáj* 1956. októberi számát már szerkesztőbizottsági tagként jegyezte. A lapnak ez az *egyetlen* száma, amely az egykori indító szerkesztőt a szerkesztés részeseként is föltünteti. Megkésve búcsúztatta benne a szegedi irodalmi kismesterek legutoljára maradt, egykoron Bob írói néven jelentős, levéltáros publicistáját (*Sz. Szigethy Vilmos. 1877–1956.*, 1956:5.). (Későbbi nekrológjai a lapban: *Sík Sándor emlékezete*, 1963:11.; *Búcsú Sőtér Istvántól*, 1988:11.)

A Juhász Gyula-munkaközösségben tevékenykedő kutató munkája során a Város múltjával, különösképpen az akkor még közelmúltnak számító 1918/19-i forradalmas időszakával is kapcsolatba került; a még élő szereplők egyikével-másikával találkozhatott is. Ő is – miként mások – kritikus szemmel olvasta az egyetem ifjú történészének, Gaál Endrének könyvét *(A szegedi munkásság harca a Tanácsköztársaságért*, 1956), mely körül – részvételével – éppen a kritikus októberi hetekben heves kritikai csata bontakozott ki. A szerző utóbb éppen e folyóirat hasábjain vágott vissza *(A Tanácsköztársaság szegedi eseményei és a revizionisták.* 1959:2., 3.). Cikkében talán nem is az volt a lényeg, hogy bizonyos eseményeket vagy egykori szereplőket – pl. a polgári demokrata Dettre Jánost – hogyan minősítette, vagy milyen egyoldalúsággal értékelte továbbra is forrásait. Sokkal inkább a *revizionisták* megbélyegző címe, amely az általa csupán Márta Mihály írói álnevén említett Péter Lászlóra is vonatkozott. Rá, aki nem sokkal ezelőtt szabadult börtönéből, akinek ezért egzisztenciája is fölöttébb bizonytalan volt. Magam, aki a *Szeged története* 3. kötetében Gaál Endrének is munkatársa voltam, s szakmai, különösen forráskiadói tevékenységét, ha a megillető bírálattal is, becsülöm, sajnálom ennek az innen eredő elmérgesedett viszonynak a fönnmaradását, amely egyébként nem gátolta Péter Lászlót abban, hogy mint a *Szeged története* monográfiavállalkozás indító sorozatszerkesztője ne őt kérje föl az 1849–1919 közötti kor kötetének szerkesztésére.

III.

A hetvenes-nyolcvanas években hervadhatatlan érdemeket szerzett folyóiratnak az Ilia Mihály szerkesztése előtti jó másfél évtizede mintha az idők jótékony homályába veszne. Pedig akárhogyan is ítélje meg valaki az újságformátumú (1957–1964), majd utóbb folyóirat alakú szegedi folyóirat kezdeti (1965–1972) teljesítményének egészét, puszta léte, nemkülönben számos közleménye ma is méltányolható. Nekünk, érettségi előtt álló debreceni gimnazistáknak magyartanárnőnk irányította rá figyelmünket, hogy bezzeg Szegeden, ott már ismét van folyóirat... Ha nagy kihagyásokkal is, Péter László 1958 májusa óta jelen volt, s egyre inkább ismét otthon érezte magát a lap hasábjain, melynek rovatvezetői között a hatvanas évek elejétől Ilia Mihály és Kovács Sándor Iván is ott szorgoskodott. Hogy pontosan mikor kerültek ide, sem a lap általuk jegyzett *Húsz év* c. összeállításából (1967:3.), sem a Reguli Ernő összeállította *Tiszatáj 1947–1971* c. bibliográfiából (1973) nem tudni meg.

József Attila halálának 25. évfordulóján megjelent 1962. decemberi emlékezetes emlékszámban Péter Lászlónak több közleménye is található, köztük az 1922. nyári

versek elemzése, ezzel a konklúzióval: „A zombori ciklus és benne az *Éhség* valóban jelentős mérföldkő József Attila költői és világnézeti fejlődésének útján." *(A kiszombori versek. József Attila ciklusa.* 1962: 12.)

Ez idő tájt írta és védte meg *Juhász Gyula a forradalmakban* c. kandidátusi értekezését is, amely címénél tágabb témakörrel: a Város teljes 1918/19-beli történetével foglalkozik, szembeszállva a dogmatikus történetírás szűkítő értékeléseivel. Egy részletét – mintegy feleletként az őt is mintegy denunciáló öt évvel korábbi cikkre – e hasábokon is közzétette *(Móra Ferenc a forradalmakban. Részlet egy nagyobb tanulmányból, az író halálának 30. évfordulója alkalmából.* 1964: 2.,3.). Amikor pedig a Szegeden ismét csak hullámokat verő értekezése könyvként is megjelent (1965), a lap hasábjain Kiss Ferenc egyértelmű elismeréssel fogadta (*Egy józan monográfia. Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban.* 1966:2., utóbb *„Fölrepülni rajban..."* [1984] c. kötetében). Arra, hogy senki nem lehet próféta saját pátriájában, meg hát a sajnálatosan megcsontosodott szegedi történészi viszonyokra is vall, hogy a szegedi történetírás – miként a *Szeged története* 3. kötete is mutatja, melynek kéziratából kigyomláltattak a rá való hivatkozások – máig nem vett tudomást róla. (Hajdú Tibor persze – amint recenziómban már akkor említettem [1969:3] – méltányolta *A Magyarországi Tanácsköztársaság* c. alapvető monográfiájában [1969].) Pedig a szellemi élet népi forrásvidékéről induló s a század első felének progresszív mozgalmaival foglalkozó szerző arra sem volt rest, hogy kutatói figyelmet fordítson a munkásmozgalom való történéseinek hű föltárására és megörökítésére is, ám ezt sem vették jó néven az „illetékesek". (L. pl. *A Kommunisták Magyarországi Pártja szegedi szervezetének első otthonai* c. közleményét [1963:3., 4.].)

Historikus témákon kívül akkoriban – miként azóta – Szeged városfejlesztési tervei is foglalkoztatták (*Álom a városról. Szeged általános rendezésének programterve.* 1964:7.; *A városfejlesztés jövője: Nagy-Szeged* 1965: 3.). Három évtizeddel ezelőtti cikkeit olvasva beteljesült és meg nem valósult „álmok" egyaránt szembeötlenek, s vannak nem egészen *úgy* megvalósult egykori elképzelések is. Szeged és bolygói – egykori környező falvak – önkormányzat nélküli összekapcsolása máig bénítólag hat e település(rész)ek társadalmi életére. Péter László cikke mellett talán még így utólag sem lenne késő megszívlelni Erdei Ferencnek utolsó nagy művében, a *Város és vidékében* (1971) leírt gondolatait.

IV.

A *Tiszatáj*ban jelentősebb írásai továbbra is inkább évfordulókhoz kapcsolódtak. A nagy magyar zeneszerző halálának huszadik évfordulóján jelent meg *Bartók és Szeged* c. tanulmánya (1965:9.), melyből későbbi *Bartók Szegeden* (1981) c. könyve is kisarjadt. *Ultima verba* címmel elemezte József Attila *Ime, hát megleltem hazámat* c. költeményét (1965:4.). *Antisematikus arcképvázlat Móra Ferencről* c., a szegedi klasszikus születésének 90. évfordulóján megjelent írásában (1969: 7., SZÖ) is benne rejlett későbbi, akadémiai doktori értekezésként is megvédett monográfiájának vázlatos megfogalmazása (*Móra Ferenc*, 1989). *A falukutató Kálmány Lajos halála 50. évfordulóján* c. írásában (1969:12.) ismét visszatért kedves hőséhez, kinek életét és munkásságát először 1952-ben írta meg. A hetvenes évek elején is sorjáznak alapos forráskutatásokra épülő, részben dokumentumközlő publikációi: *Dohnányi és Szeged* (1970:3.); *Veres Péter leveleiből* (1970:8., SZÖ); *Moholy-Nagy László pályakezdéséhez* (1971:11., SZÖ); *Nyomozás a Szimák-ügyben.*

Műhelytanulmány Juhász Gyula halálának harmincötödik évfordulójára. (1972:4., SZÖ). Ez utóbbi tanulmánya Szmodits Zoltán szakolcai és dombóvári tanárról, Juhász Gyula *Orbán lelke* c. regényének hőséről szól.

A lap Dózsa György emlékének szentelt számában jelent meg *Dózsa és Szeged* c. tanulmánya (1972:6., SZÖ), amelyben a kortárs történetírók (Szerémi György, Veranics Antal) említette, Reizner János *Szeged történetében* is megörökített események, különösen a parasztvezér levágott feje itt való eltemettetésének, mint „a helyi Dózsa-hagyománynak" a vázolása után ennek Juhász Gyula általi költői megörökítésével (*Dózsa feje*, 1919; *Az alsóvárosi temetőben*, 1925) foglalkozik. Mintegy e hagyománynyá nemesedett – történetileg vitatható – eseményhez fűzte egy Dózsa-szoborra való, ezúttal is visszhang nélkül maradt, egyébként először 1914-ben fölvetődött szegedi igényt. E „Dózsa-hagyomány" fölelevenítésére a korszak kutatója, Kulcsár Péter elutasítóan reagált (1971: 10.); s ebből nyilvános levélváltás következett (Péter László: *Kiirtandó Dózsa-hagyomány? Levél Kulcsár Péterhez;* Kulcsár Péter: *A szegedi Dózsa-hagyomány legendája. Válasz Kulcsár Péternek.* 1973:2.). Mindketten kitartottak eredeti nézetük mellett. Kulcsár Péter a *Szeged története* első kötetében (1983) is megerősítette álláspontját: Szapolyai azért küldte el Szegedre Dózsa levágott fejét, hogy „a győzelem e jelével" megnyugtassa (?) itteni barátait (1:497-498.).

Még az Ilia Mihály szerkesztette lapban jelent meg életrajzi értékű magnó-„interjúja" az akkor hetven esztendős nagy szegedi néprajztudóssal *(Beszélgetés Bálint Sándorral.* 1974:9.).

V.

Ezután bő évtizedre elmaradtak írásai a *Tiszatáj*ból. Éppen abban az időszakban hiányzik – s nem csak ő *a szegediek* közül –, amikor nagy országos, sőt Kárpát-medencei elismertségnek örvendett a folyóirat. Okát vagy okait nem feladatom kutatni. Tanulsága persze a jövőre is lehet a dolognak. A szegedi értékeknek meg kell férniük az egyetemes magyar irodalom (művelődés) remekei mellett is. S talán nem csupán a szorosan vett irodalomról vagy kultúráról lehet szó.

Péter László könyveit – legalábbis a lap szorosabb érdeklődési körébe tartozókat – ebben az évtizedben is számon tartotta a lap. A recenzensek általában kedvezően fogadták őket. (Grezsa Ferenc: *Szeged irodalmi emlékhelyei* [1974:11.]; Kovács Kristóf András: *Így élt Juhász Gyula* [1982:5.]; Bodri Ferenc: *Kodály Szegeden* [1982:12.]; Bodri Ferenc: *Juhász Gyula-publikációk* [1983:12.], az *Annák, szerelmek*ről is; ebből egy részlet korábban a lapban is megjelent [*Hermina.* 1963:4.].)

A mindenütt másutt inkább elismerővel szemben negatív kicsengésű bírálatot kapott viszont Péter László első gyűjteményes kötete, a *Szegedi örökség*, melynek – mint rövidítésének (SZÖ) előfordulásai mutatják – hét magvas írása éppen a *Tiszatáj*ban jelent meg (Lengyel András, 1983:12.).

Kronologikusan megelőzte ezt az inkább elmarasztalást az a szellemi pengeváltás, amely Lengyel Andrásnak a lap „100 éve született Juhász Gyula" c. összeállításában *Juhász Gyula és Móra Ferenc (Egy különös barátság történetéhez)* címmel közreadott tanulmánya kapcsán történt. E vita a Csongrád Megyei Hírlap (CSMH) hasábjain zajlott. Péter László szerint Lengyel András „kissé túllő a célon", amikor e kapcsolatban Mórát kedvezőtlenül tünteti föl; filológiai adatokkal is szolgált, majd kijelentette: „azt hiszem, kettejük társadalmi helyzetének különbsége vált meghatározóvá barátságuk titkos fe-